

O. Çaryýewa, O. Çaryýewa

TARYHY ÖWRETMEGIN NAZARYÝETI WE USULYÝETI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2012

Çaryýewa O., Çaryýewa O.

Ç 21 **Taryhy öwretmegiň nazaryýeti we usulyýeti.** Ýokary okuw mekdepleriniň taryh hünäriniň talyplary üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.

«Taryhy öwretmegiň nazaryýeti we usulyýeti» okuw kitaby ýokary okuw mekdepleriniň taryh hünäriniň okuw maksatnamasy boýunça taýýarlanyldy. Bu okuw kitabyndan mugallymçylyk mekdepleriniň talyplary, mugallymlary, şeýle hem orta mekdepleriň mugallymlary okuw-usuly gollanma hökmünde peýdalanyp bilerler.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Taryhy okatmagyň nazaryýeti we usulyýeti ylym hökmünde.

Usulyýet (metodika) sözi «metodos» diýen gadymy grek sözünden gelip çykyp, ol ylmy-derňew işiniň ýollary, bilmegiň, öwrenmegiň, akyl ýetirmegiň usullary diýmekligi aňladýar. «Usulyýet» düşüňjesini usulyýetçi alymlar dürli-dürli düşündirýärler. Olaryň bir topary (P. S. Leýbengrub we F. P. Korowkin) usulyýeti ähli dersler üçin birmeňzeş, ýörelgeleri umumy bolan pedagogik ylym diýip ykrar edýärler. Olaryň pikiriçe, umumy pedagogik ýörelgeler taryhyň mysalynda berilýär.

Alymlaryň beýleki bir topary (A. I. Stražew, A. A. Wagin, P. W. Gora) usulyýeti ýörite pedagogik ylym diýip ykrar edýärler. Olar okatmagyň we şahsyýeti terbiýelemegiň meselelerini dersini mazmunynyň (taryh ylmynyň) üsti bilen çözüýär diýip hasap edýärler.

Alymlaryň üçünji bir topary (W. N. Bernadskiý, N. W. Andreýewskaýa) usulyýet ylym däl-de, ol bu ugurdan hödürnamalary, usuly maslahatlary taýýarlamagyň ýollaryny salgy berýär diýen pikiri orta atýarlar. Olaryň garaýşy boýunça usulyýetde işiň tejribe tarapy agdyklyk edýär.

Jemläp aýdanymyzda, taryhy okatmagyň usulyýeti – bu taryhy okatmagyň meseleleri, mazmuny we usullary hakyndaky pedagogik ylymdyr. Ol taryhy okatmagyň netijeliligini we hilini ýokarlandyrmak maksady bilen taryhy okatmak işiniň kanunalaýyklygyny öwrenýär we derňeýär. Netijede, usulyýet okuw işini, ony guramaklygy we okatmagyň usullaryny kämilleşdirýär.

Usulyýet mugallymy okuwçylara taryhy bilimleri täsirli edip öwretmek, okuwçylary terbiýelemek we olaryň pikirleniş ukyplaryny ösdürmek üçin zerur bolan okatmagyň pedagogik serişdeleri bilen

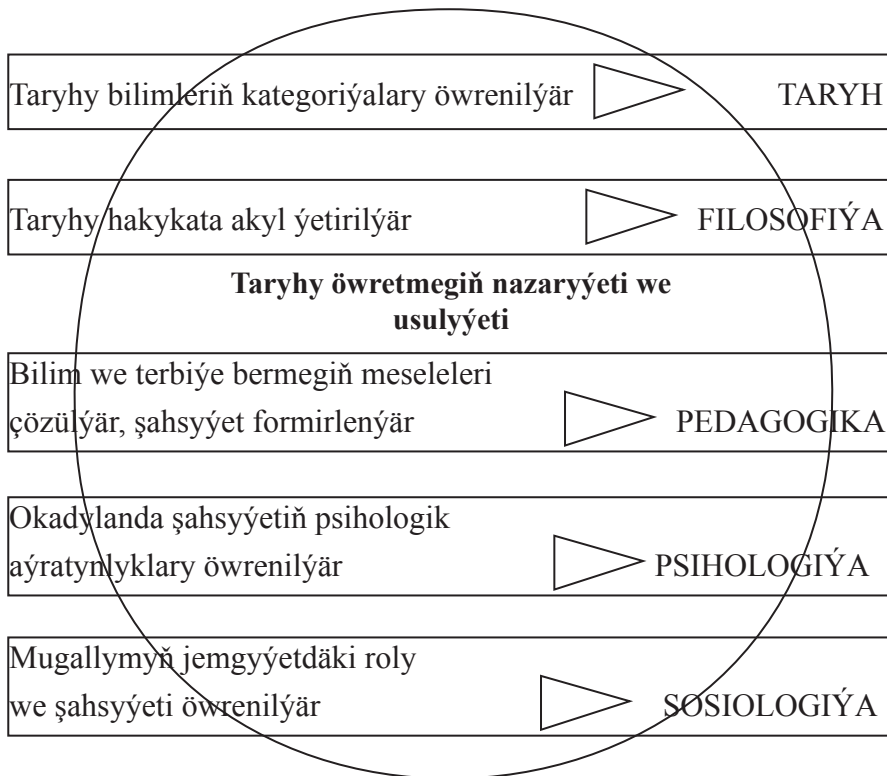
üpjün edýär. Diýmek, usulyýet taryhy nähili okatmaly diýen mesele seredýär we öwrenýär. Şeýlelikde, usulyýetiň öwrenýän predmeti mugallymyň okadyşy we okuwçylaryň taryhy öwrenýän pedagogik prosesidir. Usulyýetiň obýekti okatmagyň mazmuny, guralyşy, görnüşi we usullarydyr.

Taryhy okatmagyň usulyýeti beýleki ylymlar bilen ozaly bilen oňa okatmagyň mazmunyny işläp taýýarlamaga esas bolup durýan taryh bilen berk baglanyşyklydyr. Usulyýetiň maksady taryh ylmynyň esasy okuw maglumatlaryny saýlap almakdan we didaktiki taýdan işläp taýýarlamakdan, olary mekdep dersiniň mazmunyna girizmekden ybaratdyr.

Okatmagyň mazmuny okuwçylaryň akyl ýetiriş mümkinçiliklerini hasaba alyp saýlanylýar. Okuwçylaryň akyl ýetiriş mümkinçiliklerini ýüze çykarmakda psihologiýanyň roly örän uludyr. Psihologiýa okuwçylaryň akyl ýetiriş aýratynlyklaryny, mümkinçiliklerini anyklaýar. Taryhy okatmak işi derňelende, birnäçe psihologik usullar we pedagogik barlaglar peýdalanylýar.

Şeýle-de usulyýet pedagogika bilen berk baglanyşyklydyr. Pedagogika okatmagyň hem-de bu ugurda alnyp barylýan ylmy barlaglaryň usullaryny kesgitleýär. Pedagogika ylmy jemgyýetiň ösüşine, onuň talaplaryna laýyklykda ösüp gelýän nesli terbiýelemekligiň meselelerini işläp taýýarlaýar. Usulyýet pedagogikadan esasy usullary alyp, olary okuw işinde nähili peýdalanmalydygyny işläp taýýarlaýar. Taryhyň okuwçylara bilim bermek, olary ösdürmek we terbiýelemek mümkinçiliklerini kesgitleýär. Usulyýet edebiýatlarynda usulyýetiň beýleki ylymlar bilen arabaglanyşygy aşakdaky çyzgy arkaly berilýär.

Taryhy öwretmegiň nazaryýetiniň we usulyýetiniň beýleki ylmlar bilen arabaglanyşygy

Mugallym bilen okuwçylaryň arasyndaky okuw işi çylşyrymly we köptaraplydyr. Mugallym öz dersini oňat bilse-de, eger ol okuwçylarda dersi öwrenmeklige gyzyklanma döredip we okuwçylaryň döredijilik işini gurap bilmese, işinde uly üstünlik gazanyp bilmez. Usulyýet nämäni we nähili öwretmeli, kimi okatmaly diýen soraglara jogap berýär.

Taryhy okatmagyň usulyýeti ylmy ders hökmünde akyl ýetirijilik taýdan ýokary derejede taýýarlykly, hemmetaraplaýyn ösen şahsyýeti terbiýelemek meselesini çözmek üçin, mekdeplerde gollanmak maksady bilen okatmagy okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyklykda guramaklygy we onuň usullaryny işläp taýýarlaýar.

Taryhy okatmagyň häzirki zaman usulyýeti – bu alymlaryň, mugallymlaryň köp nesilleriniň döredijilikli zähmetiniň netijesidir. Taryhy okatmagyň usulyýeti jemgyýetiň durmuş-ykdysady, syýasy we medeni ösüşi bilen berk baglanyşykda döreýär. Şeýle-de ol taryhyň we pedagogikanyň ösüşi bilen hem aýrylmaz baglanyşyklydyr. Taryhy okatmagyň usulyýetiniň ilkinji tejribesi XVIII asyrdan ýüze çykyp, ol soňraky asyrlarda ýokary ösüşe eýe boldy. Türkmenistanyň mekdeplerinde taryh dersi 1934-nji ýyldan başlap okadylyp başlanýar.

Taryhy okatmagyň nazaryýetiniň we usulyýetiniň meseleleri. Taryhy okatmagyň nazaryýetiniň we usulyýetiniň meseleleri onuň mazmunyndan we pedagogika ylmynyň ulgamyndaky ornundan gelip çykýar.

Mekdepde berilýän taryhy bilimleriniň mazmunyndaky we gurluşyndaky meseleleriň arasynda möhüm orny taryhy düşüňjeleriň kemala gelmegi we jemgyýetiň ösüşiniň kanunlary, taryhy ýagdaýyň esaslarynyň açylyp görkezilişi eýeleýär.

Taryh dersinde adamzadyň önümçilik, sosial-syýasy we durmuş tejribeleri jemlenilen görnüşde şöhlenenýär. Okatmagyň usulyýetiniň möhüm meseleleriniň biri – taryhyň mekdep dersiniň ideýa-terbiýeçilik mümkinçiliklerini açyp görkezmekdir, taryh sapagynda terbiýeçilik işiniň meselelerini çözmegiň serişdelerini kesgitlemekdir.

Taryhy okatmagyň usulyýeti okuwçylar täze okuw maglumatyny özleşdirenlerinde olarda bar bolan bilimleri has netijeli peýdalanmaga kömek edýän usullary gözleýär. Munuň üçin bolsa dersara baglanyşygy guramak gerek bolýar.

Usulyýet barlaglary orta atylan çaklamalary barlamak we maglumat alynýan mekdepleriň tejribesini öwrenmek esasynda guralýar. Usulyýet boýunça barlag esasy iki usul, ýagny gözegçilik etmek we tejribe arkaly alnyp barylýar.

Birinji ýagdaýda barlagçy taryhy okatmagyň tejribesindeki üstünlikler we ýetmezçilikler baradaky maglumatlary alýar. Okatmagyň tejribesini barlamaklyga aşakdakylar girýär:

1. Pedagogik neşirlerde açylyp görkezilýän tejribäni öwrenmek.
2. Okatmagyň netijeleri açylyp görkezilýän resminamalary öwrenmek (mugallymlaryň nutuklary we habarlary, okuwçylaryň

ýazuw işleri, konspektleri we derňelen sapaklaryň beýanlary, anketalary we ş.m.).

3. Okuw işine gönüden-göni gözegçilik etmek (sapaga gatnaşmak, okuwyň guralyşyna, maksadyna, mazmunyna baha bermek we ş.m.).

Taryhy okatmagyň toplanan tejribesini derňew etmek arkaly usulyýet barlaglary üçin maglumat alyp bolýar. Şunda öňdebaryjy pedagogik tejribäni öwrenmeklige aýratyn uly üns berilýär.

Ikinji bir ýagdaýda, tejribe geçirýäniň niýetleýşi ýaly okatmak prosesine maksadalaýyk işler goşulýar we tejribe barlaglary olaryň meselesine laýyklykda üýtgedilýär. Şunda okatmak işi üýtgedilip guralýar, okatmagyň mazmunyna, serişdelerine, tärlerine täzelikler girizilýär we ş.m. Okatmak işiniň islendik bölegi üýtgedilende, onuň umumy kanunalaýyklygyna seretmek zerurdyr.

Tejribäniň görnüşleri aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Usulyýet tejribeligi. Mysal üçin, mekdeplerde synag okuw kitaplary diýlip atlandyrylýan täze kitaplar peýda bolýar. Olar usulyýet tejribeliginde eksperimental derňewleri geçirýärler. «Eksperiment» latyn sözi bolup, «*tejribe, barlag*» diýen manyny berýär.

2. Eksperimental (tejribe) sapaklar.

3. Eksperimental (tejribe) işler (okuwçylaryň belli topary bilen sapakdan daşary geçirilýän işler).

Usulyýetde, köplenç, tebigy eksperiment ulanylýar. Tebigy eksperiment okuw-terbiýeçilik işine päsgel bermezden, öňe sürilen çaklamany barlamak üçin gurnalýan işdir. Beýle eksperiment ulanylyşa girizmek üçin teklipl edilýän okatmagyň usullaryny hem-de görnüşlerini we ş.m. hakyky hereket edýän okuw-terbiýeçilik işinde derňemek arkaly geçirilýär. Netijeliligi anyklanylandan soň saýlanylýar we ulanyşa girizilýär.

Mugallymyň döredijlik işi ylmy eksperimente ýakyndyr. Emma ylmy eksperimentiň mugallymyň döredijlik gözleglerinden tapawudy – mugallymyň edýän işiniň diňe onuň pedagogik işine girýändiginden ybaratdyr. Ýöne mugallymyň işiniň onuň gyzyklanýan meselesi boýunça ylmy eksperimente ösüp geçýän wagty-da seýrek bolmaýar.

Ylmy eksperimentde mugallymlaryň köpüsiniň işi üçin umumy bolan okatmak işiniň kanunalaýyklygy derňelýär. Alnan netijeler ylmy taýdan taýýarlanylýan resminamalar bilen tassyklanylýar.

Öwrenmegiň maksady ylmy dünýägaraýşy kemala getirmekdir. Barlanylýan kanunalaýyklyk taryhy okatmak işiniň kanunalaýyklygydyr. Barlaglaryň usullary, ýagny pedagogik gözegçilik, eksperiment hem pedagogik usuldyr.

Netijeleriň görkezijileri pedagogik, ýagny bilimdäki, terbiýedäki we ösüşdäki netijelerdir.

Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleriniň taryh hünäri niň talyplary üçin niýetlenilen «Taryhy öwretmegiň nazaryýeti we usulyýeti» atly okuw kitaby türkmen dilinde ilkinji gezek ýazyldy. 52 sagatlyk umumy okuw sapagyna niýetlenilen şu okuw dersiniň nazary meselelerini seljermek we beýan etmek üçin Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň eserlerinden, amala aşyrylan özgertmeleriniň netijelerinden, kabul eden Kararlaryndan ugur alyndy. Şol bir wagtda taryhy okatmagyň usulyýeti boýunça işläň alymlar T. Myratgeldiýewiň «Taryhyň mekdep kursy öwrenilende okuwçylar bilen özbaşdak işleri guramak we geçirmek», A. A. Waginiň «Методика преподавания истории в средней школе», «Методика обучения истории в школе», P. W. Goranyň «Повышение эффективности обучения истории в средней школе», «Методические приёмы и средства наглядного обучения истории в средней школе», N. G. Daýriniň «Современные требования к уроку истории», «Основное усвоит на уроке», «Обучение истории в старших классах средней школы», «Проверка знаний и познавательная деятельность класса. Исследование в обучении истории», P. S. Leýbengrabyň «Дидактические требования к уроку истории», «О повторении на уроках истории в VIII–IX классах» ýaly işlerinden peýdalanyldy. Şeýle-de häzirki wagtda Ý. Ý. Wýazemskiý, O. Ý. Stelowa tarapyndan ýazylan «Теория и методика преподавания истории», M. B. Korotkowa bilen M. T. Studenikiniň «Практикум по методике преподавания истории в школе», «Методика обучения истории. Теоретический курс», «Методика обучения истории в схемах,

таблицах, описаниях», «Современные технологии преподавания истории в школе» ýaly işlerinden giňden peýdalanyldy.

Şular bilen birlikde kitapda orta mekdeplerde taryh dersi okadylanda okuwçylaryň taryhy wakalara oňat düşünmeklerine, olary belli bir derejede göz önüne getirip bilmeklerine, watançylyk terbiýesiniň we terbiýäniň beýleki görnüşleriniň berlişini kämilleşdirmäge ýardam etjek okuw usullaryna uly ähmiýet berildi. Käbir usullar mekdeplerde synagdan geçirilen mysallar arkaly beýan edildi.

Okuw kitaby taryhy okatmagyň usulyýetine bagyşlanan nazary we ylmy-usuly işleriň, şeýle hem şahsy tejribäniň esasynda ýazylady. Kitapda taryh dersiniň okadylyş usullarynyň kämilleşmegi, orta mekdepleriň taryh dersi boýunça okuw maksatnamalary we kitaplary, taryh dersi boýunça okuwçylaryň bilimlerini barlamak we bahalandyrmak, taryhy okatmagyň usullary, görnüşleri we beýleki meseleler beýan edildi. Şular bilen birlikde kitapda häzirki wagtda orta mekdeplerde taryh dersi öwredilende synpdan daşary geçirilýän işler, olaryň ähmiýeti, görnüşleri we olary geçirmegiň usullary hem öz beýanyny tapdy.

Okuw kitaby Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň «Türkmenistanyň taryhy» kafedrasynyň uly mugallymy Ogulnabat Çaryýewa we Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynyň dünýä taryhy kafedrasynyň mugallymy Ogulbibi Çaryýewa tarapyndan taýýarlanyldy.

TARYH DERSI BOÝUNÇA SYNPOKUWYNY GEÇMEGIŇ USULYÝETI

§ 1. Orta mekdeplerde taryh dersini okatmagyň usullarynyň kämilleşmegi

XX asyryň 20–30-njy ýyllaryndan 50-nji ýyllaryň ortalaryna çenli orta mekdeplerde taryh dersiniň okadylyş usullarynyň kämilleşmegi. 1917-nji ýylyň oktýabr wakasyndan soň ýurdumyzyň mekdepleriniň önünde bilim we terbiýeçilik ulgamyna täzeden düýpli seretmek meselesi goýuldy. Mekdeplerde okatmagyň mazmunyny we usullaryny üýtgetmegiň esasy ugry okatmagy durmuş bilen baglanyşdyrmak boldy. Taryhy okatmagyň maksatnamasynda has irki döwürleri öwrenmekligi gysgaltmagyň hasabyna täze döwre ünsi güýçlendirmek göz önünde tutulýar. 1920-nji ýylyň okuw maksatnamasynda okuwçylara halk köpçüliginiň durmuşyny, öndüriji güýçlerini we önümçilik gatnaşyklarynyň ösüşini, synplar we synpy göreş ýaly meseleleri öwretmek öňe sürülýär.

XX asyryň 20-nji ýyllarynda sowet mekdepleriniň okuw maksatnamalarynda öňki patyşa döwrüniň mekdeplerindäkä garanynda has giň jemgyýetçilik-syýasy gözýetim berlipdir we umumy ösdüriji meseleler göz önünde tutulypdyr.

Şeýlelikde, taryh boýunça 1917-nji ýyldan öňki dini mazmunly maksatnamadan we okuw kitabyndan aýgytlaýjy bölüniş amala aşyryldy. Taryhy bilimleriniň mazmuny üýtgedildi.

30-njy ýyllaryň başlarynda ýurtda senagatlaşdyrmagyň, oba hojalygynda köpçülikleşdirmegiň we medeni rewolýusiýanyň meseleleriniň güýçli çözülmäge başlanmagy bilen orta mekdepde okadylýan taryh dersiniň mazmunyndaky kemçilikler ýüze çykýar.

1934-nji ýylyň 15-nji maýynda kabul edilen «SSSR-iň mekdeplerinde graždan (raýat) taryhyny okatmak hakynda» diýen ka-

rar ýurduň mekdeplerinde taryhy okatmagyň ýagdaýyny düýpli üýtgedýär.

Watanyň we daşary ýurtlaryň taryhy öwrenilip başlanýar. Taryhy maglumatlary yzygider beýan etmek ylmy döwürleşdirilişe, adamzat jemgyýetiniň ösüş prosesini bitewüligine göz önüne getirmäni bermeklige laýyk getirilmeli edilýär. Taryh dersini ýyl boýunça okatmaklyk birugurly ýörelge esasynda alnyp barylýar. Taryh dersiniň birugurly ýörelge boýunça okadylmagy okuw wagtyny tygşytlamaga, taryhdaky täze okuw maglumatlaryna gyzyklanmany artyrmaga ýardam edýär. Şular bilen birlikde, tekliplenen ulgamda taryhyň gadymy dünýä we orta asyrlar döwürlerini öwrenmeklige üns güýçlendirilýär.

Kararda mekdeplerde taryhy okatmagyň usulyýeti hakynda-da aýdylýar. Onda taryhy öwretmegiň düşnükli we anyk bolmalydygy, şeýle hem onuň görkezme esbaply okadylmalydygy nygtalýar. Taryhy wakalary we hadysalary derňemek hem-de jemlemek esasynda okuwçylaryň taryha ylmy nukdaýnazardan düşünmeklerini gazanmak bellenilýär. Möhüm taryhy wakalar olaryň seneleri we taryhy şahsyýetleriň häsiýetnamalary bilen hronologik yzygiderlilikde, gyzykly görnüşde beýan edilmeli edilýär. Taryhy okatmaklyk okuwçylara bilim we ideýa-syýasy terbiýe bermegiň hilini ýokarlandyrmaga gönükdirilýär.

Orta mekdepler üçin taryh dersinden täze okuw kitaplaryny taýýarlamaklyk hem tekliplenen edilýär. Mugallym hünärmenlerini taýýarlamak üçin uniwersitetlerde we pedagogik institutlarda taryh fakultetleri açylýar.

Taryhy okatmak hakyndaky kararyň kabul edilmegi, diňe bir sowet döwletiniň içkerki ýagdaýlary ýa-da sosializm gurluşygyny üstünlikli amala aşyrmak üçin ösüp gelýän ýaş nesle bilim we terbiýe berlişiniň derejesini ýokary galdyrmak zerurlygy bilen bagly bolman, eýsem Watanyň gahrymançylykly geçmişi, daşary ýurtlaryň taryhynyň möhüm wakalary baradaky bilimleri talap edýänligi bilen hem baglanyşyklydyr.

XX asyryň 30-njy ýyllarynda III–IV synplar üçin (SSSR taryhynyň gysgaça kursy), soň IV synp üçin (Gadymy dünýä we Orta

asyrlar taryhy), V–VII synplar (Täze taryh we SSSR taryhy) hem-de VIII–X synplar üçin hem maksatnamalar işlenilip düzülýär. 1937-nji ýylda VII synpdan Sowet döwletiniň Kanuny hakynda bilim bermeklige niýetlenilen «SSSR Konstitusiyasy» dersi girizilýär. Şu maksatnama laýyklykda ýazylan taryh kitaplarynyň arasynda A. W. Şestakowanyň ýolbaşçylygyndaky awtorlar topary tarapyndan döredilen, III–IV synplar üçin SSSR taryhynyň gysgaça kursy okuw kitaby aýratyn orna eýe bolýar.

Bu okuw kitaby diňe bir başlangyç synplar üçin watan taryhy dersiniň ýörelgesini işläp taýýarlamakda däl-de, eýsem, ýokary synplarda we ýokary okuw mekdeplerinde SSSR taryhy dersi üçin ýörelgäni işläp taýýarlamakda-da möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. 1940-njy ýylda VIII–X synplar üçin SSSR taryhy boýunça okuw kitaplary A. M. Pankratowanyň, Gadymy dünýä taryhy boýunça okuw kitaby A. W. Mişuliniň redaksiýasy bilen, Orta asyrlar taryhy A. E. Kosminskiniň, Täze taryh üçin okuw kitaby (I bölüm) A. W. Ýefimowyň redaksiýasy bilen çykypdyr. 1945-nji ýylda Täze taryh boýunça (II döwür) okuw kitabyňyň W. M. Hwostowanyň we L. I. Zubokanyň redaksiýasy bilen çykmagy bilen taryhyň mekdep dersi boýunça okuw kitaplary taýýarlanylýar. Olar mekdep okuwçylarynda şol döwrüň talaplaryna laýyklykda taryhy bilimleriniň ulgamynyň kemala gelmeginiň şertleri bilen üpjün edilipdir.

Hemme okuw kitaplary reňkli suratlar we taryhy kartalar bilen üpjün edilipdir. Ýöne olarda soraglar, ýumuşlar, resminamalar ýokdy. Kitaplarda mugallymyň okuwçylar bilen özbaşdak işleri guramagyna niýetlenilen okuw maglumatlary, atlar, seneler gereginden köp berlipdir.

Bu okuw kitaplarynyň neşir edilmegi mugallymyň işini ýeňilleşdirýär. Olar ýazylmanka mugallymyň sözi bilim almagyň ýeke-täk çeşmesi bolup galýardy. Şindi okuw kitaby ýok wagty sapagy guramak we ony geçirmegiň usullary birmeňzeşdi: mugallym temanyň mazmunyny beýan edipdir, okuwçylar öz mümkinçilikleri boýunça ýazyp alypdyrlar. Indiki sapakda bolsa okuwçylar eşidenlerini gaýtalapdyrlar. Mugallymyň in esasy aladasy sapak üçin maglumat saýla-

mak we ony beýan etmek bolupdyr. Okuw kitaplarynyň çykmagy bilen bu aladalar ep-esli ýeňilleşýär.

Umuman, XX asyryň 30-njy ýyllarynyň ahylrlary – 40-njy ýyllarynyň başlary täze okuw kitaplarynyň ýazylan döwri bolupdyr. Taryhy ulgamlaryň okatmaklygyň tejribesinde täze usulyýet gözegçilikleriniň netijesi toplanypdyr. Metbugatda şol döwrüň usulyýetiniň möhüm meseleleri beýan edilen köp makalalar we monografiýalar peýda bolupdyr.

Ikinji jahan urşunyň başlanmagy bilen mugallymlar üçin usulyýet edebiyatynyň üstünde, okuwçylar üçin bolsa gollanmalaryň üstünde işlemeklik işi gowşapdyr. Çünki uruş jemgyýetiň ähli güýçlerini talap edipdir.

Aňyýet frontunyň we taryhy okatmagyň önünde biziň ýaşlarymyza ideýa-syýasy terbiýe bermegi çuňlaşdyrmak meselesi orboýuna galýar. Maksatnamalara we okuw kitaplaryna harby-watançylyk we doganlyk-dostluk terbiýesini bermekligi güýçlendirmek üçin goşmaça maglumatlar girizilýär.

XX asyryň 50-nji ýyllarynyň ikinji ýarymyndan 90-njy ýyllaryna çenli orta mekdeplerde taryh dersiniň okadylyşy. Ählumumy sekizýyllyk bilime geçilmegi bilen baglanyşykly 1959-njy ýylyň 8-nji oktyabrynda «Mekdeplerde taryhy okatmaklykda käbir üýtgeşmeler hakynda» diýen karar kabul edilýär. Bu resminama laýyklykda taryh dersi okuwçylarda jemgyýetiň ösüşiniň kanunalaýyklygyna ylmy taýdan düşünmekligi kemala getirmeklige, okuwçylary döwre laýyk terbiýelemeklige we olary jemgyýetçilik durmuşyna işjeň gatnaşmaga taýýarlamaklyga we ş.m. kömek etmelidi. Kararyň esasynda taryhy okatmagyň indiki tertibi: 11 ýyllyk mekdebiň IV synpynda SSSR taryhy boýunça epizodik gürüňler, V–VIII synplarda Gadymy dünýä taryhy (V synp), Orta asyrlar (VI synp), biziň ýurdu-myзда jemgyýetçilik we döwlet gurluşy hakyndaky möhüm maglumatlar bilen SSSR taryhy, şeýle-de daşary ýurtlaryň täze we in täze taryhy boýunça maglumatlar (VII–VIII synp), IX–XI synplarda SSSR taryhy, daşary ýurtlaryň täze we in täze taryhynyň soňky döwürleri girizilýär. Mekdeplerde SSSR taryhy bilen berk baglanyşykly soýuz respublikalaryň taryhyny öwrenmeklik belleniýär. 1917-nji ýyldan

başlanýan täze döwri öwrenmeklige köp üns berilýär. Täze we Iň täze taryh derslerinde Aziýa, Afrika, Latyn Amerikasy ýurtlarynyň halklarynyň geçmişi we şol wagtdaky ösüşi öwrenmeli edilýär. Şol bir wagtda gadymy dünýä we orta asyrlar taryhy boýunça okuw mak-satnamalaryny gysgaltmaklyk hem amala aşyrylýar.

Taryh dersiniň täze gurluşy mugallymlardan maglumatlary anyk saýlamaklygy, düşüňjeleri çuň açmagy talap edipdir. Täze maksat-nama laýyklykda ýazylan okuw kitaplary aýyk bäsleşikde saýla-nylypdyr. 1962–1963-nji okuw ýylynda taryh bilimleriniň çäginde onuň bilen berk baglanyşykly öwrenilýän «Jemgyýeti öwreniş» dersi girizilýär.

1965-nji ýylyň 14-nji maýynda «Mekdeplerde taryhy okatmak-lygyň tertibini üýtgetmek hakynda» diýen karar kabul edilýär. Taryh IV, V, VI synplarda aýratyn ders hökmünde girizilýär. Taryhyň täze taryh we iň täze taryh döwürleri VIII–X synplarda öwrenilýär. Bu karara laýyklykda orta mekdepde berilýän taryhy bilimiň gurluşy 1959-njy ýyla çenli dowam eden tertipden düýpli tapawutlanýar. Faktlar we düşüňjeler has tygşytly edilip saýlanylypdyr, jemgyýetiň ösüşiniň irki döwürlerini öwrenmeklik gysgaldylypdyr, şol wagtdaky döwür bolsa has jikme-jik öwrenilipdir.

Mekdep okuwçylarynyň bilimlerini çuňlaşdyrýan, olaryň aýratyn meselelere gyzyklanmalaryny kanagatlandyryýan goşmaça kurslar gi-rizilipdir. Ýokary synplarda ilkinji çeşmeleri öwretmeklik göz önünde tutulypdyr.

Mekdep okuwçylaryna bilim berýän we berilýän bilimi berkid-ýän, okuwçylaryň pikirleniş ukyplaryny ösdüryän, olara bilim alma-gyň dürli çeşmeleri bilen özbaşdak işlemegi öwredýän täze nusgada-ky okuw kitaplary neşir edilýär. Olarda taryhy maglumatlar bilen bir hatarda resminamalar, shemalar, tablisalar, suratlar we ş.m. hem ber-lipdir. Her temanyň ahyrynda soraglar we ýumuşlar berlipdir. Munuň özi şol ýyllarda usulyýetçileriň we psihologlaryň tagallalarynyň ös-düriji okuwy amala aşyrmaklyga gönükdirilendigini görkezýär. Bu taglym F.P.Korowkiniň «Gadymy dünýä taryhy», Ý.W.Agibalowa-nyň we G.M.Donskoýyň «Orta asyrlar aryhy» okuw kitaplarynyň usulyýet gurluşynda öz beýanyny tapypdyr.

Bu döwürde SSSR taryhy dersi bilen baglanyşykly milli respublikalaryň taryhyny öwrenmeklik meselesi gozgalsa-da, bu iş talabalaýyk ýola goýulmandyr. Watanymyzyň geçmiş taryhyny öwrenmäge we ony okatmaga mümkinçilik berýän okuw kitaplarydyr gollanmalar taýýarlanylmandyr.

1975–1976-njy okuw ýylyndan okuwçylara ideýa, ahlak we hukuk terbiýesini bermekligi mundan beýläk-de güýçlendirmek maksady bilen VIII synpda döwletiň we hukugyň esaslary dersini öwrenmeklik girizilýär. Barlag-derňew işiniň we öňdebaryjy tejribäniň toplanmagy netijesinde 1980-nji ýylda köpçülige ýetirilen taryh boýunça okuw maksatnamasy kämilleşdirilýär. Taryhy bilimleriň nazaryýet derejesi ýokary galýar, ýyl boýunça okatmaklykda has anyk we terbiýeleýji meseleler kesgitlenilýär. Maksatnama esasy ideýalar, düşüňjeler, dersara arabaglanyşyk, okuwçylarda kemala getirilmeli başarnyklar we endikler ýaly meseleler girizilýär. Şular ýaly umumy işler edilen-de bolsa, Sowet döwründe mekdepleriň okuw maksatnamalarynyň we okuw kitaplarynyň okuwçylary Watanymyzyň we türkmen halkynyň durmuşy, taryhy bilen tanyşdyrmagy, ol barada düýpli bilim bermegi göz önünde tutmandygyny nygtamalydyrys. Sowet bilim ulgamy bazar ykdysadyýetiniň talaplaryna hötde gelýän işgärleri taýýarlap biljek däl.

Garaşsyzlyk, täze Galkynyş we Bagtyýarlyk döwrümüzde taryhyň mekdep dersi bilimi we onuň okadylyş usullarynyň kämilleşmegi. Türkmenistanda Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap bilim ulgamyny üýtgedip gurmaklyga aýratyn uly üns berlip ugraldy. Türkmenistanyň Prezidenti 1993-nji ýylyň 3-nji maýynda bilim işgärleriniň maslahatynda eden çykyşynda bilim ulgamyny özgerdip gurmagyň zerurdygyny belläp, Täze bilim syýasatyny ygylan etdi. Orta bilim ýurdumyzyň bilim ulgamynyň esasy pudagy bolup, ol ýaşlaryň ylmy bilimleriň esaslaryny özleşdirmegine, olaryň döredijilik ukybynyň, medeni derejesiniň hem-de beden taýýarlygynyň ösmegine mümkinçilik berdi. Orta bilim almaklyk ýaş nesil üçin ählumumy we hökmanydyr.

1997-nji ýylda Aşgabatda Milli bilim instituty döredildi. Bu institut ýokary taýýarlygy we tejribesi bolan ýerli hünärmenleriň güýji

bilen orta we ýokary okuw mekdepleri üçin okuw meýilnamalaryny we maksatnamalaryny, okuw kitaplaryny hem-de gollanmalaryny ýazmaklygy guraýar. Ýurdumyzda mekdep okuwçylary, mugallymlar okuw kitaplarydyr gollanmalary bilen mugt üpjün edilýär.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap Watan taryhynyň öwrenilişine aýratyn üns berildi. Türkmen halkynyň taryhy öz köklerini gadymyýetden alyp gaýdýar. Dünýä alymlary Türkmenistanyň baý taryhynyň bardygyny ykrar edýärler. Ony ýoýmazdan, bolşy ýaly öwrenmek we täzeden ýazmak üçin döwlet topary döredildi. Türkmenistanyň taryhyny öwrenmek üçin IV, VII–X synplarda ýylyň dowamynda 68 okuw sagady berilýär. Türkmenistanyň taryhy boýunça okuw maksatnamalary düzüldi.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda bilim reformasy giňden ýaýbaňlandyryldy. Türkmenistanyň Prezidenti 2007-nji ýylyň 15-nji fewralynda «Türkmenistanyň bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» Perman kabul etdi, 4-nji martda bolsa «Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda» karara gol çekildi. 2007-nji ýylyň maýynda Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynda «Türkmenistanda bilim işgärleriniň iş haklarynyň we talyp haklarynyň möçberlerini köpeltmek hakynda» karar kabul edildi. Bu möhüm resminamalaryň esasy maksady ýaş nesle berilýän bilim-terbiýäniň ýokary hilini üpjün etmekden, ony dünýäniň iň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirmekden ybaratdyr. Şol resminamalara laýyklykda, 2007–2008-nji okuw ýylynyň 1-nji sentýabrynda okatmagyň möhleti orta mekdeplerde 10 ýyl, ýokary mekdeplerde 5 ýyl, lukmançylygyň we sungatyň aýratyn hünär ugurlary boýunça 6 ýyl boldy. 2006–2007-nji okuw ýylynda 9-njy synpy tamamlan okuwçylar öz okuwlaryny 2007–2008-nji okuw ýylynda 10-njy synpda dowam etdirdiler.

Bilim ulgamyny dünýä derejesine çykarmak baradaky täze talaplara laýyklykda, orta we ýokary mekdeplerde öwrenilýän ähli dersler boýunça täze okuw meýilnamalary we maksatnamalary işlenilip düzüldi. Tejribeli mugallymlaryň we alymlaryň gatnaşmagynda täze okuw kitaplarynyň we gollanmalarynyň ençemesi taýýarlanyldy. Türkmenistanyň taryhy dersi boýunça häzirki hereket edýän okuw

kitaplary M. Aýdogdyýew, Ý. Orazgylyjow, G. Nuryýewa (IV synp, Meniň Watany, 2008 ý.), B. Esenow, N. Babaýew, D. Kösekow, O. Gurbanowa, O. Çaryýewa, T. Sahydow, G. Akynyýazow (VII synp, Iň gadymy döwür – IX asyrlar, 2009 ý.), O. Ekäýew (VIII synp, X–XVI asyrlar, 2009 ý.), A. Nuryýew, M. Moşew (IX synp XVII–XX asyrlar, 2009 ý.), Ý. Orazgylyjow, T. Hydyrow (X synp, Türkmenistan Garaşsyzlyk zamanasynda, 2008 ý.) tarapyndan taýýarlanyldy.

Ählumumy taryh dersi boýunça okuw kitaplaryny B. Esenow (V synp, Gadymy dünýä taryhy, 2009 ý.), J. Annaorazow, G. Karly, D. Kösekow (VI synp, Orta asyrlar taryhy, 2008 ý.), J. Annaorazow, G. Orazmuhammedowa, H. Çakanow (VIII synp, Täze taryh, 2009 ý.), S. Seýidow (IX synp, Täze taryh, 2009 ý.), J. Hatamow, J. Gurbangeldiýew (IX synp, Dünýä taryhy XX–XXI asyrlar. I bölek, 1900–1939 ý.), J. Hatamow, J. Gurbangeldiýew (X synp, Dünýä taryhy XX–XXI asyrlar, II bölek. 1939–2008 ýý, 2008 ý.) ýazdylar.

Synplar	Taryh kursunyň atlary
IV	Meniň Watany (hepdede 2 s, jemi 68 s).
V	Ählumumy taryh. I bölek. Gadymy dünýä taryhy (hepdede 2 s, jemi 68 s).
VI	Ählumumy taryh. II bölek. Orta asyrlar taryhy (hepdede 2 s, jemi 68 s).
VII	Türkmenistanyň taryhy. Iň gadymy döwürden X asyra çenli (hepdede 2 s, jemi 68 s)
VIII	Türkmenistanyň taryhy. X–XVI asyrlar (hepdede 2 s, jemi 68 s); Ählumumy taryh. III bölek. Täze taryhyň birinji döwri – XVII asyr – XIX asyryň birinji ýarymy (hepdede 2 s, jemi 68 s).
IX	Türkmenistanyň taryhy. XVII asyrdan 1991-nji ýyla çenli (hepdede 2 s, jemi 68 s); Ählumumy taryh. III bölek. Täze taryhyň ikinji döwri – XIX asyryň ikinji ýarymy (okuw ýylynyň birinji ýarymynda hepdede 2 s, jemi 34 s); Dünýä taryhy. XX–XXI asyrlar. I bölek 1900–1939 ý (okuw ýylynyň ikinji ýarymynda hepdede 2 s, jemi 34 s).
X	Türkmenistanyň taryhy. Türkmenistan Garaşsyzlyk zamanasynda (hepdede 2 s, jemi 68 s); Ählumumy taryh. IV bölek. Dünýä taryhy, XX–XXI asyrlar. II bölek. 1939–2012 ý. (hepdede 2 s, jemi 68 s).

§ 2. Mekdebiň taryh dersi boýunça okuw maksatnamalary

Taryh dersi boýunça okuw maksatnamalarynyň mazmuny.

Taryhy okatmagyň mazmunyny we meselesini kesgitleýän ders boýunça okuw maksatnamasy hemme mekdepler we mugallymlar üçin hökmany bolan döwlet resminamasydyr. Okuw maksatnamasy özleşdirmäge degişli bolan bilimiň göwrümini, başarnyklaryň we endikleriniň sanawyny görkezýär. Onda okuw dersiniň temalary yzygider görkezilýär. Ol okuwçylara gadym döwürden biziň günlerimize çenli Watanymyzda, şeýle-de daşary ýurtlarda adamzat jemgyýetiniň ösüşi hakyndaky çuň we berk bilim bermegi üpjün etmäge mümkinçilik berýär.

Taryh dersi boýunça okuw maksatnamasy okuw maglumatlarynyň nazary mazmunyny hem kesgitleýär. Onuň esasynda okuwçylar ylmy düşüňjeleriniň, netijeleriniň ulgamyny, jemgyýetiň ösüşiniň kanunlaryny we kanunalaýyklyklaryny özleşdirýärler. Okuw maksatnamasynda okuwçylary taryhy hadysany we jemgyýetçilik ösüşiniň kanunalaýyklygyny özleşdirmeklige alyp gidýän düşüňjeler jemlenýär.

Ählumumy taryh dersiniň I bölegi – Gadymy dünýä taryhynda (V synp) «Döwlet», «Eziş», «Din» ýaly düşüňjelere ilki başlangyç kesgitleme bermeklik girizilýär.

Ählumumy taryh dersiniň II böleginde, ýagny Orta asyrlar taryhynda (VI synp) okuwçylar dürli gurluşly döwletleriň çalyşmagynyň kanunalaýyklygyna düşüňýärler. Olarda bir gurluşyň beýleki gurluşdaky döwletden aýratynlygy, esasy alamatlary hakyndaky, dürli döwürlerde jemgyýetdäki syýasy guramalaryň dürli görnüşleri, dürli döwletleriň gurluşynyň düýp esaslary hakyndaky düşüňjeler kemala gelýär, ösýär we kämilleşýär.

Maksatnama taryh dersiniň esasy dünýägaraýyş taglymlaryny: jemgyýetiň ösüşi, maddy önümçiligiň hyzmaty, öndüriji güýçleriň ösüşi, maddy we ruhy gymmatlyklary döredijiler bolan halk köpçüligi, taryhda şahsyýetiň roly ýaly meseleleri-de özleşdirýärler.

Güýçýeterli nazary soraglary öwrenmeklik V–VII synplarda başlanýar. VIII–X synplarda taryh dersinde nazary bilimler çuňlaşdyrylyp öwredilýär.

Taryh dersinde okuwçylar möhüm faktlary özleşdirmeli. Bu faktlar ulgamynyň özleşdirilmegi köpçüligiň zähmeti, jemgyýetiň ösüşi hakynda anyk taryhy göz önüne getirmeleri döretmegi şertlendirýär.

Faktlar okuwçylarda ol ýa-da beýleki waka, hadysa şahsy garaýşy döretmek, olaryň öwrenilýän eýýamda adamlaryň durmuşyna we ykbalyna täsirini öwretmek maksady bilen peýdalanylýar.

Maksatnamada taryh okadylanda öwrenilmäge degişli bolan Garaşsyz hem Bitarap döwletimiziň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň işleri, Türkmenistan döwletiniň we Türkmenistanyň Demokratik partiýasynyň resminamalary hem görkezilýär.

Maksatnamada sapakda hökmany we çuň özleşdirilmeli, derňelmeli esasy taryhy faktlar, düşüňjeler, taglymlar belenilýär.

Her synpda öwrenilmeli taryhy maglumatlar bilen baglanyşykly özleşdirilmeli esasy düşüňjeler we taglymlar hem maksatnamada berilýär. Bu bolsa düşüňjeleriň diňe haýsydyr bir tema öwrenilensoň kemala gelmän, eýsem бүтін okuw ýylynyň dowamynda dersniň öwrenilişiniň gidişinde kemala gelyändigini görkezýär. Maksatnamada esasy düşüňjeleri we taglymlary has berk, düşüňip özleşdirmek üçin jemleýji gaýtalamak sapaklaryna-da orun berilýär.

Okatmagyň we terbiýelemegiň netijeliligini ýokarlandyrmagyň möhüm şerti – dersara we temara arabaglanyşygy maksada laýyk peýdalanmaklykdyr. Maksatnamanyň her bir temasyny düşüňjeli özleşdirmek üçin zerur bolan dersniň içindäki arabaglanyşyk belenilýär, ýagny haýsy sapakda öwrenilýän maglumaty oňat özleşdirmek üçin öňki geçilenler bilen baglanyşdyrmagyň gerekdigi, haýsy maglumatlary özleşdirmek üçin taryhyň beýleki döwürleri bilen baglanyşdyrmagyň zerurdygy belenilýär. Şeýle baglanyşyklaryň peýdalanylmagy bitewi ylmy dünýägaraýşy kemala getirmekde möhüm ähmiýete eýedir.

Dersniň içinde arabaglanyşygy amala aşyrmagyň usullary hökümünde düşündirilende bellibir derejede ýatlanyp geçilen maglumat-

lar boýunça soraglary we ýumuşlary goýmaklygy peýdalanmak bolýar. Okuw ýüküni kadalaşdyrmagyň we okuwçylaryň bilimleriniň hilini ýokarlandyrmagyň ýollarynyň biri hem olary kesgitli başarnyklar we endikler bilen üpjün edilmekden ybaratdyr.

Maksatnamada okuwçylaryň bilimlerini bahalandyrmagyň ölçeglerini häsiýetlendirýän goşmaça we esasy usulnama edebiýaty hem berilýär. Şeýlelikde, mekdepde taryhy okatmak boýunça maksatnamanyň mazmuny okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryny nazarda tutup, olaryň bilim almagyny hem-de olara watançylyk, ideýa-syýasy, zähmet we ahlak terbiýesini bermekligi üpjün edýär.

Okuw meýilnamasy okuw maksatnamasy bilen bir hatarda mekdep üçin möhüm resminamadyr. Onda öwrenilmäge degişli dersler, olaryň okuw ýyly boýunça bölünişiniň yzygiderliligi, ýylyň dowamynda, çäryekde, hepdede okalmaly okuw sagatlarynyň mukdary görkezilýär. Mugallym okuw meýilnamasyndan peýdalananda Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň ugrukdyryjy görkezmelerine salgylanmalydyr.

Okuw maksatnamasynyň gurluşy. Okuw maksatnamasy taryh mugallymlary, usulyýetçiler we alymlar tarapyndan düzülýär. Soňra ara alyp maslahatlaşmak üçin hödürlenilýär. Mugallymlar metbugatda taslamasy çap edilenden soň, onuň mazmuny bilen tanşyp, öz tekliplerini ýazmaça görnüşde iberýärler. Mugallymlar maksatnamany düzen ýa-da düzüjiler bilen duşuşýarlar. Şeýle işlerden soň taryh dersi boýunça okuw maksatnamasy Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan tassyklanýar. Şondan soň maksatnama güýje girýär.

Türkmenistanyň taryhy dersi boýunça häzirki hereket edýän okuw maksatnamasy M. Aýdogdyýew, Ý. Orazgylyjow, G. Nuryýewa (IV synp), G. Musaýew (VII synp. Türkmenistan iň gadymy döwürde. Oguz han Türkmen eýýamy), O. Ekäýew (VII synp – Gorkut ata Türkmen eýýamy, VII–IX asyrlar), O. Ekäýew (VIII synp – Türkmenistan Görogly Türkmen eýýamynda, X–XVI asyrlar), A. Nuryýew (IX synp – Magtymguly eýýamy, XVII–1917-nji ýy-la çenli), M. Moşew (IX synp. Magtymguly eýýamy, Türkmenis-

tan sowetler döwründe. 1917–1991-nji ýyllar), Ý. Orazgylyjow, T. Hydyrow (X synp. Türkmenistan Garaşsyzlyk zamanynda) tapryndan düzüldi.

Ählumumy taryh dersi boýunça okuw maksatnamasyny Ý. Antonowa, B. Esenow (V synp. Gadymy dünýä taryhy); J. Annaorazow (VI synp. Orta asyrlar taryhy, VIII, IX synplar. Täze taryh); J. Hatamow, J. Gurbangeldiýew (IX, X synplar. Dünýä taryhy, XX–XXI asyrlar) dagylar düzdüler. Türkmenistanyň taryhy we ählumumy taryh dersleri boýunça «Düşündiriş hatlary» hem-de «IV–X synplaryň okuwçylarynyň bilimlerine we başarnyklaryna bolan esasy talaplary» Ý. Antonowa bilen G. Nuryýewa taýýarladylar. Türkmen halkynyň geçmiş taryhyny dogruçyl we hakykata laýyk öwrenmegiň zerurlygyny göz önünde tutup, orta mekdepleriň IV synpyndan başlap Türkmenistanyň taryhynyň deregine «Meniň Watany» (Türkmenistanyň taryhy boýunça gürrüňler) dersi girizilýär.

Okuw maksatnamasynyň başynda Düşündiriş haty ýerleşdirilýär. Onda maksatnamanyň düzülmeginiň maksady beýan edilýär.

Okuw maksatnamasynyň düşündiriş hatynda Türkmenistanyň taryhy boýunça okuw maksatnamalarynyň türkmen halkynyň münýýlyklara uzap gidýän gahrymançylykly taryhyny dogruçyl öwrenmegiň zerurlygy nazarda tutulyp, mekdep okuwçylaryna bilim-terbiýe berlişini kämilleşdirmek boýunça hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň görkezmelerine laýyklykda düzülýändigini aýdylýar. Biziň häzirki döwrümiziň taryhyna aýratyn üns berilýär. Şu temalar barada gürrüň berlende, hormatly Prezidentimiziň parasatly we öndengörüjilikli içeri we daşary syýasaty, halkyň eşreti hakynda, ösüp gelýän ýaş nesil hakynda edýän aladasy netijesinde köp işleriň edilendigi, gadymy türkmen topragynyň günsaýyn özgerdilýändigini okuwçylaryň aňyna ýetirilýär. Syýasy durnuklylygyň, dürli milletleriň wekilleriniň we dine uýýanlaryň agzybirlikde Prezidentimiziň töweregine berk jebisleşmeginiň ähmiýeti nygtalyp geçirilýär.

Elbetde, 68 okuw sagadynyň dowamynda türkmen halkynyň çylşyrymly wakalardan doly köp asyrylyk taryhyny yzygiderli gör-

nüşde IV synp okuwçylarynyň kalbyna guýmak mümkin däl, okuw maksatnamasy hem şeýle maksady göz önünde tutmaýar. Sadaja dilde geçirilýän gürrüňlerde Watanymyzyň taryhynyň diňe käbir has möhüm wakalary hem hadysalary, halkymyzyň guwanýan görnükli şahslary barada gysgaça gürrüň berilýär.

Türkmenistanyň taryhy baradaky zerur bilimleri okuwçylar ýokary synplarda Watanymyzyň taryhynyň döwürlere bölünişi esasynda şu sapagyň dowamynda yzygiderli öwrenilende özleşdirýärler.

IV synpda okuwçylary has uly wakalar, taryhy şahsyýetler bilen tanyşdyrmakdan başga-da taryh ylmynyň terbiýeçilik ähmiýetine hem uly üns berilýär. Türkmenistanyň taryhy baradaky gürrüňler IV synp okuwçylarynda watançylyk duýgularyny, Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowa bolan ýürek söýgülerini, ata-babalarymyzyň gahrymançylykly işlerine we ýokary ahlak sypatlaryna guwanjy terbiýelemäge gönükdirilendir.

Dersiň maksatnamasynda türkmen halkynyň medeni we ahlak gymmatlyklaryna, onuň asylyly we parasatly däplerine, baý medeni mirasyna görnükli orun berilýär.

Şeýle düşündiriş hatlary beýleki synplaryň okuw maksatnamasynda hem berilýär.

Düşündiriş hatyndan soň okuw maksatnamasynda aşakdakylar öz beýanyny tapýar:

1. IV–X synplarda öwrenilmeli okuw maglumatlarynyň mazmuny (Maksatnamanyň teksti).
2. Umumylaşdyryjy sapaklar.
3. Dersara baglanyşyk.
4. Taryhyň her döwriň mazmuny boýunça okuwçylarda kemala getirilmeli esasy düşüňjeler.
5. IV–X synp okuwçylarynda kemala getirilmeli esasy başarnyklar we endikler.
6. Mugallymlara hödürlenilýän edebiýat.
7. Esasy usulyýet edebiýaty.
8. Okuw görkezme esbaplary.

9. Okuwçylaryň bilimlerine we başarnyklaryna baha bermegiň mysaly ölçegleri.

Şeýle-de okuw maksatnamalary uly göwrümlü taryhy maglumatlar, çylşyrymly düşüňjeler, ikinji derejeli faktlar bilen agraşdyrmaly däl. Faktlaryň köp sanlysynyň bolmagy mugallyma temanyň esasy mazmunyny ynandyryjy açyp görkezmäge, okuwçylara bolsa bilimlerini aňly-düşünjeli we berk öleşdirmäge päsgel berýär, okuwçylaryň dersi öwrenmäge bolan gyzyklanmalaryny pese düşürýär.

Käte maksatnamany düzüjiler ony ýeňilleşdirmäge çalşyp, esasy faktlara ýeterlik üns bermeýärler. Syýasy işgärleriň, serkerdeleriň atlaryny-da agzaman geçýärler. Hut şonuň üçin hem mugallymlaryň birnäçesi maksatnamanyň aýratyn bölümlerindäki ýetmezçiliklerden kynçylyk çekýärler.

Taryhyň mekdep dersi üçin okuw maglumatlary saýlanylanda mekdepde taryhy bilimleriniň diňe esaslarynyň öwrenilýändigini unutmaly däl. Şonuň üçin hem maksatnamada okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryny hasaba almaklyga-da üns berilýär.

§ 3. Orta mekdepleriň taryh dersi boýunça okuw kitaplary

Orta mekdepleriň taryh dersi boýunça okuw kitaplarynyň ähmiýeti we olardan edilýän talaplar. Mekdep okuwçylary üçin okuw kitaby taryh dersi boýunça birinji we esasy, käte bolsa ýeke-täk kitap bolup hyzmat edýär. Okuw kitaplarynda berilýän taryhy maglumatlar, döredilen çeper keşpler çagalaryň aňynda uzak ýyllar saklanýar. Taryh dersi boýunça okuw kitaplary halkyň zähmetine çuň hormaty, öz halkyňa bolan buýsanç duýgusyny we ş.m. oýarýar. Biziň häzirki jemgyýetçilik we döwlet gurluşymyzyň öňki jemgyýetçilik we syýasy tertiplerden bimöçber artykdygyny açyp görkezýär. Şeýle okuw kitaplary okuwçylarda Garaşsyz Watanymyzy jany-teni bilen söýmekligi terbiýeleýär.

Bular bolsa okuw kitaplarynyň täsirli, oňat mazmunly bolmagynyň gerekdigini aýdyň görkezýär.

Okuw kitaplary ýazylanda taryh ylmynyň ösüşiniň häzirki zaman derejesi we okuwçylaryň ýaş aýratynlyklary hasaba alynmaly. Mysal üçin, IV synpda geçilýän Türkmenistanyň taryhyndan bölekleyin gürrüňler ýokary synplarda öwrenilýän Türkmenistanyň taryhy dersinden düýpli tapawutlanýar. Şeýle-de V we VII synplaryň ýa-da VIII we X synplar üçin niýetlenilen okuw kitaplary hem düýpli tapawutlanýarlar. Ýöne olaryň hemmesi bilimleriň ýeke-täk ulgamyny bermeli. Olar ýeke-täk usulyýet ulgamy we umumy usulyýet ýörelgelerinde ýazylýar. Bu bolsa dürli synplarda we bilim bermegiň dürli etaplarynda yzygider okatmaklygy üpjün edýär.

Taryh boýunça okuw kitaplaryndan edilýän birinji talap ylmylykdyr. Okuw kitaplarynda taryh ylmynyň häzirki wagtda ýeten derejesi şöhlelenmeli. Adamzat jemgyýetiniň ösüşiniň esasy kanunalaýyklygyny okuwçylar üçin güýçýeterlikde açmak bilen, okuw kitaby taryha kanunalaýyk we oňyn ýagdaý hökmünde düşünmekligi kemala getirýär.

Taryh boýunça okuw kitaplaryndan edilýän möhüm talaplaryň biri-de onda beýan edilýän taryhy hadysalaryň we olaryň bahalandyrylyşynyň, sebäpleriniň anyk kesgitlenişiniň, netijeleriň şol ýaşdaky okuwçylar üçin güýçýeterli bolmagydyr. Ylmy maglumatlaryň beýan edilişi ýönekeý, düşnükli, edebi dilde bolmaly. Okuw kitaby okuwçylaryň söz baýlygyny artdyrmaly, olaryň sözleýişlerini we taryhy pikirlenmelerini ösdürmeli.

Okuw kitaplary ýazylanda okuwçylaryň ýaş aýratynlyklary göz önünde tutulmaly. Okuw kitabynda ýerleşdirilen okuw maglumatlary, onda beýan edilýän taryhy wakalar, täze düşüňjeleriň açylyp görkezilişi okuwçylaryň taryhy wakalara akyl ýetirip özleşdirmeklerini dogry guramaga mümkinçilik bermeli.

Okuw kitaplarynda okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyklykda öwrenilýän meseleleriň çylşyrymlylygyny göz önünde tutup, olary öwretmegiň kem-kemden artýan görnüşdäki yzygiderliligini berk saklamalydyr.

Şular bilen birlikde okuw kitabynda taryhy kartanyň (şol san-da reňkli), suratlaryň, dürli çyzgylaryň (diagrammalar we shematik

meýilnamalar we beýlekiler) we uly bolmadyk maglumat beriji materialyň (mazmuny, hronologik tablisa) bolmagy talap edilýär.

Taryhy bilimleriniň esasy faktlardan düzülýär. Okuw kitabynda gizilen faktlar mekdep okuwçylaryna taryhy prosesini kanunalaýyklygyna we peýdalydygyna düşünmäge mümkinçilik bermeli. Faktlaryň okuwçylarda öwrenilýän eýýam barada açyk göz önüne getirmeleri döreder ýaly düşnükli, anyk we ýeterlik derejede beýan edilmegi zerur. Şonda okuwçy geçmiş barada pikirlenmegi öwrenýär. Bu bolsa hut okuwçylaryň özlerini döredijilikli derňemeklige we faktlary jemläp özbaşdak netije çykarmaklyga mümkinçilik berýär.

Okuw kitabynda faktlar az bolsa, netijeleri subut etmek kyn bolýar. Şeýle bolanda okuwçylar düşüňjeleri ýeterlik derejede özleşdirip bilmeýärler. Eger okuw kitabynda faktlar, atlar köp bolsa, olary öwrenmeklik okuwçylaryň esasy ünsüni özüne çekýär. Maglumatyň köp bolmagy hadysalaryň arasyndaky arabaglanyşygy we aragatnaşygy düşüňjeli kabul etmeklige päsgel berýär. Okuwçylara taryhy düşündirmek mugallyma kyn düşýär.

Taryh kitaplarynyň gysga, anyk beýan etme bilen utgaşmagy zerur. Taryhy şahsyýetleriniň häsiýetleri obrazly açylyp görkezilmeli. Terbiýeleýjilik ähmiýeti bolan wakalarda olaryň işlerini beýan etmeklik gürrüň bilen amala aşyrylmaly. Köp ýyllyk iş tejribesi bolan usulyýetçiler taryh boýunça okuw kitabyň gysgalygynyň işi ýenilleşdirmän, eýsem kynlaşdyrýandygyny belleýärler.

Okuw kitabyň esasy tekstine «ganatly sözleri», nakyllary, taryhy resminamalardan gysga bölekleri girizmek beýan etmeklige çeper keşpilik we täsirlik berýär.

Ünsli saýlanylan we usulyýet taýdan işlenilen uly bolmadyk resminamalar bütin okuw ýylynyň dowamynda, sapakda we öýde ilkinji çesmeler bilen işi ýeterlik derejede guramaga mümkinçilik berýär.

Okuw kitabynda dürli görkezme esbaplaryň bolmagy hökmandyr. Söz bilen suratyň arasynda berk baglanyşyk zerur. Okuw kitabynda diňe bir ýadygärlikleri we portretleri şekillendirmän, eýsem okuwçylaryň jemgyýetiň durmuşyny bütinleý göz önüne getirip bilmegine ýardam etjek suratlar hem ýerleşdirilmeli.

Islendik ýaşdaky okuwçylara niýetlenilen okuw kitaplary dürli görnüşli usullar bilen beýan edilýän maglumatlardan düzülmeli. Mekdep okuwçysy ondan janly gürrüňi, wakany gysga beýan etmäni, häsiýetnamany, çylşyrymly taryhy hadysa düşünmekligi, gysgaça netijäni we jemlemäni tapmaly. Bu mugallyma okuw kitabyňyň tekstone daýanyp, okuwçylara gürrüň bermegi, häsiýetnama bermegi, gysga, açyk anyklamany peýdalanmagy, netijä gelmegi öwretmäge kömek edýär. Okuw kitaby taryhy roman däl, ol okuwçylardan pikirlenmek işini we ýady talap edýän maglumatlardan durýar. Ýöne bu okuw maglumatlary okuwçylaryň ýaşyna görä gyzyklanma, bilim almaga, şeýle-de sapakda we öýde özüne çekiji akyl işi üçin höwes döretmeli. Okuw kitaby okuwçylaryň pikirlenişlerini we sözleşişlerini ösdürmäge kömek etmeli.

Okuw kitaplaryndaky soraglar we ýumuşlar. Okuw kitabyndaky soraglaryň we ýumuşlaryň önünde duran mesele okuw kitabyňyň teksti we tekstden daşary bölekler arkaly iş guramaklyk bilen çäklenmeýär. Birnäçe ýagdaýlarda ýumuşlaryň özleri olary ýerine ýetirmek üçin zerur bolan goşmaça maglumatlary berýärler.

Täze okuw kitaplarynda awtorlaryň ýumuşlary has güýçli we ortaça okaýan okuwçylar üçin tapawutlandyrmaga çalyşýandyklaryna gabat gelmek bolýar (Güýçli okuwçylar üçin ýyldyzjyk bilen bellenen soraglaryň peýda bolmagy). Bu mugallymdan her bir okuwçynyň özbaşdak aýratynlygyny bilmekligi talap edýär. Şular bilen birlikde goşmaça maglumatlary girizip, soraglaryň goýluşyny üýtgedip, birnäçe sorag goýmak hem bolýar.

Okuw kitabyndaky soraglar we ýumuşlar möhüm rol oýnaýar. Emma okuw kitaplaryna mekdep okuwçylarynyň beýleki çeşmelerden taryhy bilimleri alyşlaryna gözegçilik etmäge mümkinçilik berýän soraglar we ýumuşlar seýrek girizilýär. Diňe käwagt okuwçylaryň muzeýlere gidenlerinde, çeper eserler bilen tanşanlarynda alan bilimlerini peýdalanmaklaryny maksat edinýän soraglar we ýumuşlar berilýär.

Taryh boýunça okuw kitaplaryna karta bilen işlemeklige niýetlenilen soraglary we ýumuşlary girizmek hem gerek. Karta bilen

işlenilende, diňe okuw kitabyňa girizilen kartany öwrenmeklik ýa-da taryh boýunça şol synp üçin laýyk gelýän atlasy öwrenmeklik bilen çäklenmän, çyzykly kartalar bilen işlemegi hem nazarda tutmaly. Bu ýagdaýda okuwçylaryň okuw kitabyndaky ýumuşlar bilen kartadaky maglumatlary utgaşdyryp işlemeklerine mümkinçilik döreýär.

Okuw kitabynda maksatnamada görkezilen dersara we temara baglanyşygy amala aşyrmaklyga mümkinçilik berýän soraglar we ýumuşlar hem seýrek däl. Okuw kitaplarynda döwürleýin metbugatyň maglumatlaryny peýdalanmak bilen baglanyşykly ýumuşlary almak hem bolýar. Mysal üçin: Döwürleýin metbugatyň maglumatlaryny peýdalanyp, Türkmenistanyň häzirki döwürdäki ösüşi hakynda gürrüň beriş; Okuw kitabyňyň tekstini we döwürleýin metbugatyň maglumatlaryny peýdalanyp, Türkmenistanyň dünýä jemgyýetçiligine parahatçylyk boýunça edýän täsiri hakynda aýdyň we ş.m. Okuw kitabynda şeýle soraglaryň bolmagy okuwçylaryň her gün döwürleýin metbugatdan alýan maglumatlary bilen okuw kitabyňyň maglumatlaryny baglanyşdyrmaklaryna mümkinçilik berýär. Bu diňe bir okuw kitabyňy baýlaşdyrmaga kömek etmän, eýsem ony şu günleriň anyk faktlary bilen doldurýar. Dersde öwrenilýän maglumatlar bilen hakyky durmuşy berk baglanyşdyrýar, taryhy öwrenmegiň möhümdigini duýmaga jemgyýetçilik ösüşiniň kanunalaýyklygyna, işjeň syýasy wakalara düşünmeklerine kömek edýär.

Döwürleýin neşirlerden başga-da internet, radio we teleýaýlym boýunça alan maglumatlaryny peýdalanmaklygy talap edýän soraglaryň we ýumuşlaryň bolmagy okuwçylaryň bilim almaklaryna ýakyndan ýardam edýär. Şonuň üçin bu soraglara mugallym özbaşdak seretmeli bolýar.

Okuw kitaby we onuň aýratyn bölekleri okatmagyň beýleki serişdeleri bilen toplumlaýyn peýdalanylmaly, diňe şeýle toplumlaýyn peýdalanmaklyk okuw prosesiniň ýokary täsirlilikini gazanmaga mümkinçilik berýär.

Okuw kitabyndaky suratlar we olar bilen işlemegiň usullary. Okuw kitabyndaky suratlar onuň mazmunynyň aýrylmaz baglanyşykly bölegini düzýär. Käbir ýagdaýlarda suratlar gönüden-göni

okuw kitabynyň tekstinde beýan edilýän wakalara görkezme esbap bolup hyzmat edýär. Mysal üçin, 5-nji synpyň Gadymy dünýä taryhy okuw kitabyndaky «Ýabany haýwanlaryň awlanyşy» ýa-da «Rimde ýeňiş dabarasynyň geçirilişi» atly suratlar okuw kitabynyň tekstinde näme hakynda gürrüň berilýän bolsa, şony suratlar arkaly beýan edýär. Şeýle ýagdaýda mugallym surata laýyklykda okuw maglumatyny beýan edýär. Bu maglumatla degişli suraty okuwçylar bilen derňeýär.

Başga bir ýagdaýlarda bolsa surat okuw kitabynyň tekstiniň üstüni ýetirýär we ony anyklaşdyrýar. Mysal üçin, 8-nji synpyň okuw kitabynda mongol basybalýjylarynyň salan salgytlarynyň agyrdygyny barada gysgaça aýdylýar. Okuw kitabyndaky suratdan bolsa okuwçylar salgytlaryň nähili ýygnaýşyny salgyt hökmünde nämeleriň tölenilýändigini, salgydy tölemedige nähili rehimsizligiň abanýandygyny we ş.m. bilýärler. Şeýle surat boýunça mugallym söhbetdeşlik geçirýär ýa-da synpda uly bolmadyk özbaşdak iş guraýar. Birnäçe suratlar bolsa tekstde berilmedik okuw maglumatlary bilen tekstiň üstüni doldurýar. Mysal üçin, 5-nji synpyň Gadymy dünýä taryhy okuw kitabynyň tekstinde Rimiň imperiýa zamanynda onuň merkezi böleginiň jikme-jik beýan edilişi ýok. Gadymy Rimiň merkezi bölegini şöhlendiriýän göwrümlü surat mugallyma okuwçylary gyzyklandyran anyklykda Gadymy Rime, onuň jaýlaryna, köçelerine, meýdançalaryna degişli maglumatlary bermäge mümkinçilik berýär. Diýmek, suratlaryň okuw kitabynyň tekstini möhüm maglumatlar, gyzykly faktlar bilen doldurýan wagtlary seýrek däl, ýöne bu maglumatlar mugallymyň takykklamalaryny talap edýär.

Käbir kitaplarda žiwopis eserlerine we binagärçilik ýadygärlikleriniň suratlaryna degişli, olary okuwçylaryň öwrenmekleri üçin ýumuşlar berilmeyär. Şeýle soraglary mugallymyň özi düzmeli. Ol tekstde ýatlanylýan suratyň böleklerini okuwçylara görkezmeli ýa-da olary tapmaklygy özlerine teklipl etmeli.

V–VII synp mekdep okuwçylary suratlar bilen işlänlerinde has köp peýdalanylýan usul tematik taýdan birleşdirilen iki ýa-da birnäçe suratlary deňeşdirmekdir. (Mysal üçin, dürli eýýam-

laryň zähmet gurallary, adamlaryň ýaşaýyş durmuşlary, dürli gatlaklaryň wekilleriniň egin-eşikleri we ş.m.) Deňeşdirmek täri surat maglumatlary boýunça akyl ýetirijilik ýumuşlarynyň dürli häsiýetlisi çözülen-de peýdalanylýar. Ozaly bilen iki ýa-da köp suraty deňeşdirmek suratda şekillendirilen zatlaryň esasy alamatlaryny we aýratynlyklaryny (karawellany normand gämisi bilen deňeşdirmek we ş.m) aýan etmäge, täze zadyň taryhy ösüşiniň netijesidigini açyp görkezmäge kömek edýär. Deňeşdirmek logiki gurluşy has çylşyrymly bolan akyl ýetirijilik ýumşuny görkezmek arkaly çözmäge mümkinçilik berýär. Mysal üçin, Hindistanyň orta asyr medeniýeti öwrenilende okuw kitabyndaky suratlar boýunça binagärçilik ýadygärliklerini derňew etmekligi guramak bolýar: Täçmahal mowzoleýiniň esasy böleklerini atlandyrmak. Mawzoleýiň ýokarky bölegi nähili atlandyrylýar? Mawzoleýiň burçundaky beýik inçe minara nähili atlandyrylýar? Mawzoleý XI–XII asyrlaryň hindi ybadathanalaryna meňzeýärmä? Mawzoleý haýsy ybadathanany ýatladýar? Ony Kairdäki arap metjidi şekillendirilen ybadathana bilen deňeşdiriň. Araplarda nähili din bolupdyr? XVII asyrdä Hindistanda musulman metjitleriniň gurluşy ýaly jaýlaryň peýda bolandygyny näme bilen düşündirip bolýar? Soraglar boýunça derňemek arkaly şeýle netijä gelmek bolýar: musulman ilatynyň artmagy Hindistanyň binagärçiligine uly täsir edipdir. Musulman soltanlarynyň we hindi patyşalarynyň buýruklary bilen metjitler we mawzoleýler gurlupdyr. Bu gurluşyklarda hindileriň oýup nagyş çekmegi bilen araplardaky arkalary, gümmezleri, minaralary bezemekde peýdalanylýan usullary kabul edilip utgaşdyrylypdyr.

Okuw kitabynda ýerleşdirilen suratlaryň hemmesi hökman sapakda ýa-da öý işinde peýdalanylmaly.

Suratlar boýunça baş we esasy işi öý işi hökmünde bermän, suratlary bilen, esasan, synpda işlemeli.

Diwar suraty synpdaky okuwçylaryň ählisi bilen köpçülikleýin iş geçirmegiň obýekti bolup hyzmat etmek üçin niýetlenilip, okuw kitabyndaky suratlar mekdep okuwçysynyň özbaşdak işlemegi üçin

niýetlenilen diýen pikir ýalňys pikirdir. Okuw kitaplaryndaky suratlar diwar suratlaryndan mekdep okuwçylaryna ondaky ähli bölekleri derňemek üçin ýeňilligi bilen tapawutlanýar. Okuw kitabyndaky surat boýunça öýde-de işläp bolýar, diwar suraty bolsa diňe taryh otagynda durýar. Ýöne okuw kitabyndaky surat bilen synpda köpçülikleýin iş geçirmek hem oňat netije berýär. Synpdaky hemme okuwçylar mugallymyň görkezmesi boýunça surata seredýärler. Olaryň her biri surata ilki bütinleý seredýärler, soň onuň ady tutulan bölegini tapýarlar, oňa seredýärler, pikir edýärler, goýlan soraga çalt jogap berýärler. Şeýle köpçülikleýin işiň gidişinde biriniň ýalňysyna beýleki biri düzediş girizýär, surat boýunça netijä bilelikde gelýärler.

Birnäçe suratlaryň mazmuny mugallymyň anyk düşündirişini ýa-da uly bolmadyk gürrüňini talap edýär. Suratlar bilen işlenilende okuwçylaryň her bir suratdan iň ýokary derejede bilim almaklary üçin, olaryň ünsleri surata gönükdirilmeli. Okuwçylaryň pikirlenmeleri we gepleýişleri ösdüriler ýaly suratlaryň okuwçylaryň işjeň işiniň esasy bolmagyny gazanmaly. Muňa bolsa söhbetdeşlik kömek edýär. Bu işjeň iş suratyň häsiýetine we mazmunyna, okuwçylaryň ýaşyna we taýýarlygyna baglylykda söhbetdeşlik görnüşinde suraty synpda ýa-da öýde özbaşdak derňemek bilen geçirilýär. Şeýle-de söhbetdeşligi özbaşdak iş bilen utgaşdyryp geçirmek hem bolýar. Munda ilki söhbetdeşlik geçirilýär, soň okuwçylar surat boýunça goýlan soraglaryň, ýumuşlaryň üstünde işleýärler. Işiň netijesi jemleýji söhbetdeşlikde ýüze çykarylýar. Getirilen mysaldan görnüşi ýaly, surat boýunça söhbetdeşlik geçirilende okuwçylary surata ünsli, içgin sekretmeklige höwes döredýän, surat esasynda jogap bermegi, jemlemegi we netijä gelmegi talap edýän soraglar goýulsa ýerlikli bolýar.

Suratyň tekstiniň bolmagy ony ünsli derňemek meselesini aradan aýyрмаýar. Mysal üçin, B. Esenowyň Gadymy dünýä taryhy okuw kitabynda binagärçilik sungatynyň näýbaşylarynyň biri hökmünde b.e. öň I asyrdan başlan gyrdalyp edilen derweze hakynda gürrüň edilýär. Hemmelere elýeterli bolan bu surat okuw kitabynda berilmedik hem bolsa, mugallymyň özi bu suraty interaktiw tagtada görkezip, şeýle-de tekste salgylanyp okuwçylardan soraýar: Nähili haýwanlar bu ýerde

şekillendirilipdir? Nähili ösümlikler şekillendirilipdir? Adamlar nähili görünýärler? Palma agaçlary haýsy ýurtda ösýär? Netijä gelin.

Mugallymyň soragy ähli ýagdaýlarda okuwçylaryň surata oýlanyşykly we pikirlenip seretmekleri ýaly ýagdaýda goýulmaly. Mysal üçin, grek aktýorlarynyň örtükleri boýunça: Aşaky örtük nähili duýgyny aňladýar? Ýokarky ikinji örtük nähili duýgyny aňladýar? we ş.m. Munda diňe örtügiň aňladýan manysyny derňäp netije çykarmaly.

Suratlar bilen jikme-jik işlemeli. Suratyň derňelmegi maksatnamada görkezilen okuw maglumatyna has oňat düşünilip, çuňňur we berk özleşdirilmegini üpjün edýär. Şeýle-de okuw kitabynda berlen maglumatyň işjeň ýagdaýda özleşdirilmegine mümkinçilik berýär. Şol bir wagtda wagty tygşytlamaga-da kömek edýär. Mysal üçin, b.e. ön VI asyryň grek wazasyna çekilen iki tigrirli söweş arabasynda geçirilýän ýaryş görkezilýän surat boýunça şeýle soraglary goýmak bolýar: Wazadaky surata seretmeli we iki tigrirli söweş arabasynda nähili okgunly hereket görünýär? Çapyşyk arabasynda (iki tigrirli söweş arabasy) näçe adam bar? Arabaýy nämäniň kömegi bilen atlary gönükdirýär, olary nähili sürýär? Birinji araba näçe at goşulypdyr? (Atlaryň aýagyny sanamaly) Ikinji araba näçe at goşulypdyr? Indi pikir ediň! Atly ýaryşa garyplar gatnaşyp bilerlermi? Näme üçin? Görşümüz ýaly, ähli söhbetdeşlik 1,5–2 minut dowam edýär.

Getirilen mysaldan görnüşi ýaly, eger suratyň mazmuny okuw kitabyňyň haýsydyr bir bölegine laýyk gelse, surat sapakda özbaşdak bilim almagyň çeşmesi hökmünde çykyş edýär. Beýle ýagdaýda V–VI synplarda okuwçylary suratdan teksti okamaklyga alyp gitmek maksada laýyk bolýar. Eger okuw kitabyndaky tekst okalandan soň suraty derňemeklik gurala, okuwçy diňe özüne eýýäm belli bolan faktlary gaýtalaýar. Suratyň mazmuny oňa tekst bilen deňeşdirilende täzeligi az berýär we kabul edişi has gowşak bolýar. Şonuň üçin surat derňelenden soň kitabyň tekstini okamaklygy okuwçylaryň surat arkaly kabul eden obrazlaryny olaryň aňynda döretmek bilen alyp barmak gerek. Şeýle edilip suratyň mazmunynyň derňelmegi mekdep okuwçylaryna suratdan taryhy maglumatlary özbaşdak almaga we ne-

tijä gelmäge has köp mümkinçilikler berýär. Biz şonda çaga üçin has ýönekeý we hakyky ýol bolan çap edilen söz bilen obraz arasyndaky zerur arabaglanyşygy dikeldip bilmeklerine kömek edýäris. Olara kitaby okap, onda gürrüň berilýän zatlary janly göz öňüne getirmeklik öwredilýär.

Taryh sapaklarynda suratlardan peýdalanmak, esasan, täze bilimleri almagyň çüşmesi we okuw kitabyňyň tekstini anyklaşdyrmagyň serişdesi hökmünde ulanylýar. Ýöne surat bilimleri berkitmek we jemlemek üçin görkezme esbap serişdesi hökmünde-de peýdalanylyp bilner.

Okuw maglumatynyň birinji gezek berkidilişinde, aýratyn hem, V–VI synplarda mugallym surat boýunça ýönekeý ýumuşlary peýdalanmaly. Mundan başga-da synpda jemleýji gaýtalamak sapaklarynda täze düşüňjeleri özleşdirmek, bilimleri berkitmek üçin hem suratlardan peýdalanmak bolýar.

Ýokary synplaryň okuw kitaplarynda obrazly görkezme esbaplara esaslanýan suratlaryň roly ep-esli pese düşýär. Sebäbi okuwçylar täze döwrüň wakalaryny suratlar arkaly däl-de, öz gözleri bilen görüp, dürli çeşmeler arkaly bilip bilýärler. Şonuň bilen bir wagtda ýokary synplaryň kitaplarynda şertli grafiki şekilleriň (diagrammalaryň, tablisalaryň, ýagny mekdep okuwçylaryna diňe bir okuw maglumatlaryna düşünmäge däl, eýsem, hakyky durmuşyň hadysalaryna-da düşünmäge mümkinçilik berýän şekilleriň roly artýar.

Okuw kitaplaryndaky suratlary, şertli-grafiki şekilleri mugallym interaktiw tagta ýa-da multimedia serişdeleri arkaly peýdalansa, has ýerlikli bolýar.

§ 4. Taryh dersi boýunça okuwçylaryň özbaşdak iş usuly we onuň ähmiýeti

Özbaşdak işleri guramak we onuň ähmiýeti. Bilşimiz ýaly, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ylym-bilim ulgamynda düýpli özgertmeleriň başyny başlady. Bu özgertmeleriň gidişinde ösen ylmyň we tehnikanyň gazananlaryny bilim ulgamyna

ornaşdyrmak göz önünde tutulýar. Muňa hormatly Prezidentimiziň 2008-nji ýylyň 14-nji aprelinde geçiren Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde bilim ulgamynyň önünde çagalar baglaryndan başlap, orta we ýokary okuw mekdeplerini internet, multimedia ýaly döwrebap tehnologiýalar bilen üpjün etmek baradaky goýan wezipesi şaýatdyr. Bu bolsa mugallymyň önünde okatmagyň häzirki zaman usullaryny kämil ele almak meselesini goýýar.

Okatmagy dürli görnüşlerde guramak bolýar. Mysal üçin, mugallym okuw maglumatyny beýan edýär, gürrüň berýär, ýagny okuwçylara taýýar görnüşde bilim berýär. Bu ýagdaýda okatmaklyk gowşak häsiýete eýe bolýar. Okuwçylar okuw maglumatlaryny öýde okuw kitabyndan okaýarlar we ony synpda indiki sapakda aýdyp berýärler. Beýle okatmaklyk okuwçylaryň döredijilikli göz önüne getirmelerinde az rol oýnaýar, olaryň pikirlenmeleri gowşak ösýär. Netijede, okuwçylar bilimleri oýlanmazdan özleşdirýärler. Beýle bilimler bolsa ýüzleý bolýar, berk bolmaýar.

Mekdep çagalary fiziki we ruhy taýdan adatdan daşary çalt ösýän döwründe terbiýeleýär. Şonuň üçin ähli okatmaklyk (şol bir wagtda özbaşdak iş) ösüşe, çagalarda özbaşdaklygyň dürli hillerini utgaşdyrmaklyga ýokary derejede ýardam etmeli.

Okuwçylaryň gowşak ýetismekleriniň sebäpleriniň biri olaryň okuw kitaby, onuň teksti bilen işlemegi, okuw maglumatlaryny öz sözleri bilen beýan etmegi, özbaşdak pikirlenmegi başarmaýandyklary bilen baglanyşyklydyr.

Haçanda okuwçy hereket etse, pikir ýöretse, gözlese hem-de netijä gelse, maksada gönükdirilen gözegçilik etmek we kynçylygy ýeňip geçmek başarnygy ösýär. Şeýle ýol bilen gazanylan bilim çuň we berk bolýar. Sapakda okuwçylaryň ünsüni jemlemegi we olary herekete getirmegi (tutanýerlilik, gyzyklanma, akyl ýetirmek islegi we ş.m.) başaran mugallym oňat netije gazanýar. Bu has hem okuwçylarda özbaşdak işe güýçli gyzyklanma bolan ýagdaýynda mümkin bolýar.

Özbaşdak işiň uly terbiýeçilik ähmiýeti-de bar. Eger okuwçy mugallymyň goýan ýumşuna özbaşdak jogap gözlemäge we kynçylygy ýeňip geçmäge endik etse, zähmet düzgünlerini berjaý etmek

hem-de oýlanyşykly işlemek endigi terbiýelenýär. Şeýle işler mekdebi gutaranlaryndan soň önümçilikde işlänlerinde önümçilik zähmetini ýokarlandyrmagyň meselelerini çözmäge kömek edýär. Sebäbi olar mekdepde önümçilikde oýlanyşykly işlemek we täzeçillik işine taýýar bolýarlar.

Mekdepde taryhy okatmaklyk okuwçylaryň diňe bir kitap, karta we ş.m. bilen özbaşdak işlemek başarnyklaryna daýanmaýar. Ol okuwçylardan güýçli pikirlenmäni, kynçylyklary ýeňip geçmegi, döredijilikli zahmeti, bilimleri özleşdirmekde öz tejribelerini peýdalanmagy talap edýär.

Sapakda täze tema düşündirilende we berkidilende okuw kitaby boýunça özbaşdak işleriň guralyşy. Okuwçylara çuňňur bilim we terbiýe bermegiň esasy görnüşi sapakdyr. Sapagyň gyzykly we täsirli geçmegi synpda okuwçylar bilen guralýan özbaşdak işleriň mazmunyna-da baglydyr. Şoňa görä hem synpda özbaşdak işleri talabalaýyk guramak üçin şu aşakdaky ýaly talaplardan ugur alynmalydygyny alym T. Myratgeldiýew belleýär:

1. Özbaşdak işleriň mazmuny okuw maksatnamasynyň mazmuny bilen gös-göni baglanyşykly bolmalydyr. Mugallym her bir temanyň mazmunyna we maksadyna laýyklykda özbaşdak işleriň mazmunyny hem-de möçberini kesgitlemelidir.

2. Özbaşdak işleriň mazmuny okuwçylarda erkliligi, erjelligi, düzgün-nyzamlylygy, her bir hadysa oýlanyşykly we döredijilikli çemeleşmegi terbiýeleýän, alan bilimlerini durmuşda ýerlikli ulanyp bilmäge kömek edýän ýumuşlardan ybarat bolmalydyr.

3. Özbaşdak işleriň mazmuny we häsiýeti okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna, bilim derejelerine, umumy taýýarlyklaryna laýyk gelmelidir.

Sapakda täze okuw maglumaty beýan edilende we berkidilende okuw kitaby boýunça özbaşdak işleriň guralyşy barada aýdanymyz-da bolsa, täze temany beýan etmek we ony berkitmek sapagyň iňňän möhüm etaplaryndan biridir. Şoňa görä-de mugallym bu meselä aýratyn uly üns bermelidir.

Mugallym mekdep okuwçylaryna bilim we terbiýe bermekde hem-de olaryň özbaşdaklygyny ösdürmekde esasy rol oýnaýar. Ol bu

işde okuw kitabynda ýerleşdirilen ýa-da özi tarapyndan gelnen taýýar netijeleri mekdep okuwçylarynyň ýöne ýat tutmalary bilen kanagatlansa ýeterlik bolmaýar. Ol bu işi üstünlikli durmuşa geçirmek üçin sapakda öwrenilýän anyk maglumatlary we hadysalary özbaşdak derňemeklige hem-de olara baha bermeklige mekdep okuwçylaryny yzygiderli çekmeli, şonuň netijesinde hem mekdep okuwçylarynyň akyl ýetiriş ukyplarynyň ösmegini, okuwyň gidişinde olaryň jemgyýetiň ösüşine ylmy taýdan oňat düşünmeklerini gazanýar.

Täze okuw maglumatlary beýan edilende we berkidilende okuwçylaryň sapaga işjeň gatnaşmagyny gazanmakda we olaryň özbaşdaklygyny ösdürmekde gürrüň usulynyň elementlerinden peýdalanmagyň uly ähmiýeti bar. Mugallymyň täze okuw maglumatlaryny beýan etmesi gürrüň usulynyň elementleri bilen utgaşykly alnyp barlanda, birinjiden, okuwçylar okuw maglumatlaryny aňly-düşünjeli özleşdirýärler. Ikinjiden, synpyň hemme okuwçylary sapaga işjeň gatnaşýarlar, öwrenilýän meseleleri köpçülik bolup çözüýärler. Üçünjiden, okuwçylara geçilen okuw maglumatlary bilen täze maglumatlaryň arasyndaky arabaglanyşygy yzarlamaga we tapmaga kömek edýär. Muňa has aýdyň göz ýetirmek üçin mysallara ýüzleneliň.

Mysal üçin, mugallym 9-njy synpda «Ikinji Ahal-teke harby ýörişi» atly temany geçende, bu söweşiň gidişini beýan edip, «Birinji Ahal-teke harby ýörişiniň derbi-dagyn edilmeginiň esasy sebäpleri nämeden ybarat?» diýen sorag bilen okuwçylara ýüzlenýär. Ol okuwçylaryň bu soraga beren jogaplaryny jemläp, ruslaryň ýene Gökdepäniň üstüne hüjüm edendiklerini aýdyp, şeýle soraglary orta atýar:

1. Näme üçin türkmenler Birinji Ahal-teke harby ýörişini derbi-dagyn eden hem bolsalar, Ikinji Ahal-teke harby ýörişinde rus goşunlarynyň önünde durup bilmändirler?
2. Galany goramak üçin türkmenler nähili taýýarlyk görüpdirler?
3. Söweşde türkmenler nähili edermenlik görkezipdirler?
4. Näme üçin ruslara Gökdepäni eýelemek başartdy?

Şunuň ýaly täze temanyň gürrüň usulynyň elementlerinden peýdalanylyp beýan edilmegi, birinjiden, mugallymyň düşündirişini

okuwçylaryň yzygiderli we üns berip, dykgat bilen diňlemegini üpjün edýär. Ikinjiden, täze temanyň mazmunyna degişli wakalaryň we hadysalaryň arasyndaky sebäp-netije baglanyşyklaryna düýpli düşünmäge, netije çykarmaga kömek edýär. Üçünjiden, täze öwrenilen okuw maglumatlaryny berkitmäge we onuň mazmunyny okuwçylaryň özleşdirişlerini anyklamaga mümkinçilik berýär. Eger-de mugallym şeýle soraglara okuw kitabynda nähili jogaplaryň berilýändigini sorasa, okuwçylar öz düşünişleri bilen okuw kitabyndaky maglumatlary hem deňeşdirýärler.

Mysal üçin, mugallym şol synpda «Etrek-Gürgen türkmenleriniň 1813-nji ýyldaky gozgalaňy», 1832-nji ýylda Sarahsyň tozdurylmagy» diýen temalary geçende, bu gozgalaňlaryň sebäplerini aýdyp, «Türkmenler ozal hem şular ýaly gozgalaň edipdirlermi?» diýip okuwçylara ýüzlenýär.

Okuwçylar oýlanyşyp, 1550–1558-nji ýyllarda Aba Serdaryň ýolbaşçylygynda, 1801–1802-nji ýyllarda Soltanýaz begiň ýolbaşçylygynda gozgalaňlaryň bolandygyny aýdýarlar. Mugallym ýene «Ýaňky agzalan gozgalaňlaryň turmagynda nähili umumy meňzeşlik bar?» diýen soragy orta atýar. Okuwçylar bu soraga: «1813-nji ýyldaky Etrek-Gürgen türkmenleriniň, 1550–1558-nji ýyllarda Aba Serdaryň, 1801–1802-nji ýyllarda Soltanýaz begiň ýolbaşçylygynda gozgalaňlaryň bolmagynyň esasy sebäpleri hemmesinde diýen ýaly birmeňzeş. Bu gozgalaňlaryň turmagyna, esasan, halkyň ykdysady ýagdaýynyň ýaramazlaşmagy, dürli sütemleriň güýçlenmegi, eziliş sebäp bolupdyr» diýip jogap berýärler.

Şundan soň mugallym kartadan peýdalanyň, 1813-nji ýylda Gürgen boýunda gazaply söweşleriň bolan ýerleri, gozgalaňçylaryň hereketleri barada gürrüň berýär. Soňra mugallym bu gozgalaňy öňki gozgalaňlar bilen deňeşdirmeklerini guraýar we netijesini okuwçylaryň özbaşdak pikirlenmekleri netijesinde anyklaýar.

Mugallym gozgalaňyň taryhy ähmiýeti barada okuwçylaryň ozal alan düşüňjelerine daýanyň, okuw kitabynda ýerleşdirilen maglumatlary olaryň özlerine okadýar. Şu okalan maglumat esasynda hem olara özbaşdak netije çykardýar. Sapagyň ahyrynda bolsa mugallymyň özi täze geçilen temany gysgaça jemleýär.

Şu ýerde bir zady bellemek gerek. Ol hem bu ikinji mysalymyzda okuwçylaryň özbaşdak pikirlenmegi we olaryň özbaşdaklygy geçilen temalaryň täze maglumat öwrenilen mahalynda gaýtalanmagy arkaly has giňden ösdürilýär. Bu täriň artykmaçlygy bütin ýyl boýunça öwrenilen özara berk baglanyşykly temalaryň düýp mazmunyna we olaryň käbir özlerine mahsus aýratynlyklaryna okuwçylaryň çuňňur düşünmeklerini üpjün edýändiginden ybaratdyr.

Görşümüz ýaly, özara baglanyşykly temalaryň gürrüň usulynyň elementlerinden peýdalanylyp öwredilmegi okuwçylara ders boýunça bütewi düşünje bermekde, olaryň gözýetimini giňeltmekde uly ähmiýete eýedir.

Okuwçylaryň özbaşdaklygyny we olaryň akyl ýetiriş ukyplaryny ösdürmekde täze okuw maglumatynyň söhbet görnüşli sapaklarda öwrenilmeginiň hem uly ähmiýeti bar. Sebäbi söhbet arkaly özbaşdak işleri guramaga giň mümkinçilikler bolýar. Şoňa görä-de taryh dersi boýunça okuw sapagynyň bu görnüşini geçirmek üçin oňa adatdaky sapaga garanda has ykjam taýýarlyk görülýär. Mugallym her bir geçirjek söhbet görnüşli sapagynyň temasyny önünden seçip alýar. Oňa degişli bar bolan kitaplary we resminama maglumatlaryny anyklaýar. Olaryň içinden okuwçylara hödürlär ýalylaryny ýörite belleýär. Soňra geçirjek söhbet sapagynyň temasyny we onuň meýilnamasyny okuwçylara mälim edýär. Hem-de olara tema degişli edebiýat salgy berýär.

Biz şu ýerde söhbet sapagynyň geçirilişini anyk göz önüne getirmek üçin Aşgabat şäheriniň №38-nji orta mekdebiniň taryh mugallymy Ý. Myratgulyýewanyň 9-njy synpda «Türkmenistanly esgerler Ikinji jahan urşunyň frontlarynda» diýen temada geçiren söhbet sapagyny gysgaça beýan edýäris.

Mugallym söhbet sapagy üçin bu temany ýöne ýerden saýlap almandy. Sebäbi 9-njy synp okuwçylarynyň bu tema boýunça bellibir derejede düşüňjeleri bardy. Olar bu temany aşaky synpda hem gysgaça öwrenipdiler. Galyberse-de, bu tema boýunça okuwçylara hödürlär ýaly edebiýat köp.

Mugallym saýlap alan temasy boýunça söhbet sapagyny geçirmek üçin onuň aşakdaky meýilnamasyny okuwçylara iki hepde öňünden ýazdyrdy:

1. Ikinji jahan urşunyň başlanmagy.
2. Milli harby bölümleriň döredilmegi we olaryň fronta ugradylmagy.
3. Türkmenistanly esgerleriň frontda görkezen edermenlikleri. Gurban Durdy, Annagylyç Ataýew, Aýdogdy Tahyrow, Muhammet Ataýew, Saparmät Hojaýew we beýlekiler.
4. Partizan Geldi Gurbanmyradow, aňtawçy Aga Berdiýew, lukman Saçly Dursunowa.
5. Beýik Ýeňşiň taryhy ähmiýeti.

Mugallym okuwçylara tema degişli edebiýat hödürledi. Okuwçylar söhbet sapagyna taýýarlyk gördüler. Mugallym olara tema bilen baglanyşykly häli-şindi degişli kömek berip durdy.

Gysgaça jemläp aýdanymyzda, mugallymyň ýolbaşçylygynda söhbet sapagy boýunça nutuklar, görkezme esbaplar doly taýýar bolansoň, söhbet sapagy geçirildi.

Söhbet sapagynda ilki bilen nutuklar diňlenildi. Sorag-jogap alşyldy. Okuwçylaryň birnäçesi nutuklaryň hili barada öz pikirlerini, belliklerini aýtdylar. Sapagyň ahyrynda bolsa mugallym sapagyň geçişini jemledi.

Söhbet sapagynyň şeýleräk geçirilmegi, birinjiden, okuwçylaryň temanyň mazmunyna has oňat düşünmeklerini üpjün edýär. Ikinjiden, olaryň pikir alyşmak, özbaşdak netije çykarmak ýaly endikleriniň we başarnyklarynyň kämilleşmegine kömek edýär.

Sapagyň ahyrynda täze temany okuwçylar bilen sorag-jogap arkaly berkitmek olaryň özbaşdak pikir ýöredip bilmek endiklerini ösdürmekde uly rol oýnaýar. Şoňa görä hem sapagyň bu etabyna aýratyn üns bermek gerek.

Okuwçylaryň täze temanyň mazmunyna düşünişlerini dilden we ýazuw üsti bilen soramak arkaly ýüze çykarmak bolýar. Mysal üçin, mugallym 9-njy synpda «Marynyň patyşa Russiýasyna mejbury birikmegi» diýen temany geçende, okuwçylara şeýleräk sowallara özbaşdak pikirlenip jogap bermegi teklipl edip biler:

1. Gökdepe galasyndaky söweşden soň, patyşa hökümeti Mary oazisi barada nähili syýasat alyp bardy?
2. Marynyň ilatynyň patyşa Russiýasyna birikmek meselesine garaýşy nähili bolupdyr?

Bu usulyň beýleki usullardan artykmaçlygy okuwçylaryň öz pikirlerini we düşüňjelerini ýazuw üsti bilen beýan etmek endikleriniň we başarnyklarynyň kämilleşmegine ýardam edýänliginden ybaratdyr.

Okuw kitabyňyň teksti boýunça özbaşdak işleriň guralyşy.

Okuw kitaby okuwçylar üçin esasy gollanma bolup hyzmat edýär. Okuw kitaby bilen işlemegi talabalaýyk ýola goýmak üçin, ozaly bilen, mugallym kitabyň mazmunyny we gurluşyny anyk öwrenip, sapakda onuň tekstinden hem-de beýleki dürli maglumatlardan nähili peýdalanjakdygyny anyklamalydyr. Şeýle hem onuň özi okuwçylara okuw kitaby bilen işlemegiň göreldesini görkezmelidir. Sebäbi mugallymyň öz düşündirişinde häli-şindi okuw kitabyňa ýüzlenip durmagy okuwçylarda okuw kitaby bilen işlemek höwesiniň artmagyna, onuň maglumatlaryny öwrenmekleri netijesinde özbaşdak pikir ýöretmek ukyplarynyň kämilleşmegine ýardam edýär. Şu mesele boýunça öwrenilen iş tejribeler we ýörite geçirilen ylmy-barlag işleriniň netijeleri sapakda okuwçylaryň hemme wagt okuw kitabyňy ýapyp oturmaklaryny talap etmek ýaly zyýanly endikden el çekmegiň zerurdygyny görkezdi.

Sapakda we öýde okuwçylaryň okuw kitaby bilen özbaşdak işlemeklerini guramagyň olara çuňňur bilim we terbiýe bermekde uly ähmiýeti bar. Okuwçylar bilen bu işi guramagyň dürli görnüşleri we tärleri bar. Olar Türkmenistanyň taryhy dersi boýunça şu aşakdakylardan ybaratdyr:

Okuw kitabyňyň tekstiniň üstünde işlemek.

1. Orta atylan soraglara okuw kitabyňyň tekstinden jogap tapmak. Mysal üçin, 9-njy synpda «Hywa türkmenleriniň gozgalaňy (1855–1867 ýý.)» diýen tema öwrenilende, mugallym «Hywa türkmenleriniň hana garşy gozgalaň etmeklerine näme sebäp boldy?» diýen sorag bilen okuwçylara ýüzlenip, oňa okuw kitabyňyň tekstinden jogap tapmagy teklipl edýär.

Okuwçylar bu soraga degişli abzasy okuw kitabyndan özbaşdak tapýarlar we ony okap berýärler. Ýa-da şol synpda «Türkmenlerde ýer-suw eýeçiligi» atly tema geçilende, mugallym «Türkmenistanyň günorta-gündogaryndaky ýerler bilen demirgazygyndaky ýerlerde ulanylan ýer-suw eýeçiligi nähili tapawutlanýar?» diýen soragy orta atyp, oňa okuw kitabyndan jogap tapmagy teklipe edýär. Okuwçylar bu soraga degişli ýazgyny hem okuw kitabyndan özbaşdak tapyp, ony okap berýärler.

2. Okuw kitabyňyň tekstiniň mazmuny boýunça ýönekeý we çylşyrymly meýilnama düzdürmek.

Ýönekeý we çylşyrymly meýilnama düzdürmek okuwçylary özbaşdak işletmegiň esasy görnüşlerinden biridir. Ýönekeý meýilnama öwrenilýän temanyň ýa-da onuň bir böleginiň esasy bölümlerini öz içine alýar. Mysal üçin, 9-njy synp okuwçylary mugallymyň tabşyrmagy boýunça «Saraňs söweşi (1855 ý.)» diýen temany okap, şeýleräk görnüşde ýönekeý meýilnama düzüp bilerler:

1. Saraňs söweşiniň sebäpleri.
2. Saraňs söweşiniň başlanmagy.
3. Saraňs söweşiniň gidişi.
4. Saraňs söweşiniň netijeleri.

Ýene-de şol synpyň okuwçylary mugallymyň teklibi boýunça «Zakaspiý demir ýolunyň gurluşygy. Amyderýa gämiçiligi» diýen temany okap, şeýleräk mazmunda ýönekeý meýilnama düzüp bilerler:

1. Zakaspiý demir ýolunyň gurulmagynyň sebäpleri.
2. Zakaspiý demir ýolunyň gurluşygynyň barşy.
3. Zakaspiý demir ýolunyň gurulmagynyň ähmiýeti.
4. Amyderýa gämiçiliginiň binýadynyň tutulmagynyň ähmiýeti.

Giňeldilen meýilnama öwrenilýän temanyň ýa-da onuň bölüminiň esasy böleklerini we olary tassyklaýan degerli anyk maglumatlary öz içine alýar. Meselem, 9-njy synp okuwçylary mugallymyň teklibi boýunça «Milli döwlet bölünişi. Türkmenistan SSR-niň döredilmegi» diýen temany özbaşdak okap, şeýleräk görnüşde giňeldilen meýilnama düzüp bilerler:

1. Türkmenistan SSR-ni döretmek üçin görülen taýýarlyklar:

- a) Ýerli partiýa we sowet guramalarynyň ilatyň arasynda Orta Aziýany milli alamatlary boýunça özbaşdak sosialistik respublikalara bölmek baradaky alyp baran düşündiriş işleri;
- b) Guramaçylyk komitetiniň döredilmegi;
- ç) SSSR MİK-nyň ikinji sessiýasynyň Orta Aziýa respublikalarynyň Orta Aziýany milli alamatlary boýunça bölmek baradaky çykaran kararlaryny makullamagy;

2. Türkmenistan SSR-niň döredilmegi.

- a) 1925-nji ýylyň fewral aýynyň 15-inde Aşgabatda sowetleriň I Bütintürkmen gurultaýynyň açylmagy;
- b) Gurultaýyň Türkmenistan SSR-niň döredilendigi baradaky Jarnamany kabul etmegi;
- ç) Türkmeistan SSR-niň hökümetiniň döredilmegi.

Okuw kitabyňyň teksti bilen onuň mazmunyna degişli ýerleşdirilen surat, karta we ş.m. maglumatlary özbaşdak deňeşdirmek. Işiň bu görnüşinde mugallym okuw kitabyňyň tekstiniň onuň mazmunyna degişli ýerleşdirilen surat, karta we ş.m. materiallar bilen deň gelşini özbaşdak yzarlamagy, deňeşdirmegi okuwçylara teklipl edýär. Mysal üçin, mugallym 9-njy synpda «Türkmenler raýatlyk urşy ýyllarynda» diýen tema öwrenilende okuw kitabyňyň tekstiniň, ondaky ýerleşdirilen surat, karta we ş.m. materiallar bilen özara baglanyşygyny okuwçylara özbaşdak deňeşdirip gürrüň bermegi teklipl edýär. Bu bolsa okuwçylary tekstiň mazmunyny we oňa degişli surat materiallaryny düýpli öwrenmäge hem-de özbaşdak oýlanmaga, netije çykarmaga mejbur edýär. Muny Aşgabat şäherindäki 38-nji orta mekdebiň 9-njy synpynyň okuwçylarynyň beren jogaplary anyk subut etdi. 9-njy synpyň okuwçylary tema degişli tekstden peýdalanyp, A. I. Frolow, A. Gurbanow we beýlekiler barada başaraňlyk bilen gürrüň berdiler hem-de olar «Bu tema degişli okuw kitabynda Türkmenistanda raýatlyk urşunyň barşyny beýan edýän karta hem-de gürrüňi edilen şahsyýetleriň suratlary ýerleşdirilse, has hem oňat boljak» diýen pikiri öňe sürdüler.

Munuň özi bu usulyň diňe bir okuwçylaryň okuw kitabyňyň materiallaryny derňew edip bilmek endikleriniň kämilleşmegine ýardam etmän, eýsem okuw kitabyňyň hiliniň hem bellibir derejede oňat-

laşmagyna täsir edýändigini görkezýär. Şular bilen birlikde, täze temanyň öňki geçilen okuw maglumatlary bilen utgaşykly öwrenilýän pursadynda deňeşdirmek usulyndan peýdalanmak hem bolýar. Mysal üçin, mugallym 10-njy synpda «Senagatyň ösdürilmegi» diýen tema geçilende okuwçylara Garaşsyzlygymyzy alan döwrümize çenli gurlan senagat kärhanalary bilen Garaşsyzlyk ýyllarynda gurlanlary kartalar esasynda özbaşdak anyklamagy we öwrenmegi tabşyryp biler.

Okuw kitabynda ýerleşdirilen suratlaryň ýönekeý görnüşlerini okuwçylaryň taryh depderlerine çekdirmek okuwçylaryň diňe bir okuw maglumatlaryny özleşdirmeklerine kömek etmek bilen çäklenmän, eýsem olaryň surat çekmek endikleriniň hem bellibir derejede kämilleşmegine ýardam edýär. Şonuň üçin hem mugallymlaryň okuw kitabyndaky suratlaryň käbir sada görnüşlerini okuwçylaryň taryh depderlerine çekdirmeklerini maslahat berýäris. Mysal üçin, mugallym 9-njy synpda «Türkmenleriň harby sungaty» diýen tema öwrenilende okuwçylara onuň mazmunyna degişli okuw kitabynda ýerleşdirilen söweş ýaraglarynyň suratyny çekmegi tabşyryp biler.

Okuw kitaby bilen işlemegi ýokardaky ýaly dürli görnüşlerde guramak okuwçylaryň okuw kitaby bilen işlemek höwesleriniň artmagyna, özbaşdak pikir ýöredip bilmek ukyplarynyň we başarnyklarynyň kämilleşmegine, sözleýiş hem-de ýazuw diliniň ösmegine kömek edýär. Muny synag synplaryň okuwçylary bilen «Saňa okuw kitaby bilen işlemek näme öwretdi?» diýen temada geçirilen ýazuw işiniň netijesi anyk subut edýär. Aýdanymyzy tassyklamak üçin, aşakda okuwçylaryň ýazuw işlerinden käbir bölekleri mysal getireliň.

Aşgabat şäherindäki 38-nji orta mekdebiň 9-njy synp okuwçysy P. şeýle ýazýar: «Men öňler okuw kitabyňy kän okamazdym. Mugallymyň täze tema boýunça düşündirişini diňlärdim, şol esasyda hem aýdyp bermäge çalşardym. Emma mugallymyň okuw kitabyňyň mazmuny boýunça dürli ýumuşlar tabşyrmagy mende okuw kitabyňy zygiderli okamak höwesini döretdi ...». Şol mekdebiň 9-njy synpynyň beýleki bir okuwçysy B-niň ýazuw işinde şeýle setirler bar: «Mugallymyň okuw kitabyňyň mazmuny esasynda dürli ýumuşlary ýerine ýetirmegi talap etmegi mende okuw kitabyňyň tekstini hem-de ondaky soragladyr kartalary üns berip öwrenmek endigini ösdürdi».

Biz öwrenen iş tejribämiz we ýörite geçiren synag işlerimiz netijesinde Türkmenistanyň taryhy okuw kitaplary bilen işlemegi usulyýet taýdan dogry guramak üçin şu aşakdaky talaplardan ugur almagy maslahat berýäris:

1. Okuw kitabyňyň mazmuny boýunça berilýän soraglar we ýumuşlar okuwçylar üçin düşnükli bolmalydyr.
2. Okuwçylara berilýän soraglar we ýumuşlar sadadan çylşyrymla diýen ýörelge hem-de olaryň ýaş aýratynlyklary esasynda düzülen bolmalydyr.
3. Okuwçylara berilýän soraglaryň we ýumuşlaryň mazmuny hem-de häsiýeti okuwçylaryň höwesini, işeňňirligini artdyrmaga ýardam ediji dürli görnüşlerde bolmalydyr.
4. Berlen ýumuşlary okuwçylaryň ýerine ýetirişleri hem-de olaryň öňde goýlan soraglara jogap berişleri bahalandyrylmalydyr.

Okuw kitabynda ýerleşdirilen suratlar bilen özbaşdak işlemegi guramagyň hem-de okuwçylara tablisalary we ş.m. özbaşdak düzdürmegiň usullary. Pedagogikanyň talaby boýunça tekstiň mazmunyna laýyklykda okuw kitabynda dürli görnüşde suratlar, portretler, kartalar, diagrammalar berilýär. Olar tekstiň mazmunyny aýdyňlaşdyrmak üçin goşmaça serişde bolup hyzmat edýär.

Mekdep tejribesinden belli bolşy ýaly, okuw kitabyndaky ýerleşdirilen surat, karta we ş.m. materiallar boýunça okuwçylar bilen özbaşdak işleri guramagyň uly ähmiýeti bar. Okuw kitabyndaky şeýle materiallar boýunça guralýan özbaşdak işler okuwçylaryň okuw kitabyňyň tekstiniň mazmunyna oňat düşünmeklerine kömek edýär. Olaryň akyl ýetiriş ukyplarynyň kämilleşmegine ýardam edýär.

Okuw kitabyndaky surat, portret, karta, diagramma ýaly materiallaryň üstünde işlemegiň dürli görnüşleri bar. Olar, esasan, şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Okuw kitabynda ýerleşdirilen suratlaryň, portretleriň mazmuny boýunça okuwçylaryň dilden we ýazuw üsti bilen jogap bermeklerini guramak. Mysal üçin, mugallym 9-njy synpda «Zakaspiý demir ýolunyň gurluşygy. Amyderýa gämiçiligi» diýen tema öwrenilende tema degişli okuw kitabynda ýerleşdirilen «Zakaspiý demir ýolunyň gurluşygynyň baş-

lanýan ýeri» atly suratyň mazmuny boýunça okuwçylara şeýleräk soraglara dilden jogap bermeklerini tekliplap edip biler:

1. Suratda demir ýoluň gurluşygynyň nähili işleriniň ýerine ýetirilişi görkezilipdir?
2. Demir ýol gurujylaryň ýaşayş-durmuşlary barada näme zatlar aýdyp boljak?
3. Demir ýol gurluşygy nirede alnyp barylýar?

Okuwçylar surata öz okuw kitaplary boýunça ünsli syn edýärler, soňra mugallymyň teklibi esasynda dilden jogap berýärler. Şeýle-de mugallym synpda «Senagatyň ösüşi. Hünärmentçilik we söwda» diýen temany öwredende tema degişli okuw kitabynda ýerleşdirilen «Pagta arassalaýjy zawodda» diýen suratyň mazmuny boýunça okuwçylara şeýleräk soraglara ýazuw üsti bilen jogap bermegi tekliplap edip biler:

1. Pagta arassalaýjy zawodda ýerine ýetirilýän işiň haýsy pursadyny görýärsiňiz?
2. Iş prosesine kimler gatnaşýarlar?

Okuwçylar suraty üns berip synlaýarlar we onuň mazmunyny oňat öwrenýärler. Soňra mugallymyň sowallaryna ýazuw üsti bilen jogap berýärler, olaryň jogaplary köpçülikleýin derňew edilýär we jemlenilýär.

Anyk taryhy maglumatlar we hadysalar esasynda düzülýän shemalar we tablisalar okuwçylaryň taryh dersi boýunça düşüňjeleriniň artmagyna, olaryň özbaşdak netije çykaryp bilmek ukyplarynyň kämilleşmegine kömek edýär. Aýdaly, mugallym 9-njy synpda «Türkmenistanyň oba hojalygyndaky özgerişler. Köpçülikleýin kollektiwleşdirmek» diýen temany geçýär. Şonda mugallym okuwçylara okuw kitabyndan peýdalanyp, 1925–1927-nji ýyllarda geçirilen ýer-suw özgertmesiniň netijesinde durmuşa ornaşdyrylan ýere-suwa eýeçiligiň görnüşi bilen şol wagta çenli dowam eden ýer-suw eýeçiliginiň düýpli tapawutlaryny beýan edýän shemasyny depderlerine özbaşdak çyzmagy tabşyrýar. Şonda okuwçylaryň depderlerinde şeýleräk mazmunda shema düzülýär:

1925–1927-nji ýyllaryň ýer-suw özgertmesiniň netijesinde durmuşa ornaşdyrylan ýere-suwa eýeçiligiň görnüşi bilen şol wagta çenli dowam eden ýere-suwa eýeçiligiň düýpli tapawudy.

1925–1927-nji ýyllaryň ýer-suw özgertmesi.	Gürrüňi edilýän döwre çenli dowam eden ýer-suw eýeçiligi.
1. 1925–1927-nji ýyllaryň ýer-suw özgertmesiniň maksady.	Gürrüňi edilýän döwre çenli dowam eden ýer-suw eýeçiliginiň maksady.
Daýhanlar köpçüligini kolhoz gurluşygyna taýýarlamak. Ýerden-suwdan peýdalanmagyň zähmet ýörelgesini durmuşa ornaşdyrmak. Iri ýer eýeçiligini ýok etmek.	Diňe özi işlemän, kesekiniň güýjünden peýdalanyp, giň ekin meýdanlaryna, suwa eýeçilik etmek.
2. 1925–1927-nji ýyllaryň ýer-suw özgertmesini geçirmegiň usullary.	
Mümkin bolan ýerlerde ýer-suw özgertmesini, beýleki ýerlerde ýer gurluşyk işlerini mejburlyk, zorluk esasynda-da bolsa amala aşyrmak.	Il-günüň içindäki abraýy (harby taýdan ukyplylygy, akyl-paýhaslylygy, din bilen baglanyşykly işleri ýerine ýetirýänligi we ş.m.), mümkinçiliklerine görä ýere-suwa eýeçilik etmek.

Şu ýerde okuwçylara özbaşdak shemalary çekdirmek we olary doldurtmak bilen baglanyşykly bir zady belläp geçmegimiz gerek. Ol hem taryhda bolup geçen aýgytly söweşleriň mazmunyna degişli shemalaryň köpüsiniň diýen ýaly okuw kitaplarynda görkezilýändigidir. Olardan «Sarahs söweşi (1855 ý.)», «Garrygala söweşi (1858 ý.)», «Gajarlaryň Mara ýörişi (1861 ý.)», «Hywa hanlygynyň basylyp alynmagy we Gazawat söweşi» we başgalary mysal edip görkezmek bolar. Şonuň üçin biz bu ýerde taryhda bolup geçen söweşleriň mazmunyna degişli shemalaryň nusgalaryny mysal görkezip oturman, eýsem olary sapakda okuwçylar bilen köpçülik bolup derňew etmegiň zerurdygyny nygtamak bilen çäklenýäris.

Bolup geçen her bir aýgytly söweşiň bolan ýerine we onuň barşyna degişli shemalaryň sapakda özbaşdak derňew edilmegi, seçilip alynýan söweş meýdanynyň harby taýdan ähmiýetine, söweşýän güýçleriň ýerleşişine we goşun ýolbaşçylarynyň harby tilsimine okuwçylaryň çuňňur düşünmeklerine kömek edýär.

Türkmenistanyň we dünýä taryhynyň mazmunyna degişli dürli görnüşli tablisalary okuwçylara özbaşdak düzdürmegiň olara taryhy wakalary hronologik yzygiderlilikde öwretmekde uly ähmiýeti bar.

Hronologik tablisalar haýsy hem bolsa bellibir ýurtda bolup geçen taryhy wakalaryň we hadysalaryň mazmunyna laýyklykda düzülýär. Mysal üçin, mugallymyň teklibi boýunça 9-njy synpda Türkmenistanyň taryhy dersinde okuwçylar «Türkmenistan Birinji jahan urşy ýyllarynda. 1916-njy ýylyň milli azat edijilik hereketi» diýen temanyň mazmunyna laýyklykda okuw kitabynyň tekstinden peýdalanyň, aşakdaky ýaly tablisany düzüp bilerler:

**Türkmenistanda 1916-njy ýylda bolan
milli azat edijilik hereketi**

Wagty	Gozgalaňçylaryň sany	Gozgalaň eden dolandyryjy gatlagyň wekilleriniň sany	Milli azat edijilik hereketleriniň görnüşleri
1	2	3	4
1916-njy ýylyň ýanwar aýy	10 müňe golaýlaýar	—	Adamlaryň köpçülikleýin gozgalaňlary, olaryň Hywa hanynyň goşunlary bilen çaknyşmagy, gozgalaňyň başlanmagy.
1916-njy ýylyň fewral aýy	Köpçülikleýin häsiýetde	—	Hywa hanlygynyň köp etraplarynda gozgalaňlaryň bolmagy, General Galkin bilen güýçli çaknyşyklaryň başlanmagy. Gozgalaňçylaryň ýeňilmegi
1916-njy ýylyň awgust-oktýabr aýlary	Gozgalaňçylaryň sany	Gozgalaňlaryň ählumumy gozgalaňa öwürilmegi. Etrek—Gürgen sebitlerinde köp adamly gozgalaňlaryň bolmagy. Tejende bolan gozgalaň	Päleçilige adam bermezlik maksady bilen päleçilige gitmelileriň sanawyny düzmekligi amala aşyrmazlyk, äkidilip barýanlaryň otlularyny saklamak ýaly usullar bilen gozgalaň edilmegi.
1916-njy ýylyň dekabry aýy	Etrek—Gürgen sebitleriniň ilaty	2	General Madritowyň jeza beriji otrýadynyň gozgalaňy basyp ýatyrmagy.

1	2	3	4
1916-njy ýylyň oktýabr aýy	2500	2	Tejende Alty Sopy bilen Eziz hanyň baştutanlygynda gozgalaňyň başlanmagy.
1916-njy ýylyň oktýabr aýy		2	Gozgalaňyň ýeňilmegi.

Sinhronik tablisalar bellibir döwrüň içinde birnäçe ýerlerde, ýurtlarda bolup geçen taryhy wakalaryň we hadysalaryň mazmunyna laýyklykda düzülýär. Mysal üçin, mugallym 9-njy synpda «XIX asyryň birinji ýarymynda we ortalarynda türkmenleriň erkinlik, özbaşdaklyk ugrundaky göreşleri» atly bap boýunça jemleýji – gaýtalamak sapagyny geçende, okuwçylara aşakdaky ýaly mazmunda özbaşdak sinhronik tablisa düzmegi we ony doldurmagy teklipe edip biler:

**XIX asyryň birinji ýarymynda we ortalarynda türkmenleriň
erkinlik, özbaşdaklyk ugrundaky göreşleri**

Uruşlaryň we gozgalaňlaryň bolan ýerleri	Uruşlaryň we gozgalaňlaryň bolan wagty	Uruşlara we gozgalaňlara ýolbaşçylyk (serkerdelik) edenler	Uruşlaryň we gozgalaňlaryň esasy maksatlary
Sarahs sebitleri	1855	Gowşut han	Hywa hanynyň süteminden azat bolmak.
Hywa hanlygy	1855–1867	Atamyrat han	Hywa hanynyň eden-etdiligini ýok etmek.
Garrygala sebitleri	1858	Nurberdi han, Durdy han, Ýagşy mergen, Mahmyt işan, Tuwakmyrat Taraş	Kese ýerlileriň süteminden azat bolmak.
Mary sebitleri	1861	Gowşut han	Kese ýerlileriň süteminden azat bolmak.

Temalaýyn tablisalar haýsy hem bolsa bir temanyň ýa-da bir meseleäniň düýp mazmuny esasynda düzülýär. Bu bolsa öwrenilýän temanyň mazmunyny mugallymyň we okuw kitabynyň kömegi bilen okuwçylaryň özbaşdak, çuňňur özleşdirmeklerine giň mümkinçilik berýär.

§ 5. Okuwçylarda taryhy göz önüne getirmeleri we düşünjeleri döretmegiň hem-de kämilleşdirmegiň usullary

Taryhy göz önüne getirmeleri döretmegiň ýollary. Mekdepde okuw terbiýeçilik prosesi akyl ýetirmek işiniň umumy kanuny boýunça amala aşyrylýar. Akyl ýetirmegiň duýgy derejesi janly synlamak arkaly amala aşyrylýar. Ýöne mekdepde bir wagt bolup geçen taryhy fakty häzir synlatmak mümkinçiligi ýok. Taryhy faktlaryň mazmunyna bireýýäm bolup geçen fakt hakyndaky obrazyň döredilmegi bilen akyl ýetirilýär (synlamak arkaly – görüş, mugallymyň sözi arkaly ýagny fakty beýan etmegi arkaly – eşidiş).

Okatmagyň täsirlilikini üpjün etmek üçin taryhy faktlary döretmegiň nähili mümkindigini we zerurdygyny bilmek gerek:

a) Jemgyýetçilik durmuşynyň ähli taraplaryny öz içine alýan geçmiş hakyndaky faktlar; material durmuş (zähmet gurallary, adamlaryň kärleri, hojalyk pudagy we ş.m.), sosial syýasy durmuş (ezijileriň bar jemgyýetinde dürli gatlaklaryň wekilleri hakynda: gul, iri ýer eýesi, işçi, döwlet gurluşy we ş.m.), taryhy şahsyýetler (serkerdeler, syýasy işgärler we ş.m.) harby taryhyň wakalary (ýaraglanys, söweşlerde goşunyň gurluşy we ş.m.) taryhy-medeni durmuş (halkyň durmuşy, sungaty hakynda we ş.m.);

b) Taryhy wagt barada (kesgitli taryhy faktyň kesgitli wagta laýyk gelşi hakynda, taryhy wakanyň we hadysanyň dowamlylygyny we yzygiderlilikini gorkezmek).

ç) Taryhy giňişlik barada (kesgitli taryhy wakanyň ýaýran ýeri, taryhy wakalary çäklendirmek).

Taryhy geografiýa geografik gurşawyň, tebigatyň we jemgyýetiň durmuşyny onuň ösüşiniň dürli basgançaklaryndaky roluny düşündirmäge kömek edýär. Giňişlik göz önüne getirmeleri hadysalaryň sebäplerini özleşdirmäge kömek edýär (mysal üçin, ýurduň geografik ýagdaýy ykdsadyýetiň we onuň dürli ugurlarynyň ösüşiniň derejesini, harby işleriň gidişini, halklaryň ýerleşmeginiň sebäplerini düşündirmäge kömek edýär).

Şeýlelikde, taryh okadylanda taryhy göz önüne getirmeleriň üç görnüşi döreýär.

Taryhy göz önüne getirmeler okuwçylaryň ähli ýaşdakylarynda döredilýär, ýöne olaryň detallaşdyrylyşynyň derejesi dürli-dürli bolýar. V–VIII synplarda görkezme esbaplar uly rol oýnaýarlar. Bu entek şu ýaşdaky çagalarda taryhy bilimleriniň gorunyň azlygy we eýýama barabar obrazlaryň (keşpleriň) döredilmelidigi bilen baglanyşyklydyr. Taryh okadylanda, aýratyn hem, V–VII synplarda görkezme esbaplar zerur. Geçmişin faktlary hakyndaky taryhy göz önüne getirme diňe mugallymyň janly sözi we görkezme esbap serişdeleriniň kömegi bilen döredilmän, san maglumatlaryny peýdalanmak ýoly bilen hem döredilýär. Sanlar san görkezijilerini kesgitlemek üçin gerek. Munuň üçin olary, ýagny sapakda gabat gelenlerini okuwçylara eýýäm belli bolan sanlar bilen deňeşdirmeli. Mysal üçin, Soltan Sanjaryň ýadygärliginiň beýikligi barada aýdylanda, Köneürgençdäki Törebeg hanymyň ýadygärliginiň we Bitaraplyk binasynyň beýikliklerini aýtsak, okuwçylarda beýikligiň mysalasy (şekili), keşbi duýgularyna täsir edýän we berk ýatlarynda galýan mysala, keşp döreýär. Sapa-ga taýýarlanylanda sapagyň maglumatynyň geçmişiň nähili faktlary hakyndaky mysalalary, keşpleri döretmäge mümkinçilik berýändigini we bu mysalalary, keşpleri döretmegiň ýollaryny saýlap almak hakynda oýlanmak zerur.

Adamzat jemgyýetiniň ösüşi wagtyň dowamynda amala aşyrylýar. Şonuň üçin taryhy okatmak prosesinde mekdep okuwçylarynda taryhy wagta düşünmekligi we oňa ýüzlenmek başarnyklaryny kemala getirmek möhüm. Göz önüne getirmeleriň bu görnüşini döretmeklik gürrüňi edilýän taryhy döwri kartinaly beýan etmek usuluny peýdalanmak arkaly IV synpdan başlanýar. Taryhy wagat hakyndaky göz önüne getirmeleri döretmek – bu okuwçylaryň wagat düşüňjesine (ýyl, asyr, müňýyllyk, döwür, eýýam) düşünmeklerini aňladýar. Bu hronologiýa bilen işlemek endiklerini, wakalaryň we hadysalaryň arasyndaky sinhron arabaglanyşyklary utgaşdyrmagy we dikeltmegi, ýagny wakanyň dowamlylygyny, yzygiderliligini görmekligi öwretmekdir.

Taryhyň mekdep dersi ähmiýetliligi boýunça dürli bolan hronologik senelerden: okuwçylaryň ýadynda uzak wagtlap saklanmaly esasy senelerden (mysal üçin, Türkmenistanyň Garaşsyzlyk alan sene-si); kesgitli taryhy döwür öwrenilýän döwründe olary ýatlamak gerek bolan daýanç senelerinden (mysal üçin, türkmen-eýran uruşlary ýa-da Aba serdaryň gozgalaňy); daýanç hem-de ikinji derejeli faktlaryň arasyndaky baglanyşyklary dikeltmek üçin we faktlary öz taryhy döwürleri bilen gabat getirmek üçin gerek bolan senelerden düzülýär.

Şonuň bilen baglanyşykly hronologik maglumatlary saýlamak, toparlara bölmek, olary ulanmagyň meseleleri ýüze çykýar. 4-nji synplylary hronologiýa bilen tanyşdyrmagy taryhy wagt baradaky obrazlarynyň az gory bolýandygy üçin öz şahsy tejribelerinde, ýagny öz durmuşlarynda görýänlerinden kem-kemden asyrlaryň jümmüşine alyp gitmek gerek. Mysal üçin, synp tagtasynda okuwçynyň öz durmuşynyň, onuň ata-eneleriniň, olaryň atalarynyň durmuşynyň bölegini grafiki usulda görkezmek bolýar. Şeýlelikde, çagada taryhy wagtyň dowamlylygy, onuň zygyderliligi baradaky obrazly göz önüne getirme döreýär. Okuwçynyň we onuň maşgalasynyň durmuşyndan nesilleriň durmuşyny görkezmeklige geçmek mümkin.

Okuwçylarda geçmişiň taryhy wakalary hakyndaky göz önüne getirme geçmişden galan zat ýadygärlikleri, jemgyýetçilik durmuşynyň suratlary we beýlekileriň üsti bilen görüş kabul ediljiligi arkaly döredilýär. Geçmişň obrazlaryny döretmek üçin okuw kitabyndaky suratlar peýdalanylýar. Mysal üçin, V–VII synplaryň okuw kitaplarynda dürli eýýamlaryň zähmet gurallary (orta asyrlaryň senetçileri, gadymy ata-babalarymyzyň zähmet gurallary we ş.m.); adamlaryň kärleri, olaryň ýaşayyşlary, geým-gejimleri (oba hojalygy we senetçilik baradaky orta asyr miniatýurasy, gadymy horezmlileriň ýaşayyş jaýlary we ş.m.); dürli söweşlerde goşunyň gurluşy, ýaraglandyrylyşy baradaky suratlar bar.

Kesgitli taryhy wakany, ýagdaýy açyp görkezýän okuw suratlary gymmatly okuw maglumatlaryndan düzülýärler. Mysal üçin, «Küýze-gärçilik ussahanasynda» diýen surat okuwçylarda ata-babalarymyzyň zähmeti we durmuşy baradaky obrazy döredýär.

Sapakda mazmuny açylyan jemgyýetçilik durmuşynyň suratlary okuwçylaryň göz önünde mugallymyň sözi bilen gaýtadan döredilýär. Açyk emosional gürrüň ýa-da suratyň beýany arkaly okuwçylarda eýýama mahsus taryhy göz önüne getirmeleriň zerur gory jemlenýär.

Taryhy wakalar diňe bir wagtda däl-de, eýsem giňişlikde-de bolup geçýärler. Kesgitli taryhy wakanyň anyk amala aşyrylan ýerini kesgitlemek gerek bolýar. Taryhy wakanyň ýaýran ýeri, esasan, taryhy kartanyň kömegi bilen öwrenilýär. Şonuň üçin okuwçylarda taryhy wakanyň ýaýran ýerlerini göz önüne getirmeleri döretmek üçin olara taryhy kartadan peýdalanmagy öwretmeli. Kartalaryň bize mälum bolan üç görnüşünde wakalar yzygiderlikde we ösüşi boýunça görkezilýär. Hersiniň öz şertli aňlatmalary bolýar.

Taryhy giňişlik baradaky göz önüne getirmeleri kemala getirmek okuwçylary taryhy kartanyň daşky görnüşleri bilen tanyşdyrmakdan, şertli aňlatmalara, kartanyň reňkine we olaryň geografik kartalardan tapawudyna üns bermeklerinden başlanýar.

Mugallymyň gürrüňi ýa-da taryhy wakany beýan etmesi elmydama taryhy kartadan görkezmesi bilen alnyp barylýar. Diňe wakanyň bolan ýerini görkezmek we ony beýan etmek ýeterlik bolmaýar.

Karta boýunça obýektleri görkezmeklik anyk geografiki ugurlary, gorizontyň taraplaryny görkezmek, geografik alamatlar we ş.m. beýan etmek bilen alnyp barylýar. Şäher, ilatly punktlar, söweşiň bolup geçen ýeri nokat, derýa – akyşy boýunça, döwlet serhedi arasy üzülmeyän çyzyk bilen görkezilýär.

V–VII synplarda wakanyň beýan edilişiniň gidişinde kartada applikasiýa ýerleşdirmek usulyny ulanmak bolýar. Bu okuwçylaryň göz önünde wakany janlandyrýar, okuw maglumatyny berk ýatda saklamaga we özleşdirmäge kömek edýär. Mysal üçin, mongol-tatar basybalýşlary barada gürrüň bereninde mugallym mongollaryň Türkmenistanyň çäklerine aralaşýşlaryny applikasiýany yzygider berkitmek bilen alyp barylýar. Munuň ýaly «janly» karta çylşyrymly düşüňjeleri açmak üçin hem peýdalanýlar. Mysal üçin, Beýik Ýüpek ýolunyň Türkmenistanyň çäklerindäki şahalary applikasiýanyň kömegi bilen görkezilse, okuwçylarda görmek arkaly söwdanyň ösändigine ynam döredýär.

VI synpdan başlap öwrenilýän ýurtlarynyň suduryny (şekilini) karta applikasiýa berkitmeklik arkaly tapawutlandyrmak başarnyklary kemala getirilýär (Mysal üçin, Gresiýanyň, Italiýanyň, Arabystanyň, Angliýanyň we ş.m. sudurlary kesilýär). Giňişlik hakyndaky göz önüne getirme geografik we taryhy kartalary deňeşdirmäge we dünýäniň kartasy boýunça «gaýybana gezelenç» geçirmäge kömek berýär.

Taryhy okatmak prosesinde taryhy düşüňjeleriň roly, olary kemala getirmegiň usullary. Islendik ylmyň esaslaryny özleşdirmek onuň düşüňjeleriniň ulgamynyň özleşdirilmegini aňladýar. Taryha akyl ýetirmek işiniň umumy ulgamynda düşüňjeleriň kemala gelmegi onuň möhüm bölegi bolup durýar.

Taryhy düşüňjeleriň özleşdirilmegi okuwçylaryň taryhy faktlaryň has möhüm, özüne mahsus alamatlaryny özleşdirmeklerini, olaryň aňynda taryhy wakalaryň we hadysalaryň has düýpli arabaglanyşykda hem-de gatnaşyklarda şöhlenenmegini aňladýar.

Okatmagyň tejribesinden belli bolşy ýaly, taryhy göz önüne getirmeleriň döredilmegi we düşüňjeleriň kemala getirilmegi bir wagtda bolup geçýär: düşüňje göz önüne getirmeler esasynda kemala gelýär. Ýöne taryhy göz önüne getirme bir synpdaky çagalarda dürli hili bolup bilýär. Bu çaganyň häsiýetine we psihologik aýratynlyklaryna bagly bolýar. Sebäbi göz önüne getirmäniň esasynda ýatan obraz, mekdep okuwçylarynda diňe bir taryh sapagynda döremeyär. Oňa teleýaýlym, kino, çeper edebiýat we beýleki köpçülikleýin maglumat berýän serişdeler-de täsir edýär. Ýöne düýpli alamatlar şöhlenenýän we taryhy faktlar bilen baglanyşykly düşüňje ähli okuwçylarda birmeňzeş, kesgitli kemala gelmeli. Taryhy düşüňjeleriň özleşdirilmegi üçin okuwçylaryň taryhy faktlaryň ägirt köp sanlysyny özleşdirmekleri we jemgyýetiň ösüşine ylmy taýdan düşünmekleri gerek. Düşüňjeleriň kemala geliş prosesine netijeli ýolbaşçylyk etmek üçin, olaryň toparlara bölünişini bilmek zerur. Düşüňjeler taryhy maglumatlaryň mazmuny boýunça tapawutlanýarlar:

- Ykdysady düşüňjeler – bular dürli taryhy döwürdäki ykdysady durmuşdaky üýtgeşiklikler (mysal üçin, ylmy-tehniki öwrülişik), zähmet gurallary we hojalyk durmuşynyň görnüşleri hakyndaky düşüňjelerdir.

- Sosial-syýasy düşünjeler – sosial gatnaşyklary we döwletiň syýasy gurluşyny açyp görkezýän düşünjelerdir (imperiya, respublika, buržuaz döwlet, olaryň synpy häsiýeti, buržuaz demokratiýa we ş.m.)
- Jemgyýetde synpy göreşiň ýagdaýyny we ösüşini şöhlelendirýän düşünjeler (daýhan uruşlary, işçileriň synpy göreşleri).
- Taryhy-medeni düşünjeler – (maddy we ruhy medeniýet, gaý-tadan döreýşiň ynsanperwer medeniýeti we ş.m.)
- Ideologik düşünjeler – (hakykatyň hyýaly şöhlelendirilişi, hy-yaly sosializm, faşizm).

Düşünjeleriň toparlara bölünişiniň ýene biri, ýagny jemlenilenliginiň derejesi boýunça toparlara bölünişi hem bar. Munda düşünjeler üç topara bölünýär:

1. Aýratyn taryhy düşünjeler. Ýagny aýratyn ýurtda taryhyň kesgitli döwri üçin häsiýetli we mahsus bolan faktlary şöhlelendirýän düşünjeler (pelteli tüpeň, muşket we ş.m.) Bu düşünjeleriň mazmunynyň açylyşy taryh dersiniň şu döwrüniň taryhy maglumatlarynyň öwrenilmegi bilen baglanyşyklydyr. Şeýle düşünjeler birki sapagyň maglumatlarynda açylyp bilner.

2. Umumy taryhy düşünjeler. Bular bir jemgyýetçilik ykdysady gurluşa we bir ýa-da birnäçe ýurtlar üçin häsiýetli bolan faktlary (gul eýeçilik gurluşy, kapitalistik ezişiň esasy, natural hojalyk, buržuaz rewolýusiýa) hem-de hadysalary şöhlelendirýän düşünjelerdir. Bu düşünjeleriň alamatlary dersiniň birnäçe sapaklarynda ýa-da taryhyň birnäçe döwrüniň dowamynda açylýar. Düşünjeleriň bu toparyna dersiniň mazmunynyň özleşdirmekde esasy rol degişlidir.

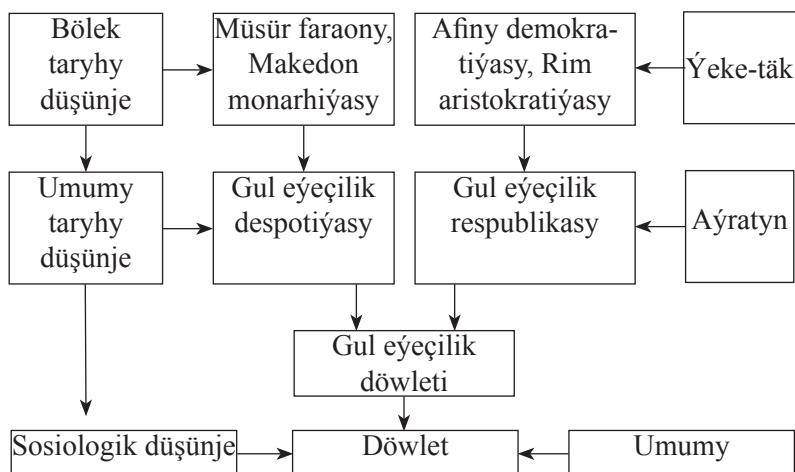
3. Sosiologik düşünjeler – bu düşünjeler bir ýa-da birnäçe döwürler üçin häsiýetli bolan umumy arabaglanyşyklary we taryhy prosesiniň kanunalaýyklygyny şöhlelendirýär (öndüriji güýçler, önümçilik gatnaşyklary, synpy göreş, ideologiýa we ş.m.). Bu düşünjeler taryhyň ähli döwrüniň dowamynda okuwçylaryň ýaş aýratynlyklary nazara alnyp açylýar.

Düşünjeler ähli synplarda taryhy öwrenmek prosesinde emele gelýär, kämilleşýär. Köp düşünjeler anyk taryhy häsiýete eýedirler. Olar bilen bir hatarda okuwçylar sosiologik düşünjeleriň giň topary

bilen ýeterlik derejede tanyşýarlar. Ýokary synplarda yokary derejede jemlenilen düşüňjeleriň roly artýar. Taryh dersinde uly orny umumy taryhy düşüňjeler eýeleýär. Olar okuwçylar üçin düşnükli görnüşde açylýar. Mysal üçin, VI–VII synplarda okuwçylar medeniýet (bina-gärçilik, heýkeltaraşlyk, žiwopis) diýen düşüňjäni özleşdirýärler.

VIII–IX synplarda aýratyn taryhy we umumy taryhy düşüňjeleriň özleşdirilmegi utgaşdyrylýar. X synpda öwrenilen döwürlerdäki ön eý-ýäm duş gelen we toplanylan uly anyk maglumatlardaky düşüňjelerde jemgyýetçilik gurluşynyň sosiologik düşüňjeleriniň üstünde iş gurama-ga mükünçilik peýda bolýar. Umuman aýdanymyzda, ýokary synplarda sosiologik düşüňjeleriň roly ýokarlanýar, işiň nazary derejesi artýar.

Düşüňjeleriň emele gelmek prosesi düýpli alamatlaryň kesgitlenmegi bilen we olaryň anyk maglumatlarda açylmagy bilen başlanýar. Emma bu işiň diňe başlangyç etabydyr. Bu derejede saklanmak mümkin däl, sebäbi düşüňjeleriň diňe aýratyn, bölek alamatlary kemala gelýär. Okatmagyň tejribesinde okuwçylaryň düşüňjeleriň alamatlaryny (çarwa, daýhan ýaly) sanaýan, ýöne olary öz aralarynda deňeşdirmegi başarmaýan ýagdaýlary gabat gelýär. Şonuň üçin, diňe bir anyk sapakda nähili düşüňjäniň açyljakdygyna seretmän, olaryň bilimleriniň umumy ulgamynda nähili ýazylandygyna-da seretmeli. Bilimleriniň, düşüňjeleriň ulgamyny döretmek üçin okuwçylaryň düýpli alamatlary (ýeke-aýratyn, umumy) aýdyň bölmekleri zerur.

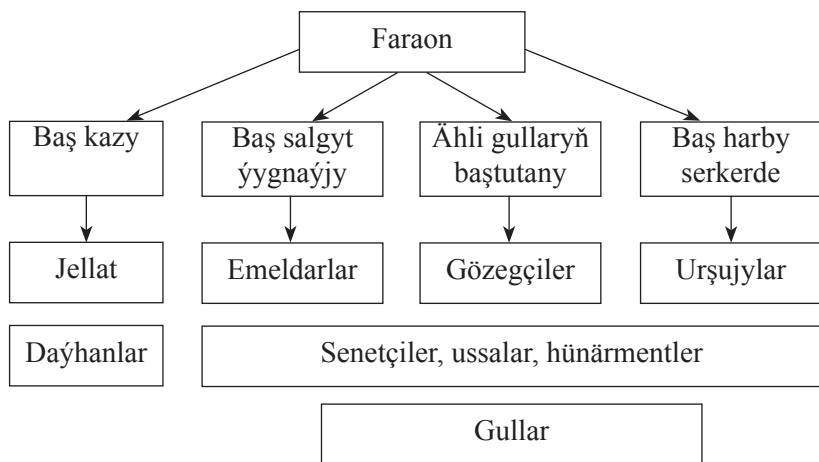

Dürli ýurtlaryň taryhynda okuwçylar dolandyryşyň dürli görnüşleri bilen tanyşýarlar. Düşünjeleriň kemala gelmegi birnäçe etaplarda geçýär. Birinji etapda okuwçylar ýeke-täk taryhy düşünjeleri: Müsürde faraon, Afinyda demos, Rimde aristokratlar, Makedoniýada monarh dolandyrýar diýen düşünjeleri ele alýarlar.

Soň bu ýeke-täk düşünjeleri bir-birine laýyk getirmeklik: Müsürde we Makedoniýada dolandyrmagyň umumy alamatlary olary «despotiýa» düşünjesine birleşdirmäge, Afinyda we Rimde dolandyryşyň görnüşleri has umumy düşünje «respublika» diýmäge mümkinçilik berýär. Dolandyryşyň görnüşleriniň ikisi hem gul eýeleriniň gyzyklanmalaryny (ýagny «gul eýeçilik respublikasy» we «gul eýeçilik despotiýasy» adalgalaryny ulanmaga mümkinçilik berýän dolandyryşy) goraýarlar. Bu derejede düşünjeleri bir-birlerine laýyk getirmek ýoly bilen olara mahsus bolan düýpli alamatlary özleşdirmek (ýagny umumy we tapawutlanýan alamatlar düşündirilýär; näme üçin Afinydaky we Rimdäki dolandyryşy respublika diýip atlandyrmak mümkin? Olar näme bilen tapawutlanýarlar?) bolup geçýär.

Indiki etapda okuwçylar gul eýeçilik respublikasynyň we hökümurowan gul eýeçilik döwletiniň, ýagny gullaryň üstünden gul eýeleriniň häkimligini saklaýan, täze ýerleri hem-de gullary basyp almak üçin uruş alyp barýan dolandyryş formasydygyna akyl ýetirmeli. Ýeke-täk alamatlardan aýratyn we umumy alamatlar gelip çykýar, umumy aýratyny hem-de ýeke-tägi anyklaşdyrýar. Netijede, düşünjeleriň ulgamy kemala gelýär.

Okuwçylara düşünjeleriň özleşdirilen alamatlaryna daýanmagy, eýýäm belli alamyty başga anyk maglumatda tapmagy öwretmek örän möhüm. Diňe şu ýagdaýda düşünjeleri özleşdirmek prosesini akyl ýetirilen we netijeli diýip hasap etmek mümkin. Mysal üçin, Gadymy Müsüriň öwreniliş prosesinde okuwçylar döwlet düşünjesiniň alamatlary bilen tanyşýarlar. Onuň alamatlaryny özleşdirmeklikde aplikasion çyzgy uly kömek berýär.

Kemala gelýän düşünje oňa laýyk gelýän adalgalarda aňladylmasyny tapýar. Adalga giriş onuň mazmunyny açmak bilen alnyp barylýar. Düşünjäni özleşdirmek üçin nähili adalganyň düşünjäniň alamatlaryny açýandygyny kesgitlemek möhüm. Eger şeýle alamatlar ýeke-täk bolsa, adalga düşünjäniň hemme alamatlaryny açyp biler.

Şeýle-de adalga öň girizilip, düşünjäniň alamatlary bolsa uzak wagtyň dowamynda açylýan görnüşi-de bolmagy mümkin. Beýle ýagdaýda adalganyň ady birnäçe alamatlaryň sanalmagy bilen ugradylýar. Munuň ýeri ozaly bilen V–VII synplardadyr. Mysal üçin, Gadymy Müsür öwrenilende döwlet adalgasy ulanylyşa girizilýär. Onuň alamatlary obrazly göz önüne getirmeleri sanamagyň derejesinde döwlet – faraon, emeldarlar, kazy, goşun, zyndan, garawullar ýaly görnüşde yzarlanýar. Soňky temalarda we bölümlerde bu düşünelere daýanyp, okuwçylar onuň täze alamatlaryny bilýärler.

Kiçi ýaşly mekdep okuwçylary duýgy esasynda anyk aňlatmaklyk mümkin bolan düşüneleri ýeňil özleşdirýärler. Şonuň üçin olarda düşüneler kemala getirilende görkezme esbaplar peýdalanylýar.

TARYH DERSI BOÝUNÇA SYNP OKUWY

§ 1. Taryh mugallymy

Taryh mugallymynyň şahsyýeti. Taryh mugallymy ösüp gelýän ýaş nesli okatmak we terbiýelemek işinde esasy şahsyýet bolup durýar. Ol durmuş, ynsanperwer ylymlarynyň esaslaryny okadýar. Bu ylymlaryň mazmuny esasynda okuwçylarda watansöýüjiligi, zähmete we öz Watanymyzy goramaga, türkmen durmuş ýörelgesiniň artykmaçlygyna ynamy kemala getirmäge we ösdürmäge giň mümkinçilikler bar. Bular taryh mugallymynyň mekdepdäki aňýet işinde esasy rol oýnaýandygyna şaýatlyk edýär.

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwrüniň bilim özgertmeleri taryh mugallymynyň öňünde ýaş nesli kemala getirmek boýunça täze, çylşyrymly wezipeleri, ýagny özboluşly jemgyýeti gurmak boýunça kabul edilýän maksatnamalaryň we döwlet maksatnamalarynyň ýerine ýetirilişini kämilleşdirmek, onuň durmuş-ykdysady ösüşini çaltlandyrmak ugrunda alnyp barylýan işleri üstünlikli amala aşyrmaklyga taýýar ýaşlary terbiýelemek meselesini goýdy.

Ýaş nesli kemala getirmek meselesini üstünlikli çözmekde mugallym, onuň ideýa ynamlylygy, professional ussatlygy, her taraplaýyn bilimlilik, medeniýetlilik aýgytlaýjy rol oýnaýar.

Jemgyýetiň kämilleşmegi, onuň barha ösmegi mugallymyň şahsyýetine talaplary ýokarlandyrýar. Onuň şahsyýetiniň özi ýaşlaryň aňyna we içki dünýälerine terbiýeleýjilik taýdan täsir etmekde esasy faktor bolup durýar.

Mugallymyň ýokary derejeli garaýyşlarynyň bolmagy, ahlaklylygy, işjeňligi we beýlekiler onuň çylşyrymly okuw terbiýeçilik işlerini dogry çözmegine, taryhy okatmaklygy durmuş bilen sazlaşykly

baglanyşdyrmaga mümkinçilik berýär. Mugallymyň pedagogik işinde onuň hili möhüm rol oýnaýar.

Taryh mugallymy oňat gylyk-häsiýetleri bilen okuwçylara göreldede bolmalydyr. Onuň jemgyýete, zähmete we beýleki adamlara bolan gatnaşyklary okuwçylaryň özara gatnaşyklarynyň ulgamynda olaryň häsiýetleriniň, pikirleriniň we duýgularynyň hillerini kemala getirýär we ösdürýär. Sebäbi mugallym öz terbiýeleýänlerine diňe bir bilim bermeýär. Ol özüni alyp barşy, durmuş keşbi, бүтін ruhy gurluşy bilen okuwçylara täsir edýär. Onuň akyl ýetirişini we medeniýetlilikini, adalatlylygyny we adamçylygyny, onuň ruhy hillerini okuwçylar özülerine hut göreldede hökmünde kabul edýärler.

Şonuň üçin mugallym görüm-görelde, ruhy dünýäsi baý, ahlagy päk, içki dünýäsi gözəl, maşgalasynyň, jemgyýetiň, Watanyňyň öňündäki borçlaryna dogry düşünýän we ony gyşarnyksyz berjaý edýän bolmalydyr. Adamy adam edýän, onuň mertebesini belentden-belende göterýän, özünde bar bolan gözəl häsiýetleri okuwçylarda-da terbiýelemäge ösdürmäge çalyşmaly. Okuwçynyň mugallym bilen edýän gatnaşygy onuň terbiýesine, ahlagyna özüniň täsirini ýetirýär. Şonuň üçin okuwçylar bilen gürleşilende diňe bir ýaş hem-de indiividual aýratynlyklarynyň göz öňünde tutulmagy ýeterlik däl, gürründeş bolunýan pursatda okuwçynyň ýagdaýyny, onuň içki dünýäsiniň parahatdygy, keýpiniň çagdygy nazara alynmalydyr. Mugallymyň sözi – bu terbiýe meselesinde inçeden näzik gural ýaly bir zatdyr. Şol gural hem ony peýdalanjak adamdan takatlylygy, pähimlilik talap edýär. Okuwçynyň hut özüne mahsus bolan häsiýetine mugallymyň göz ýetirip bilmezligi ýa-da ýol beren haýsydyr bir hereketiniň ýüze çykmagyna, düýp sebäbine göz ýetirmezden ony ýazgarmagy, ol babatda ulanýan gödekligi – bular okuwçynyň ýaramaz taraplarynyň ösmegine täsirini ýetirip biler. Eger mugallym özüni sylatmak isleýän bolsa, onda onuň özem okuwçylary sylamagy öwrenmeli. Mugallym okuwçylaryň özüne bolan gatnaşygynyň oňat bolmagyny isleýän bolsa, onuň özi hem olara bolan gatnaşygyna ünsli bolmaly. Özara hormat bolmasa, okuwçylar bilen ýürekdeşligi gazanyp bolmaýar.

Bilşimiz ýaly, okuwçy öz-özünden terbiýelenmeýär. Onuň terbiýelenmegi üçin maşgala bilen mekdep uzak wagtyň dowamynda sabyrlylyk we paýhaslylyk bilen iş alyp barmaly.

Belli bolşy ýaly çagalyk dünýäsi, onda hem ýetginjeklik döwri olaryň önünde münlerçe soraglary hem-de möhüm talaplary goýýar. Mugallym şolaryň jogabyny tapmaga-da hemaýat etmelidir. Mugallym okuwçylara adalatsyz ynamsyzlyk hem etmeli däl. Netijede, olaryň göwünlerine degip, özüňden daşlaşdyrmagyň, edepsiz adamlar bolmaklaryna ýardam etmegiň-de bolup biläýjek ýagdaýdyr.

Umuman aýdanymyzda, ýokary derejedäki hünär ussatlygy, jemgyýetiň jemgyýetçilik-syýasy durmuşyndaky täze wakalardan, täzeliklerden, täze ylmy garaýyşlardan baş çykaryp bilmek başarnyklary we beýlekiler häzirki zaman mugallymynyň şahsyýetinden edilýän talaplaryň esasyalarydyr.

Mugallymyň şahsyýetiniň kämilleşmegi uzak wagtlaýyn we arasy üzülmeyän prosesdir. Ol institutlarda we uniwersitetlerde başlanýar hem-de onuň zähmet işinde dowam edýär.

Taryh mugallymynyň işiniň gurluşy we mazmuny. Ylmyň ösmegi, adamzat durmuşynda, onuň ösüşüniň häzirki zaman döwründe syýasy jemgyýetçilik we medeni durmuşda bolup geçen prosesler taryh mugallymynyň hünär ussatlygy diýen düşüňjäniň düýp özenine düýpli üýtgeşme girizdi. Taryh mugallymynyň işine özara baglanyşykly işiň görnüşleriniň jemi hökmünde garamak bolýar. Taryhy okatmaklygyň şeýle işleriniň görnüşlerine Türkmenistanyň we dünýäniň taryhyny öwretmek, synpdan daşary işleri geçirmek, okuwçylary terbiýelemek, hünär ussatlygyny ýokarlandyrmak, ata-eneler bilen işlemek, jemgyýetçilik işi we ş.m. goşmak bolar. Taryh mugallymynyň işiniň her bir görnüşiniň mugallymyň wezipesi boýunça borjuny we onuň zerur bilimlerini hem-de başarnyklaryny kesgitleýän özüne mahsus mazmuny bar.

Mysal üçin, okuw işlerini geçirmeklik, ozaly bilen, sapagy geçirmeklik taryh dersini ýa-da kesgitli bölegini okatmaklyga mugallymyň önünden taýýarlygyny talap edýär:

a) derse laýyklykda mekdep maksatnamasyny, okuw kitaplaryny we okuw gollanmalaryny, ýörite hem-de usulyýet edebiýatlaryny öwrenýär;

b) taryhyň ol ýa-da beýleki döwürlerini okatmak üçin zerur bolan maglumatlary toplaýar we ulgamlaşdyrýar;

ç) okuw prosesinde peýdalanmak teklipl edilýän okatmaklygyny görkezme esbaplary we enjam serişdeleri bilen tanyşýar;

d) synp bilen okuwçylaryň aýratynlyklary, gyzyklanmalary, işlegi, hõwesi bilen ýaňy işe başlaýan mugallymlar bolsa mekdebiň aýratynlyklary bilen tanyşýar, tematik meýilnama düzýär we ş.m.

Şunuň ýaly umumy işden soň mugallym gönüden-göni her bir sapaga taýynlanýar: ol öňki sapagyň netijesini derňeýär, sapagyň maksadyny anyklaýar, onuň görnüşini we gurluşuny gutarnykly kesgitleýär. Sapak üçin okuw maglumatlaryny, okatmagyň usullaryny we tärlerini anyklaýar. Şular bilen birlikde didaktiki materiallary, ýagny peýdalanmak zerur diýip hasap edilýän gollanmalary, esbaplary, enjam serişdelerini, okuwçylaryň sapakdaky köpçülikleýin we özbaşdak işiniň mazmunyny kesgitleýär. Sapagyň meýilnamasyny düzýär.

Okuw sapaklaryny geçirmek okuwçylaryň depderlerini we ýazuw işlerini barlamaklyk bilen bilelikde alnyp barylýar. Oňa ýazgylaryň mazmunynyň we ýazuw işiniň ýerine ýetirilişiniň dogrulygyny barlamak, depderleri we ýazuw işlerini barlamagyň netijelerini derňemek, öwrenilenleriň barlanylandaky netijesiniň hasaby we beýlekiler girýär.

Taryh mugallymynyň işiniň mazmunyna synaglary guramak hem girýär. Munuň üçin synagdan öň geçilenleri gaýtalamagy guramak, synag üçin kynlygynyň derejesi dürli bolan ýumuşlary işläp taýýarlamak, synag geçirmegiň usullaryny kesgitlemek, goşmaça soraglary işläp taýýarlamak girýär.

Mugallymyň işiniň mazmunyna taryhy okatmagyň häzirki zaman okuw serişdeleri, ilkinji nobatda taryh otagy, şeýle-de taryhy ülkäni öwreniş we harby watançylyk muzeýleri, okatmagyň häzirki zaman usullary düýpli täsir edýär.

Taryh mugallymynyň iş otagyndaky işine taryh otagyny taýýarlamak, okuw gollanmalaryny, didaktiki materiallary, görkezme es-

bablary we ş.m. ýygnamak hem-de okatmagyň häzirki zaman tehniki serişdelerini (interaktiw tagta, multimedia tehnologiýalary) peýdalanmak üçin taýýarlamak, ulgamlaşdyrmak, taryh otagyny we onuň materiallaryny sapak we synpdan daşary çäreler geçirilende peýdalanmak we ş.m. girýär.

Taryh mugallymynyň usulyýet işleri-de öz mazmuny boýunça çylşyrymly. Ol beýleki mugallymlaryň sapaklaryna gatnaşmak we derňew etmekden, mekdep we etrap usulyýet birleşmeleriniň işine gatnaşmakdan, öz tejribesini ýazyp beýan etmekden, ýagny çykyş, nutuk taýýarlamak, usulyýet gollanmalaryny we sapaklary işläp taýýarlamak, görkezme sapaklaryny taýýarlamak, makalalar ýazmak, gollanmalary taýýarlamaga gatnaşmak we ş.m. durýar. Şeýle-de ýokardakylaryň esasynda pedagogik synag geçirmek we onuň netijesini derňew etmek, şahsy temasyny, meselesini we ony işläp taýýarlamagyň soraglaryny kesgitlemek, alnan netijäniň nazary we tejribe ähmiýetini derňemek, synag işiniň guralyşyny we netijesini ýazyp beýan etmek hem girýär.

Mugallymçylyk hünäriň döredijilik häsiýetiniň mazmuny hemişe üýtgäp durýan we ösüşde bolýan mugallymyň zähmetiniň aýratynlygyny kesgitleýär. Ýagny taryh boýunça okuw maksatnamasy täzelenip durýar. Täze pedagogik taglymat we okatmagyň usullary peýda bolýar. Olaryň guralyşynyň görnüşleri kämilleşýär.

Okatmak we terbiýelemek prosesinde okuwçynyň özi-de ösýär, üýtgeýär. Bu bolsa mugallymyň işiniň mazmunyny we häsiýetini yzygider üýtgetmegi, terbiýeçilik prosesinde täze pedagogik meseleleri çözmeklige ony hemişe mejbur edýär. Bu meseleleri çözmek üçin köp görnüşli usullaryň arasyndan has derwaýys görnüşini saýlamak başarnygyny, pedagogika we psihologiýa boýunça bilimleriniň we başarnyklarynyň ýokary derejeli bolmagyny talap edýär. Munda onuň özüniň döredijilik gözlegleriniň wezipelerini ýerine ýetirmeklige taýýarlygy-da uly orun tutýar.

Taryh mugallymy, köplenç, taýýar usulyýet görkezmelerini, sapak geçirmegiň hödürnamalaryny we meýilnamalaryny ulanýar. Emma ol okatmagyň we terbiýelemegiň maksadyny we mazmunyny

açanynda okuwçylaryň işlerini guramagyň usullarynda köp zatlary täzeçe ulanmaly bolýar. Bu bolsa döredijilik gözlegidir.

Munuň üçin mugallym okuwçylary özbaşdak akyl ýetirijilik işine çekmeli, okuwý okuwçylarda alan bilimlerini özleşdirendiklerine ynam dörrär ýaly taryhy hadysalary olaryň bir-birleri bilen baglanyşykly göz önlerine getirip biler ýaly görnüşlerde guramaly.

Täze işe başlan taryh mugallymlary üçin döredijilik gözlegleri çylşyrymly we kyn bolýar. Şonuň üçin mugallymyň ilki başda okuwçylaryň umumy aýratynlyklaryny, olaryň taryh dersi boýunça başarnyklarynyň we endikleriniň derejesini, okuw dersi hökmünde taryha garaýyşlaryny ünsli öwrenmegi zerurdyr.

Ol mekdepe okuw terbiýeçilik işiniň kesgitli görnüşini guramagyň aýratynlyklaryny, onuň material mümkinçiliklerini, didaktiki gollanmalaryň we okatmagyň tehniki serişdeleriniň barlagyny geçirmegi we sapakda peýdalanmagy başarmalydyr.

Mugallymyň işinde möhüm pursatlaryň biri-de onuň öz pedagogik işine baha we derňew bermegi bolup durýar. Mysal üçin, pedagogik maksatlaryň we serişdeleriň arasynda döreýän gapma-garşylyklaryň sebäplerini açmaklyk, olary üstünlikli çözmegiň mümkinçiliklerine we şertlerine mümkinçilik berýär.

§ 2. Taryh mugallymyň sapaga taýýarlanmagy

Mugallymyň sapaga usulyýet taýdan taýýarlanmagy. Sapaga taýýarlanmak çylşyrymly, şol bir wagtda adatdan daşary möhüm mesele. Taryh mugallymy her bir nobatdaky sapaga taýýarlananda aşakdakylary amala aşyrýar.

Ilki bilen fakt maglumatlaryny we usulyýet gollanmalaryny öwrenýär. Mugallym goşmaça edebiýatlara we usulyýet gollanmalaryna daýanyp öwrenilmeli okuw maglumatlarynyň mazmunyny derňýär. Taryhy we usulyýet edebiýatlaryndan terbiýeçilik taýdan ähmiýetli ýa-da sapakda öwreniljek düşüňjeleri anyklaşdyrmaga, okuwçylara netijä gelmäge kömek edýän faktlary saýlaýar.

Ikinjiden, sapagyň maksadyny we meselesini kesgitleýär. Bu, aýratyn hem, ýaňy işe başlan mugallymlar üçin sapaga taýýarlygyň has kyn we möhüm bölegi bolup durýar. Mugallym sapagyň okuwçylar tarapyndan hökmany özleşdirilmeli esasy ideýasyny kesgitleýär. Bu ýerde esasy maksat temanyň mazmunyny özleşdirmek bilen birlikde okuwçylaryň terbiýelenmegini we ösüşini gazanmakdan ybaratdyr.

Sapagyň maksadyny anyk kesgitlemek gerek. «Zähmet terbiýesiniň berlişini kämilleşdirmek, okuwçylaryň pikirlenişini ösdürmek» ýaly umumy jümleler bilen çäklenmän, «Zähmet gahrymançylygynyň üsti bilen haýran galmak we lezzet almak duýgusyny oýarmak we ösdürmek», «Okalan her bir bölegiň esasy manysyny açmak başarnyklaryny ösdürmek» we ş.m. anyk maksat, wezippe kesgittense ýerlikli bolýar. Sapagyň maksady anyk kesgittenilse, sapagyň gidişinde ony amala aşyrmak ýeňil bolýar.

Üçünjiden, sapagyň görnüşini kesgitleýär. Sapagyň görnüşidersde, sapakda özleşdirilmeli meseleler bilen baglanyşyklylykda kesgittenýär. Sapagyň görnüşini kesgittenilende maksatnamadan ugur almak gerek. Mekdepde taryh sapagynyň giriş, utgaşdyrylan, jemleýji–gaýtalamak, täze bilimleri öwretmek, okuwçylaryň bilimlerini barlamak we bahalandyrmak ýaly görnüşlerinden peýdalanmaklyk maslahat berilýär.

Dördünjiden, sapagyň okuw maglumatlarynyň mazmunyna, okuwçylaryň ösüşine, akyl ýetirijilik ukypalaryna laýyklykda usulyýet serişdelerini we tärlerini, sapagyň enjamlaryny saýlamak zerur.

Sapagyň gidişiniň işlenip düzülmegi hem örän zerurdyr. Sapagyň gidişi işlenilip düzüülende mugallym onuň guramaçylyk, öwrenilen okuw maglumatlaryny gaýtalamak, okuwçylary täze okuw maglumatyny kabul etmäge taýýarlamak we täze okuw maglumatyny öwretmek, ony berkitmek, sapagy jemlemek ýaly etaplaryndan gelip çykýan talaplardan ugur almalydyr. Bu etaplaryň her biriniň okuwçylaryň işiniň mazmunyndan we häsiýetinden tapawutlanýan öz meseleleri bolýar.

Sapagyň gidişinde ýerine ýetirilmeli işler öz bellenilen wagtynda amala aşyrylmaly. Sapakda okuwçynyň ýumşy ýerine ýetirip bilmez-

ligi ýa-da berlen soraga jogap berip bilmezligi meýilleşdirilen işiň wagtyňy üýtgedip biler. Ýöne mugallym haýsy usuldan peýdalanmagy meýilleşdiren bolsa, onuň bellenen wagtda peýdalanylmagyny gazanmaly.

Sapagyň meýilnamasynda okuwçylar bilen aragatnaşygyň usullary hem bellenişmeli. Okuwçylara öý işini tabşyrmagyň usullary hem nazarda tutulmaly.

Taryh sapagyňyň islendik görnüşi ol geçirilende peýdalanylýan usullar bilen häsiýetlendirilýär. Täze okuw maglumatyny öwretmek diapozitiwleri, saz eserlerini peýdalanylýan, gürrüň usuly arkaly (mysal üçin, «XX asyryň başlarynda Türkmenistanda medeniýet»), mugallymyň beýan etmesi aýratyn okuwçylaryň maglumatlary bilen utgaşdyrylyp (mysal üçin, «Jelaleddin – görnükli türkmen serkerdesi»), okuw gezelenç sapagy (mysal üçin, «Suwarymly ekerançylygyň ösmegi») we ş.m. görnüşlerde geçirilip bilner.

Sapagyň dürli görnüşlerinde diňe bir täze okuw maglumatyny beýan etmegiň däl-de, eýsem, ony berkitmek, okuwçylaryň bilimlerini we başarnyklaryny barlamak ýaly etaplarynda hem okuwçylaryň okuw maglumatlaryny oňat kabul etmekleri üçin dürli görnüşli serişdelerden peýdalanylýar.

Taryh sapagy logiki taýdan anyk we düşnükli guralmaly. Okuw maglumatlarynyň beýan edilişi täsirli, obrazly bolmaly. Jemleme we netije beýan edilişi boýunça tapawutlanmaly.

Anyk okuw maglumatyna baglylykda sapagyň meýilnamasynyň bölekleriniň ýerini üýtgetmek mümkin. Mysal üçin, öý işini täze okuw maglumaty beýan edilmezden öň teklipl etmek, berkitmekligi täze okuw maglumatynyň beýan edilişiniň gidişinde böleklere bölüp, ýerli-ýerinde amala aşyrmak bolýar. Şonuň üçin meýilnamada yzygiderlilige (böleklere, olaryň meselesine, mazmunyna we usullaryna) seretmek gerek.

Sapagyň tapgyrlaryny meýilleşdirmek.

I. Soramak:

1. Öý işini barlamak.
2. Esasy soraglar.

3. Goşmaça soraglar.
4. Soralanda ulanyljak usullar.

II. Okuwçylary täze okuw maglumatyny kabul etmäge taýýarlamak:

1. Temany öňki sapaklar bilen baglanyşdyrmak.
2. Temany öňki synplarda geçilen taryh dersi bilen baglanyşdyrmak.

III. Täze okuw maglumatyny beýan etmek:

1. Meýilnamanyň soraglary.
2. Her soragyň önünde goýlan meselesi.
3. Okuw maglumatlary.
4. Beýan etmegiň, düşündirmegiň usullary.

IV. Öý işi:

1. Täze okuw maglumatyna düşünişi boýunça.
2. Faktlary özleşdirişi boýunça.
3. Usullary.

V. Sapakda öwrenilenleri berkitmek we jemlemek:

1. Sapagyň maksadyna laýyklykda berkitmek we jemlemek.
2. Möhüm faktlary berkitmek.

Soramak:

1. Mysal üçin, 9-njy synpda «Hywa türkmenleriniň gozgalaňy (1855–1867 ýý.)» atly tema öwrenilende ýazuw arkaly ýerine ýetirilmeli öý işini barlamak: Hywa türkmenleriniň hana garşy göreşiniň kalendary (usuly: duran ýerinden iki-üç okuwçydan soramak);

2. Esasy soraglar:

- a) Gozgalaňyň sebäpleri we gozgalaňçylaryň maksady (usuly: okuwçyny synp tagtasynyň ýanyna çagyryp soramak);
- b) Gozgalaňyň ýeňilmeginiň sebäpleri, Atamyrat hanyň häsiýetnamasy. Kartadan Abdylla han bilen bolan çaknyşyklaryň, 1855-nji ýylyň oktýabr–dekabr aýlarynda bolan söweşleriň bolan ýerlerini görkezmek (usuly: ikinji okuwçyny synp tagtasynyň ýanyna çagyrmak);

1. Goşmaça soraglar:

- a) Sarahs söweşi haçan bolupdyr?

b) XIX asyryň I ýarymynda başga nähili gozgalaňlar bolup geçipdir?

Täze okuw maglumatyny öwretmeklige geçmek. Täze okuw maglumatlaryny öwretmeklige geçmekligi öňki sapak bilen ýa-da gönüden-göni öň öwrenilen okuw maglumaty bilen baglanyşdyrmak bolýar. Eger öwrenilen temalaryň arasynda özara arabaglanyşygy dikeltmek mümkin däl bolsa, öňki öwrenilen döwür bilen baglanyşdyrmak bolýar. Muny soraglar goýmak we jogap almak, täze temada näme öwrenilýändigini aýtmak bilen mugallym guraýar.

Täze okuw maglumatyny beýan etmek. Täze okuw maglumatyny beýan etmekligi meýilleşdirmegiň uly ähmiýeti bardyr. Meýilnama mugallymyň täze okuw maglumatyny yzygiderli beýan etmegine kömek edýär. Ol mugallymyň düşündiren bölek faktlaryndan we hadysalardan okuwçylaryň bitewüligine düşünje almaklaryna ýardam edýär, sapagyň aýratyn bölekleriniň arasynda içki arabaglanyşygy dikeldýär.

Sapagyň meýilnamasynyň her bölüminiň meselesi barada oýlanmak möhüm. Adaty iş meýilnamasynda onuň her bölüminiň esasy ideýalaryny kesgitlemek kyn. Ýöne ol hakynda öz wagtynda oýlanmak gerek. Bu okuw maglumatyny saýlamaga kömek edýär we olary diňe in zerur wagty peýdalanmaga mümkinçilik berýär.

Sapakda öwrenilenleri berkitmek we jemlemek.

Sapagyň maksadyna laýyklykda dürli usullardan peýdalanyp, sapakda öwrenilenler berkidilýär. Munda has möhüm okuw maglumatyny berkitmeklige aýratyn üns bermeli. Şeýle-de mugallymyň özi sapagy jemlemeli.

Öý işini tabşyrmak. Öý işini tabşyrmak sapagyň möhüm bölekleriniň biridir. Käbir ýagdaýlarda öý işini täze okuw maglumaty beýan edilmezden öň bermek hem bolýar. Şeýle edilende gürrüňiň meýilnamasyny düzmek ýa-da esasy soraglary anyk beýan etmek ýaly okuwçylaryň jogap bermeli bolýan meselelerini olaryň mugallymyň gürrüňi esasynda özleşdirmeklerine kömek edýär. Mysal üçin, tablisany özbaşdak doldurmak we ş.m. öý işi elmydama taryh depderlerine ýazylýar.

Sapagyň meýilnamasyny düzmek we ýazgysyny (konspekt) ýazmak. Sapagy okatmagyň tejribesinden görnüş i ýaly, taryh sapagynyň ýazgysyny ýazmagyň aşakdaky nusgasy ulanylyp bilner:

§ Sapagyň temasy.

§ Sapagyň maksady.

§ Sapagyň bilim, terbiýe berijilik we ösdürijilik meseleleri.

§ Sapagyň okuw-görkezme esbaplary (görkezme esbaplar, OTS, didaktiki materiallar, taryhy oýunlar).

§ Sapaga degişli goşmaça edebiýat (taryhy, ölkäni öwreniş, usulyýet)

§ Sapagyň görnüş i.

§ Sapagyň guramaçylyk düzümi (onuň her böleginiň wagtyny görkezmek bilen).

§ Sapagyň gidiş i (onuň her etabynda mugallymyň we okuwçylaryň iş i).

Mugallymyň taryh sapagyna taýýarlygy sapagyň meýilnamasyny düzmegi we ýazgysyny ýazmagy bilen amala aşyrylýar.

Sapagyň meýilnamasyna sapagyň temasynyň ady, onuň bilim we terbiýe berijilik meselelerini anyk kesgitlemek, ulanyljak okuw görkezme esbaplarynyň sanawy (multimedia tehnologiýasy, interaktiw tagta, karta, çekme surat, çyzgy, resminamalaryň ýygyny, çeper edebiýatdan bölekler we ş.m.) girýär. Ol soramaklygyň meýilnamasy (esasy we goşmaça soraglar, soralmaly okuwçylaryň familiýasy), giriş gürrüniň meýilnamasy, bölekler bölünen sapak ýazgysy ýa-da täze okuw maglumatyny beýan etmegiň meýilnamasy, beýan edilen okuw maglumatyny derňemegiň we jemlemegiň meýilnamasy, ony berkitmegiň usullary, öý işini anyk kesgitlemek we ş. m. ybaratdyr.

Täze işe başlan mugallym sapakda beýan ediljek okuw maglumatlarynyň ähli bölekleri şöhlendirilen jikme-jik sapak ýazgysyny ýazsa maksada laýyk bolýar. Şeýle-de has jogapkärli pursatlary (soramak üçin soraglary aýyk kesgitlemek, täze okuw maglumatyny beýan etmeklige başlanylyşyny, meýilnamanyň aýratyn soraglary boýunça netijeleri, möhüm kesgitlemeleri, jemleýji jemlemäni) sözme-söz bellemek gerek.

Sapagyň has möhüm pursatlaryny sözme-söz taýýarlamak ýaş mugallyma minutlarda döräp biläýjek (aýratyn hem sapagyň başynda) tolgunma pursatlarynda kömek edýär.

Sapagyň aýratyn pursatlaryny jikme-jik taýýarlamak: mysal üçin, açyk beýan etmek, häsiýetnamalar, täze işe başlan mugallyma uly anyklygy, düşnükliigi, beýan etmekligiň manylylygyny gazanmaga mümkinçilik berýär. Okuw maglumatlaryny has gysga we anyk beýan etmäge, taryhy adalgalaryň çalt we oňat özleşdirilmegine, mugallyma öz gürründe öwrenilýän eýýamyň aýratynlygyny bermäge mümkinçilik berýär. Mugallymyň diliniň oňat kämilleşmegine getirýär. Sapak ýazgysynda ýazylan sapakda öwrenilmeli okuw maglumatlaryny synpda sözme-söz okamagyň geregi ýok.

Her bir tejribeli mugallym sapakda öz sapak ýazgysyny okamaly däl-de, gürrüň bermelidigini bilýär. Okuw maglumatlaryny sapak ýazgysynda sözme-söz ýazmaklyk özüňi erkin alyp barmaklyga we özüne çekiji beýan etmeklige taýýarlanmak üçin edilýär.

Sapakda beýan edilýän täze okuw maglumatynyň sapak ýazgysy meýilnamanyň bölümlerine laýyklykda bölümlere bölünýär. Bu beýan edilýän okuw maglumatyny yzygider edýär we ony okuwçylaryň kabul etmegini ýeňilleşdirýär.

Sapagyň ýazgysynda mugallym diňe beýan edilýän okuw maglumatynyň mazmunyny söhlelendirmän, ony beýan etmegiň usullaryny hem beýan edýär. Ol täze okuw maglumaty beýan edilýän wagtda okuwçylara beriljek soraglary belleýär, adalgalary ýazýar, çyzgylary çyzmak, görkezme esbaplary peýdalanmak üçin interaktiw tagta we beýleki serişdelere seredýär. Ol öz sapak ýazgysynda görkezme esbaplary diňe bir peýdalanmagyň pursatlaryny bellemän, eýsem görkezme esbaplaryň üsti bilen okuwçylara beriljek soraglary, çekme surat, karta, okuw kitabyndaky suratlar bilen işlemegiň usullaryny, interaktiw (synp tagtasynda) tagtada ýazyljak ýazgylary we çyzyljak çyzgylary we ş.m. hem belleýär.

Beýan etmekligiň usullaryna degişli bellikler hem gerek. Mugallymyň aýratyn beýan edilýän faktlary derňemek we jemlemek boýunça gürrüňler üçin soraglary açyk kesgitlemegi gerek.

Mugallymyň dersiň mazmunyny ele almagy, özleşdirmegi bilen her nobatdaky sapagyň maglumatynyň mazmunynyň anyk ýazgysyny ýazmaklygynyň zerurlygy aradan aýrylýar. Mugallymyň özüniň erkin beýan edip bilýän okuw maglumatlarynyň hemmesini sapak ýazgysyna girizmeginiň geregi ýok. Sapak ýazgysynda ýatda saklamak gerek bolan faktlar we bölekler barada gysgaça bellik etmeklik ýeterlik bolýar. Beýan etmekligiň gidişiniň ýazgysy anyk meýilnama-sapak ýazgysyna golaýdyr. Sapakda beýan edilmeli okuw maglumatynyň şeýle sapak ýazgysy sapagyň gidişinde olary erkin peýdalanmak, mugallymyň baglanyşykly beýan etmegine päsgel bermez ýaly we sapak ýazgysyndan peýdalanmaklyga darykdyryjy garaşlylygy aradan aýrar ýaly uly we anyk hat bilen ýazylýar. Ony şeýle ýazmak mümkin: bir tarapyndan meýilnamanyň esasy soraglaryny bellemek, beýleki tarapyndan okuw maglumatynyň gysgaça sapak ýazgysyny we usulyýet häsiýetli bellikler etmek bolýar.

Şeýlelikde, sapak ýazgysy ýatdan beýan etmeklik guralanda daýanç bolar ýaly ýeterlik derejede anyk bolmaly, tekst boýunça sözme-söz okamaklykdan çetde durar ýaly ýeterlik derejede gysga bolmaly.

Jemläp aýdanymyzda, dersiň maglumatlaryny erkin beýan edip bilýän, tejribeli mugallym okuw maglumatlaryny konspektiw ýazmaklyga derek sapagyň gysga meýilnamasyny düzmek bilen, ýagny beýan etmekligiň meýilnamasynyň bölümlerini sanamak bilen çäklänip biler. Ýöne sapagyň ähli beýleki esasy pursatlary: onuň bilim we terbiýe berijilik meseleleri, soramaklygyň meýilnamasy, okuwçylara beriljek soraglar, jemleýji we giriş gürrüňiniň meýilnamasy, öý işiniň mazmuny anyk kesgitlenen bolmaly we sapagyň gysga meýilnamasynda öz ornuny tapmaly.

Mugallym gaýtalamak, jemleýji gaýtalamak, barlag sapaklarynyň meýilnamasyny işläp taýýarlamaklyga-da az üns bermeli däl.

Sapagyň bu görnüşleriniň meýilnamasynda täze okuw maglumatyny beýan etmeklik бүтинleý ýa-da бүýтинлеý diýen ýaly bolmaýar. Bu sapaklaryň meýilnamasyny işläp taýýarlamak usulyýet garaşsý bilen seredeniňde aýratyn çylşyrymly bolýar. Gaýtalamak sapagyna taýýarlananda mugallym karta, kinofilmler boýunça, tablisalar düz-

mek we ş.m. boýunça gaýtalamak işleriniň usullaryny belleýär, olaryň sapakda ýerine ýetirilişiniň mysaly görnüşi hakynda oýlanýar.

Jemleýji gaýtalamak sapagyna taýýarlananda mugallym esasy we kömekçi soraglar bellenen jemleýji gürrüňiň meýilnamasyny düzýär, ulanyljak görkezme esaplara, olary peýdalanmak bilen geçiriljek jemleýji gürrüňiň mazmunyna we usullaryna seredýär.

Soraglary açyk kesgitlemeklik – soramak sapagynyň meýilnamasynyň esasy mazmuny bolýar.

Sapagyň islendik görnüşiniň meýilnamasynda sapagyň maksady we meselesi, onuň abzallaşdyrylyşy, işiň mazmuny we gidişi görkezilmeli. Mugallym tarapyndan edilýän gürrüňiň meýilnamasyny jemlemekligiň jemleýji ýazgysyny oňat işlemek we sapagyň meýilnamasynda has jikme-jik şöhlelendirmek gerek.

Eger sapagyň meýilnamasy anyk, oňat düzülse, sapakda iş anyk, ruhubelent okuw hilinde, gerekmejek arakesmesiz geçýär, şeýle-de mugallym we okuwçylar sapagyň ähli 45 minutyny mümkin boldugyndan doly peýdalanýarlar. Sapagyň her bir elementi oýlanyşykly işlenilen, meýilleşdirilen bolýar.

Ýöne sapagyň meýilnamasyny ýazmaklyk sapaga taýýarlanmagyň hemme işiniň gutarandygyny aňlatmaýar. Sapagyň okuw maglumatyny oňat öwrenmek zerur. Ony beýan etmekligiň usullaryny özleşdirmeli, karta bilen, surat maglumatlary bilen işlemek üçin gönükmeler geçmeli. Beýle etmeklik ýalňyşmaklykdan we sapak geçirilende kemçilikden gaça durmaga kömek edýär.

Täze işe başlan mugallymlaryň hemmesine mahsus goýberýän ýalňyşlyklarynyň hatarynda sapagyň maglumatlarynyň artyk bolmagyny, wagty we okuw maglumatyny böleklere bölmekligi başarmaýandyklaryny görkezmek bolýar. Sapagyň gidişini dogry guramaklygy başarmazlyk netijesinde mugallym beýan edişiniň derejesini adatdan daşary çaltlandyrmaly bolýar. Bu bolsa okuwçylaryň okuw maglumatyny özleşdirmeklerini kynlaşdyrýar ýa-da jaňdan soň saklanmaklaryna, mekdep okuwçylarynyň gün tertibiniň bozulmagyna getirýär. Şonuň üçin taýýarlanmaklyga, sapagyň beýanyny ýazmaklyga ünsli çemeleşilmelidir.

§ 3. Taryh otagy we onuň abzallaşdyrylyşy

Okuw işinde taryh otagynyň ähmiýeti we onuň kitaphanasy.

Taryh otagy (taryh kabineti) mugallyma okatmagyň dürli görnüşli usullaryndan we tärlerinden peýdalanmaga giň mümkinçilik berýär.

Taryh otaglary XX asyryň 20-nji ýyllarynda ýurduň köp mekdeplerinde peýda bolup, mekdepleriň köpüsi otag ulgamyna geçýärler. Taryh otagynda okatmagyň häzirki zaman usullaryndan doly peýdalanar ýaly interaktiw tagta, kompýuter we beýleki enjamlar bolmaly. Eger otagda interaktiw tagta bar bolsa, sapaklarda peýdalanyljak okuw-görkezme esbaplary şoňa geçirilen bolsa, okuwçylaryň döwrebap bilim almaklaryna ýakyndan kömek edýär. Eger taryh otagynda interaktiw tagta ýok bolsa, onda otagda kartalar, çekme suratlar we elde taýýarlanylýan beýleki görkezme esbaplar, şeýle-de taryhy resminamalaryň ýygyndylary, kitaplar we ş.m. jemlenýär.

Mekdepleriň tejribesinde mekdep taryhy ölkäni öwreniş burçy ýa-da muzeý we taryh otagy düşüňjeleriniň bir-biri bilen garyşdyrylýan wagtlary gabat gelýär. Olar okuw maglumatlaryň jemlenilişi we ýerine ýetirýän wezipeleri, mekdep işindäki orny boýunça düýpli tapawutlanýarlar. Taryh otagynda, esasan, döwlet tarapyndan neşir edilen, mekdepde peýdalanmak üçin niýetlenilen esbaplar, çeper edebiýatlar we beýlekiler ýerleşdirilýär. Taryh otagynda okuw maksatnamasyndaky maglumatlary öwrenmek üçin zerur bolan görkezme esabaplaryň ulgamy ýerleşýär. Muzeýiň eksponatlary okuwçylar tarapyndan ýygnaýar we synpdan daşary ulgamly işiň netijesinde (ýörişler, taryh dersi boýunça okuw gezelençleri, arheologiýa boýunça gazuw-agtaryş işlerine gatnaşmak we ş.m.) üsti ýetirilýär. Okuw maksatnamasyna laýyklykda mekdep muzeýi bilen taryh otagynyň arasynda düýpli baglanyşyk bar hem bolsa, hatda muzeý eksponatlary taryh sapagynda peýdalanylýan bolsa-da, mekdep muzeýiniň ähli işi synpdan daşary çäreleri geçirmek bilen baglanyşyklydyr. Taryh otagy, esasan, taryh sapagyndaky hökmany okuw işini talabalaýyk guramaga esas bolup hyzmat edýär. Onuň esasy ýerine ýetirmeli wezipesi

taryh öwredilende peýdalanylýan okuw maglumatlarynyň üstüni ýetirmekden, doldurmakdan, baýlaşdyrmakdan ybaratdyr.

Taryh otagyynyň zerur böleginiň biri onuň kitaphanasydyr. Okuw otagyynyň kitaphanasynyň bolmagy ähli okuw-terbiýeçilik işiniň guralyşyny oňatlaşdyrmaga kömek edýär.

Kitaphananyň kitap gory mugallyma sapaklaryny, gurnaklary, taryh agşamlaryny üstünlikli geçirmäge, okuwçylaryň bolsa ýurdumyzda bolup geçýän syýasy, durmuş-ykdysady, medeni ösüşler baradaky we beýleki maglumatlary düýpli öwrenmeklerine, dürli çäreleri guramaga gatnaşmaklaryna mümkinçilik berýär. Kitaphanalaryň zerurlygyna Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzyň döredijilik intelligensiýasynyň wekilleri bilen 2010-njy ýylyň 24-nji fewralynda geçiren duşuşygynda: «Biz hormatly ýaşulularymyz bilen maslahatlaşyp, medeniýetimizniň asyly döplerini dikeltmek üçin ýurdumyzyň ähli obalarynda, şäherçelerinde, etraplardaky şäherlerinde we etrap merkezlerinde sazçylyk mekdeplerini açmak, oba kitaphanalaryny, Medeniýet öýlerini dikeltmek, olary internet ulgamyna birikdirmek we kompýuterler bilen üpjün etmek barada karara geldik» diýen sözleride şaýatlyk edýär.

Taryh otagyynyň kitaphanasynda jemlenilmeli kitaplary aşakdaky esasy böleklere bölmek mümkin:

1. Ýurduň Prezidentiniň ömri, durmuşy we işi bilen baglanyşykly kitaplary;
2. Türkmen döwletiniň we partiýanyň resminamalary;
3. Ylmy-köpçülik we çeper-taryhy edebiýatlar;
4. Maglumat berýän edebiýatlar;
5. Usulyýet boýunça edebiýatlar we ş.m.

Kitaphananyň birinji bölümüne taryhy okatmaklykda möhüm rol oýnaýan ýurduň Prezidentiniň eserlerini girizmek zerur. Kitaplaryň bu toparyna ýurduň Prezidentiniň eserleriniň ýygyndysyny (ýokary synpda) toplumy bilen girizmek bolýar. Bu topara girýän eserleriň öwrenilmegi ýurduň Prezidentiniň möhüm işlerini çuň öwrenmeklige mümkinçilik berýär.

Ikinji bölüme degişli kitaplaryň arasynda ozaly bilen möhüm döwlet we partiýa resminamalarynyň orun tapmagy gerek. Bu bölümde Türkmenistanyň Konstitusijasyny, Prezidentiň Permanlaryny we Kararlaryny, Mejlisiň we Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň Türkmenistanyň içeri we daşary syýasaty bilen baglanyşykly meseleler boýunça kararlaryny ýygnamak maksadalaýyk bolýar.

Taryhdan bilimleri ele almaklyga ylmy-populýar we çeper edebiýat hem uly kömek edýär. Kitaphana üçin bu edebiýatlaryň az sanlysynyň sanawy okuw kitaplarynda we orta mekdep üçin taryh boýunça okuw gollanmalarynda kesgitlenilýar. Bu bölüme girýän edebiýatlary orta we ýokary synp okuwçylary üçin toparlara bölmek gerek.

Bu bölümde ylmy-populýar temadaky dünýä taryhynyň möhüm wakalaryndan söhbet açýan, ylmyň we medeniýetiň beýik gazanarlaryna bagyşlanylan kitaplary ýerleşdirmek hem bolýar.

Bu bölümde aýratyn orny taryhy çeper edebiýatlar eýeleýärler. Bu edebiýatlar mekdepde taryhy okatmaklygyň netijeliligini ýokarlandyrmaga uly kömek edýärler.

Okuwçylar taryhy romanlar, powestler, gürrüňler bilen tanyş bolanlarynda olarda taryhy öwrenmäge bolan gyzyklanma artýar.

Çeper taryhy, ylmy-populýar edebiýatlary hem okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyklykda toparlara bölmek gerek. Munda orta mekdebiň 4-nji synpynda okaýan çagalar üçin niýetlenilen taryhy çeper edebiýatlary bölek ýygnamak ýerlikli bolýar.

Taryh otagynyň kitaphanasynda uly orny maglumat berýän edebiýatlar eýeleýärler. Bu bölüme girýän edebiýatlar diňe bir okuwçylaryň taryh boýunça bilimlerini çuňlaşdyrmaga kömek etmän, syýasy maglumatlary, söhbet sapaklaryny, gurnaklar geçirmek üçin hem maglumatlary saýlamaga kömek edýär. Bu bölümde sözlükleri (filosofik, syýasy, ykdysady, daşary ýurt sözleriniň sözlügi), maglumat berýän ýygnyndylary ýerleşdirmek bolýar.

Kitaphananyň ikinji bölümüne beýleki maglumat berýän neşirler bilen birlikde mugallymyň özüniň peýdalanyan usulyýet boýunça edebiýatlaryny gizirmek maksada laýyk bolýar. Olara mysal edip her

ýylda bir gezek çykýan halkara ýyllyk neşirleri, gysga taryhy maglumatlary we ş.m. almak bolýar. Şeýlelikde, bu bölümde «Türkmenistanda ylym we tehnika», «Bilim» žurnalyny, «Mugallymlar gazetini» we beýlekileri goýmak bolýar. Ýokary synplarda aýratyn okuwçylar söhbet we gurnak işlerine taýýarlananlarynda bu edebiýatlar gürrüňsiz peýdalanylýar.

Bulardan başga-da mugallym okuw prosesiniň gidişinde ýokary okuw mekdepleri üçin niýetlenilen okuw kitaplaryny we okuw gollanmalaryny-da peýdalanylýar. Ol bularyň hemmesini mekdep kitaphanasyndan alyp bilýär. Şunuň bilen baglanyşyklylykda, mekdep kitaphanasy ady agzalan temalardaky kitaplaryň kesgitli sanyny (aýratyn hem, özlerinde birnäçesi bar bolan kitaplary) taryh otagynyň kitaphanasy üçin bölüp berip bilýär.

Taryh mugallymynyň esasy meselesi mekdep kitaphanasynyň işgärlerine taryh otagy üçin gerek bolan taryhy temadaky, şeýle-de nähili döwürleýin neşirleriň bardygyny öz wagtynda habar bermek bolup durýar. Şeýle edilende, taryh otagynyň kitaphanasyna olary yzygiderli alyp bolýar.

Mekdep kitaphanasy taryh otagynyň kitaphanasyna temalaýyn sergiler guralanda-da uly kömek edip bilýär. Munuň üçin mekdep kitaphanasy taryh otagynyň kitaphanasyna kesgitli wagt üçin zerur edebiýatlary berýär.

Görşümüz ýaly, taryh otagynyň kitaphanasynyň mekdep okuwçylaryna bilim-terbiýe bermekde uly ähmiýeti bar. Bu kitaphananyň materiallary ozaly bilen mugallyma sapagy taýýarlamaga we ony geçirmäge, synpdan daşary dürli çäreleri guramaga uly kömek edýär. Kitaphananyň uly ähmiýeti okuwçylarda taryhy kitaplara we geçmiş taryhymyza söýgi döredýändiginden ybaratdyr.

Taryh otagynyň abzallaşdyrylyşy. Taryh otagy giň bolsa amatly bolýar. mümkinçilik bolan ýagdaýynda taryh otagy bilen ýanaşyk ýerleşen uly bolmadyk ikinji otag hem berilse ýerlikli bolýar. Bu kiçi otag mugallyma sapakdan boş wagtlary oturyp işlemäge, okuwçylara bolsa synpdan daşary dürli çäreleri taýýarlamaga we beýlekilere mümkinçilik berýär.

Taryh otagynda mümkin bolsa aşakdaky zatlar bolmaly:

- 1) Interaktiw synp tagtasy (bu bolmasa, açylyp ýapylýan synp tagtasy);
- 2) Multimedia okuw enjamlary;
- 3) Mugallymyň göwrümlü görkezme esbaplary görkezmeklige taýýarlamagy üçin stol;
- 4) Okuwçylar üçin partalar;
- 5) Elektrik energiýasy bilen işleýän enjamlary işletmek üçin tok çeşmesi (rozetka) we ş.m.

Okuw-görkezme esbaplaryny taryh otagynyň ýanyndaky kiçi otagda ýerleşdirmek ýerlikli bolar. Taryh otagy bir uly otagdan ybarat bolsa, kitaplary, albomlary, göwrümlü esbaplary saklamak üçin laýyk gelýän şkaflar, suratlary we gramplastinkalary saklamak üçin ýaşşikler, karta üçin aýratyn goýguç okuwçylaryň ýeňsesinde yzky diwara ugurdaş ýerleşdirilýär. Okuw esbaplaryny saklamak üçin mebelleri jaýlaşykly ýerleşdirilmeli we gerek esbaby çalt tapyp almaga mümkinçilik bermeli.

Taryh otagynyň diwarlarynda şol günki sapağa degişli, onuň bilen baglanyşykly bolmadyk esbaplar bolmaly däl. Uzak wagt saklanmaly ekspozisiýalar, ýubileý sergileri we beýlekiler taryh otagynyň ýakynynda zalda ýerleşdirilse oňat bolýar. Şeýle edilende, dürli synplaryň okuwçylaryna sapakdan boş wagtlary olara seretmäge mümkinçilik bolýar.

Taryh otagynyň ýanyndaky kiçi otag diňe bir şol günki sapağa degişli esbaplary mugallymyň ýa-da okuwçylaryň çalt tapmagy üçin esbaplaryň ýerleşdirilýän ýeri däl. Kiçi otagda görkezme esbaplary, geçirilen okuw gezelenji hakyndaky, gurnagyň işi hakyndaky hasabat sergilerini taýýarlamak üçin materiallar we gurallar bolmaly. Ol ýerde ýaş ölkäni öwrenijiler, arhiwçiler tarapyndan okuwçylaryň gözleg häsiýetli işleri netijesinde ýygналan maglumatlar hem jemlenilýär. Olaryň köpüsi sapakda peýdalanylýar. Şeýlelikde, taryh otagy bellibir derejede sapakdaky okuw işi bilen synpdan daşary geçirilýän işleriň arasyndaky baglanyşygy amala aşyrýar.

Oňat abzallaşdyrylan okuw otagyňyň bolmagy sapagyň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin zerur bolan tehniki serişdeleri, görkezme we beýleki esbaplary has giň peýdalanmaga mümkinçilik berýär.

Okuw otagynda ýeterlik sanda taryhy çeşmeleriň, dürli resminamalaryň we ş.m. jemlenmegi olary synpda ähli okuwçylaryň köpçülikleýin öwrenmeklerini guramaga, sapakda okuwçylaryň akyl işini işjeňleşdirmäge, olaryň taryhy geçmişe gyzyklanmalaryny artdyrmaga mümkinçilik berýär.

Şeýlelikde, okuw otagynda jemlenilen serişdelere daýanyp, mugallym okatmaklygy göwnejaý guramaga we okuwçylary sapakda hem-de synpdan daşary işlerde terbiýelemeklige düýpli mümkinçilik alýar. Taryh otaglary synp we synpdan daşary işleriň netijeliligini we täsiriligini ýokarlandyrmaga ýardam edýär.

Taryh otagynda görkezme esbaplaryň ähli görnüşleriniň bolmagy zerurdyr. Sebäbi olary okuwçylar sapakdan daşary wagtlarda özbaşdak işlänlerinde-de peýdalanýarlar.

Olara mekdep üçin neşir edilen taryhy kitaplar, şeýle-de okuwçylar tarapyndan özbaşdak taýýarlanylýan kartalar, söweşleriň, söweş hereketleriniň meýilnamalary we ş.m. girýär. Taryh otagynda her parta bir kartadan ýeter ýaly möçberde (20–25 sany) taryhy atlaslaryň toplumynyň bolmagy zerur. Şeýle bolanda mugallym taryh sapagynda IV–X synplarda karta boýunça dürli görnüşli iş geçirmäge mümkinçilik alýar. Dürli akyl ýetirijilik ýumuşlary boýunça karta bilen işjeň akyl ýetiriş işini gurap bilýär.

Taryhy temadaky suratlara okuw suratlary, medeniýetiň ýadygärlikleriniň suratlary, sungat eserleri we ş.m. girýär.

Görkezme esbaplaryň arasynda neşir edilen we elde taýýarlanylýan shemalar, tablisalar, ikinji jahan urşunyň, häzirkä döwrüň plakatlarynyň toplumu hem özboluşly orun alýar. Bular şol wakalar hakynda düşünje bermek üçin görkezme esbap materiallary bolup hyzmat edýärler.

Köpçülikleýin derňew we synpda gürrüň geçirmeklige mümkinçilik berýän gazetlerden we žurnallardan kesilip alnan bölekler, okuwçylaryň okuw gezelençlerinde, ýörişlerde, ülkäni öwreniş işiniň

gidişinde düşürilen suratlary we beýlekiler okatmakda peýdalanylýan hem-de sapakdaky işi işjeňleşdirýän görkezme esbap çeşmeleriniň sanyny has artdyrýar.

Kartondan, fanerden we beýlekilerden taýýarlanan, buýurma netijesinde hem-de elde taýýarlanylýan göwrümlü görkezme esbaplar-da bar.

Mekdep taryhy ses ýazgylaryna hökümet ýolbaşçylarynyň çykyşlary, görnükli mukamçylaryň saz eserleri, şeýle-de taryhy wakalara gatnaşyjylar bilen edilen gürrüňiň magnitafon ýazgylary, taryh boýunça radio umumy okuwlary we beýlekiler girýär.

Okuwçylaryň akyl işlerini guramak, bilimlerini barlamak we ş.m. üçin peýdalanylýan serişdeler hem bar. Bulara täze sözleri we düşüňjeleri peýdalanmaklygy ýa-da düşündirmegi talap edýän so-ragnamalar, okuwçylaryň alan bilimlerine daýanyp, başarnyklaryny ösdürmekligi maksat edinýän – akyl ýetirijilik ýumuşlary bolan so-ragnamalar girýär. Muňa dürli synplar üçin we dürli temalar boýun-ça okuwçylaryň bilimlerini barlamak üçin perfokartalar, taryh dersi boýunça işlenilip düzülen we tejribede synalyp görülen san diktant-lary, şeýle-de gözegçilik we öz-özüňe gözegçilik etmek üçin beýle-ki esbaplar hem girýär.

Okatmaklygyň ekran serişdeleri. Taryh sapaklarynda okuw-çylara berilýän maglumatlar ekranda tablisa, diagramma, çyzgy, şekil we ş.m. bilelikde alnyp barylýsa, sapagyň hili has-da ýokarlanýar. Ne-tijede, okuwçylaryň sapagy has aňsat we çalt özleşdirmeklerini gaza-nyp bolýar.

Multimedia tehnologiýalary – bu häzirki wagtda okuw işinde täze maglumat tehnologiýalaryň iň çalt ösýän ugurlarynyň biri-dir. Häzirki wagtda interaktiw tagtalar bilim ulgamynda has giň-den peýdalanylýar. Mekdeplerde bu tagtanyň peýda bolmagy mu-gallymlaryň kompýuterde işlemek derejeleriniň ýokarlanmagyna getirýär.

Multimedia tehnologiýalarynyň esasynda interaktiw okuwlar ge-çirilende, zerur serişdeleriň biri interaktiw tagtadyr. Bu tagtanyň kö-megi bilen mugallym okuwçylara berjek maglumatlaryny kompýu-

tere girizip, tagtada görkezip, onda adaty tagtadaky ýaly işläp bilýär. Şeýlelikde, okuwçylar temany diňe diňlemek arkaly däl-de, görmek arkaly hem özleşdirip bilýärler.

Interaktiw tagtalaryň ulanylyşy çylşyrymly däldir. Islendik kompýuter demonstrasiýasyny doly dolandyrmaklyga – tagtanyň ekranyna suratlary, kartalary, çyzgylary çykarmak, dürli obýektleri döretmek we ýerine ýetirmek, wideo we interaktiw animasiýalary işe girizmeklige, esasy ýerleri dürli reňkler bilen reňklemäge, islendik kompýuter programmasy bilen işlemäge doly mümkinçilik berýär. Interaktiw tehnologiýalaryny öndüriji kompaniýalar interaktiw tagta bilen birlikde interaktiw gurluşlary dolandyrmaga, sapagyň gidişinde bellikleri etmäge we beýleki işleri amala aşyrmaga mümkinçilik berýän ýöriteleşdirilen programma üpjünçiliklerini hem hödürleýärler. Mugallymlar toplanan tejribeleri we okatmagyň usullaryny bir-birleri bilen alşyp bilýärler.

Interaktiw tagta mugallyma ýa-da çykyş edýän okuwça iki sany guraly: maglumatlary görkezmek üçin ekranly we adaty marker tagtany peýdalanmaklyga mümkinçilik berýär. Interaktiw tagtada ýazgy ýörite elektron galamyň ýa-da barmagyň kömegi bilen ýerine ýetirilýär. Çykyş ediji eline ýörite galam alyp, ekrandaky şekiller bilen işläp bilýär: gerekli ýerleri belläp, aşagyny çyzyp, daşyny çyzyp, çyzgylary çyzyp ýa-da düzedip bilýär.

Umuman aýdanymyzda, interaktiw tehnologiýalaryň kömegi bilen okuw geçmek okuwçylaryň sapaklaryny has gyzykly geçirip, sapagy çalt özleşdirmeklerine mümkinçilik berýär. Şonuň üçin ýokarda gürrüňi edilen okuw-görkezme esbaplarymyzy hem interaktiw tagta geçirip peýdalanmak gerek. Munuň peýdaly taraplary gaty köp. Interaktiw tagta geçirilen okuw-görkezme esbaplarynyň kagyzzan taýýarlanylýan okuw-görkezme esbaplary ýaly zaýalanyp, täzeden taýýarlamak zerurlygy aradan aýrylýar. Mugallym okuw-görkezme esbaplaryndan gerekli wagty hiç bir kynçylyksyz, näçe islese, şonça peýdalanyp bilýär, gerek bolsa gaýtalap seretmekligi gurap bilýär.

§ 4. Taryh sapaklarynyň görnüşleri

Sapak mekdepde taryhy okatmagy guramagyň esasy görnüş-i hökmünde. Taryh sapaklarynyň esasy görnüşleri. Sapak mekdepde okuw işini guramagyň, okatmagyň esasy guramaçylykly görnüşidir. Onuň özara bir-birleri bilen aýrylmaz baglanyşykly we özara şertlendirilen üç sany tarapy bar: okuw dersiniň mazmuny, okatmagyň usullary we okuwçylaryň okuw işi. Sapakda okuwçylaryň taryh boýunça ulgamly bilim almaklaryna we şoňa laýyk gelýän başarnyklary we endikleri özleşdirmeklerine gönükdirilen, mugallym bilen okuwçylaryň arasyndaky köp taraply iş amala aşyrylýar. Sapakda mugallymyň ýolbaşçylygynda synpdaky okuwçylaryň köpçülikleýin işi we her bir okuwçynyň özbaşdak işlemegi amala aşyrylýar, okuwçylary terbiýelemek meselesi çözülýär.

Her bir sapak özünden öňki we soňky, yzyndan gelýän sapak bilen, şeýle-de bölümler boýunça sapaklaryň ulgamy bilen berk baglanyşykly bolýar. Her bir sapak taryh sapaklarynyň umumy ulgamynda özüniň okuw, bilim-terbiýe berijilik (bir ýa-da birnäçe) maksady boýunça aýratyn orny eýeleýär we kesgitli wagtyň (45 minut) dowamynda amala aşyrylýar.

Taryhy okatmagyň prosesi özara bir-birleri bilen baglanyşykly düzüm böleklerden düzülýär. Olaryň esasylyry: täze okuw maglumatyny öwretmek, ony berkitmek, jemlemek we ulgamlaşdyrmak, okuwçylaryň bilimlerini barlamak hem-de bahalandyrmakdyr. Bir sapak okatmak prosesiniň ähli düzüm böleklerinden düzülýär, beýleki birinde bolsa ol ýa-da beýleki bölek (täze okuw maglumatyny öwrenmek ýa-da öwrenilen maglumaty berkitmek we jemlemek, okuwçylaryň bilimlerini barlamak we bahalandyrmak ýaly) sapagyň bütin dowamynda esasy rol oýnaýar.

Taryh sapaklarynyň aşakdaky esasy görnüşleri bar:

- a) Okatmak prosesiniň ähli böleklerinden düzülen ýa-da utgaşdyrylan sapak;
- b) Täze okuw maglumatlary öwrenilýän sapak;
- ç) Jemleýji gaýtalamak sapagy;
- d) Okuwçylaryň bilimleri barlanylýan we bahalandyrylýan sapak.

Sapaklaryň bu esasy görnüşleriniň her biri öz gezeginde uly özboluşlyklary boýunça tapawutlanýarlar: anyk sapagyň aýratyn özüne mahsus didaktiki maksadyna (giriş sapagy, çylşyrymly taryhy düşünjäniň kemala getirilýän sapagy, kesgitli başarnyklaryň, endikleriniň we ş.m. ösdürilýän sapagy) we ony geçirmegiň usullaryna laýyklykda (ol ýa-da beýleki sapagyň esasy usullaryna baglylykda – gürrüň ýa-da mugallymyň umumy okuwy, söhbetdeşlik sapagy, okuwçylaryň okuw kitaby ýa-da taryhy resminamalar bilen özbaşdak işleýän sapaklary, kino sapagy we ş. m.) bölünýärler.

Utgaşdyrylan sapak. Sapagyň bu görnüşi orta mekdeplerde peýdalanylýan taryh sapaklarynyň esasy görnüşi bolup durýar. Sebäbi bu görnüşde geçirilýän sapak okatmagyň bilimleri barlamak we okuwçylary bahalandyrmak (soramak), täze okuw maglumatyny öwretmek, sapakda alnan bilimleri berkitmek we jemlemek, okuwçylary öý işini özbaşdak ýerine ýetirmeklige taýýarlamak ýaly ähli düzüm böleklerinden düzülýär.

Utgaşdyrylan sapagyň ähli düzüm bölekleri öz aralarynda berk baglanyşykly. Soramaklyk diňe bir okuwçylaryň öň öwrenilenleri nähili özleşdirediklerini barlamak, bilimleri çuňlaşdyrmak we ulgamlaşdyrmak, peýdaly endikleri ösdürmek bilen çäklenmän, eýsem, düzgün bolşy ýaly, täze okuw maglumatyny öwrenmeklik bilen berk baglanyşykly alnyp barylýar, oňa düşünmegi we ony özleşdirmegi ýeňilleşdirýär.

Mugallym täze maglumaty beýan edende, okuwçylarda bar bolan bilimlere daýanýar, täze bilimleri okuwçylara tanyş bolan faktlar we düşüňjeler bilen baglanyşdyryp berýär.

Öwrenilýän wagtynda ýa-da sapagyň ahyrynda täze maglumaty berkitmeklik diňe bir okuwçylaryň täze öwrenilenlere nähili düşündiklerini anyklamaga mümkinçilik bermän, eýsem olary öň geçilenler bilen baglanyşdyrmaga, okuwçylary öý işini ýerine ýetirmeklige taýýarlamaga kömek edýär.

Öý işi sapakda alnan bilimleri berkidýär we çuňlaşdyrýar, indiki sapaga geçmeklik üçin «köpri» gurýar. Bir sapakda okuw prosesiniň ähli düzüm bölekleriniň utgaşmagy bu görnüşi has çêýe we netijeli edýär.

Utgaşdyrylan (ýagny okuw prosesiniň ähli esasy düzümleriň bölükleriniň utgaşan) sapagyň mysaly gurluşy aşakdaky ýaly bolýar:

1. Sapagyň temasyny aýtmak we meselesini düşündirmek.
2. Soramak (okuwçylaryň öý işlerini ýerine ýetirişlerini we bilimlerini barlamak, çuňlaşdyrmak, jemlemek hem-de berkitmek).
3. Täze okuw maglumatyny öwretmäge geçmek.
4. Täze okuw maglumatyny öwretmek.
5. Sapakda öwrenilenleri berkitmek (bu, köplenç, sapagyň ahyrynda däl-de, täze okuw maglumatynyň öwrenilýän prosesinde geçirilýär).
6. Öý işini tabşyrmak (öý işiniň mazmunyny we ýerine ýetirilişiniň usullaryny düşündirmek arkaly).

Okuw prosesiniň sanalyp geçilen bölükleri sapagyň beýleki görnüşlerinde onuň meselesine we olaryň arasynda wagtyň bölünişine laýyklykda köp ýa-da az rol oýnaýarlar.

Aýratyn ýagdaýlarda, sapagyň mazmuny we meselesi gabat gelende, soramaklygy berkitmeklik bilen bilelikde amala aşyrmak bolýar. Şeýle ýagdaýda mugallym sapagyň temasyny aýdanyndan soň, täze okuw maglumatyny beýan etmeklige geçýär. Munuň üçin temanyň ön öwrenilenler bilen baglanyşygyny gysgaça görkezýär. Şeýle edilende okuwçylar ön geçilenleri ýap-ýaňyja beýan edilenler, aýdylanlar bilen baglanyşdyryp jogap berýärler.

Sapagyň bu görnüşi V–VII synplarda esasy we has köp peýdalanylýan görnüş hasap edilýär. Ýokary synplarda pedagogika ylmy, köplenç, okuw prosesiniň haýsydyr bir bölegi arkaly geçirilýän sapaklaryň mümkinçiliklerine we maksadalaýyklygyna üns berýär. Şonuň üçin VIII synpdan başlap şeýle sapaklaryň ähmiýeti kem-kemden we yzygider ýokarlanýar. Bu diňe bir öwrenilýän okuw maglumatlarynyň çylşyrymlylygy we göwrüminiň ululygy bilen şertlendirilmän, eýsem ýokary synp okuwçylarynda kemala getirilmeli, ýagny durmuşda talap edilýän (bütin okuw sagadynyň dowamynda täze okuw maglumatyny üstünlikli kabul etmegi başarmak, köplenç ýagdaýlarda uly göwrümlü soraglara we temalara doly, jikme-jik jogap bermek, ýoldaşlarynyň jogaplaryny tankydy nukdaýnazardan

diňlemek, olara laýyk gelýän düzedişleri we üsti ýetirilmeleri girizmek, okuw kitaby boýunça täze bilimleri özbaşdak öwrenmek we ş.m.) başarnyklary we endikleri kem-kemden, ulgamly ösdürmegiň zerurlygy bilen hem baglanyşyklydyr. Bu meseleleriň hemmesi, esasan, utgaşdyrylan sapakda däl-de, bütinleý täze maglumaty öwrenmeklige ýa-da gaýtalamaklyga, jemlemeklige, bilimleri barlamaklyga we okuwçylary bahalandyrmaklyga bagyşlanylan sapaklarda has üstünlikli amala aşyrylýar.

Täze okuw maglumatlary öwrenilýän sapak. Ýokary synplarda öwrenilýän okuw maglumatlarynyň möçberi we sapagyň meseleleri bütinleý ýa-da bütinleý diýen ýaly täze temany öwrenmeklige bagyşlanan sapaklaryň geçirilmegini talap edýär. Sapagyň bu görnüşiniň mysaly gurluşy, adatça, aşakdaky ýaly bolýar:

1. Sapagyň temasyňy aýtmak. Täze okuw maglumaty öwrenilende daýanmak zerur bolan bilimleri okuwçylar bilen söhbetdeşlikde ýa-da mugallymyň giriş sözi arkaly gysgaça gaýtadan dikeltmek. Okuwçylary temanyň meýilnamasy bilen tanyşdyrmak.
2. Temany dürli görnüşli usullary we tärleri peýdalanmak bilen öwretmek. Täze okuw maglumatyny onuň öwrenilýän dowamynda ýa-da sapagyň ahyrynda berkitmek we jemlemek.
3. Öýe iş tabşyrmak.

Täze okuw maglumaty öwrenilýän sapak utgaşdyrylan sapaga, aýratyn hem, ýokary synplarda okuwçylardan soramak, täze okuw maglumatyny öwretmek we berkitmek üçin wagt ýetmeýän sapaklaryna garanyňda, mugallyma öwrenilýän temanyň mazmunyny çuň açmaga, has köp görnüşli usullary we tärleri peýdalanmaga mümkinçilik berýär. Bütün sapak täze okuw maglumatyny öwrenmeklige bagyşlanan bolsa, mugallym sapakda okuwçylar bilen okuw kitaby ýa-da taryhy resminamalar bilen özbaşdak işleri guramaga, okuw maglumatyny synpda netijeli berkitmäge we synpda eýýäm onuň özleşdirilmegini gazanmaga has giň mümkinçilik alýar.

Jemleýji gaýtalamak sapagy. Mekdebiň taryh dersinde jemleýji gaýtalamak sapaklary uly we jogapkärçilikli rol oýnaýar. Usul-

nama edebiýatlarynda soňky ýyllarda bu sapaklar baradaky meseleler köp öwrenilýär. Olaryň bilim-terbiýe berijilik taýdan ähmiýetliligi derňelýär. Sapagyň bu görnüşinde geçilenleri gaýtalamak bilen birlikde öň öwrenilen okuw maglumatlaryny jemlemeklik hem nazarda tutulýar. Jemleýji gaýtalamak sapaklarynyň esasy meselesi diňe bir geçilenleri gaýtalamak bolman, eýsem olary ulgamlaşdyrmak, okuwçylaryň bilimlerini has ýokary derejä galdyrmak, şular bilen birlikde täze düşüňjeleri we ideýalary özleşdirmeklerini gazanmak we ş.m. ybaratdyr.

Jemleýji gaýtalamak sapaklary okuwçylaryň taryhy prosese oňat düşünmeklerine, möhüm taryhy wakalaryň döreýşini, olaryň ösüşiniň esasy etaplaryny derňemeklerine, öwrenmeklerine, olaryň ähmiýetini kesgitlemeklerine kömek edýär. Temalaryň öwrenilýän wagtynda aýratyn sapaklarda olar bölekler boýunça öwrenilýär. Jemleýji gaýtalamak sapaklarynda bolsa, olar okuwçylaryň göz önünde jemlenilen görnüşde açylyp görkezilýär. Okuwçylar aýratyn faktlardan we olaryň sebäp-netije baglanyşyklaryny açmaklykdan, bu faktlary jemlemeklige, taryhy kanunalaýyklyga düşünmeklige, dersiniň ähli temalaryny, bölümünü ýa-da aýratyn meselelerini, has berk we çuň özleşdirmeklige geçýärler.

Jemleýji gaýtalamak sapaklary her bir uly tema ýa-da bölüm we aýratyn taryhy mesele boýunça geçirilýär. Taryhyň her bir mekdep bölümü öwrenilenden soň, jemleýji gaýtalamak sapaklaryny geçirmegiň hem uly ähmiýeti bar. (V synpda «Gadymy dünýä taryhy» boýunça, VI synpda «Orta asyrlar taryhy» boýunça we ş. m.)

Aýratyn taryhy mesele boýunça geçirilýän Jemleýji gaýtalamak sapaklary okuwçylar üçin çylşyrymlyrak bolýar. Sebäbi munda okuwçylardan dürli temalarda, uzak wagtyň dowamynda öwrenilen uly okuw maglumatlaryny jemlemek (mysal üçin, V synpda «Gadymy dünýäde gulçulyk», «Kapitalistik jemgyýetiň esasy häsiýetleri» we ş.m.) talap edilýär. Bu ýerde jemlemeklik esasy mesele bolup durýar.

Jemleýji gaýtalamak sapaklarynyň mysaly gurluşy aşakdaky ýaly bolýar:

1. Sapagyň temasy we onuň meselesini aýtmak (habar bermek).

2. Dersniň bölümi ýa-da aýratyn meselesi boýunça temalary gaý-talamak we jemlemek (Ähli okuwçylary esasy meseleleri derňemeklige işjeň çekmek bilen söhbetdeşlik, resminamany derňew etmek, çeper edebiýatdan bölekleri peýdalanmak we beýleki usullar arkaly).
3. Mugallymyň jemlemesi (tema boýunça netijesi), bellik etmek (eger söhbetdeşlik usuly peýdalanylan bolsa).
4. Öýe iş tabşyrmak.

Okuwçylaryň bilimleri barlanylýan we bahalandyrylýan sapak. Beýle sapaklar, ozaly bilen, бүтін synp bilen söhbetdeşlik usuly esasynda geçirilýär. Sapagyň bu görnüşinde okuwçylar öz ýoldaşlarynyň aýdanlarynyň üstüni ýetirmelere we düzedişler girizmeklige giňden çekilmeli. Mugallym her bir sorag boýunça gysgaça anyklaşdyryjy we jemleýji bellikler etmeli. Şeýle sapaklarda mugallymyň esasy meselesi okuwçylaryň ählisini goýlan soragy ara alyp maslahatlaşmaklyga we derňemeklige işjeň çekmekden ybaratdyr. V–VII synplarda söhbetdeşligi resminamany ýa-da çeper edebiýatdan bölegi derňemek bilen, synp tagtasynda, okuwçylaryň depderlerinde jemleýji tematik tablisalary düzdürmek ýa-da ekran maglumatlaryny görkezmek we ş.m. bilen utgaşdyrmak gerek.

Bu ýagdaýda, esasan, bilimleri barlamak we bahalandyrmak meselesi çözülýär, sapagyň esasy wezipesi bolan öwredijilik has gowşak bolýar. Şonuň üçin beýle sapaklar, köplenç, mugallym haýsydyr bir sebäbe görä ähli okuwçylaryň bilimlerini ýeterlik derejede barlap ýetişmedik ýagdaýlarynda geçirilýär. Muny çärýekde birki gezek özbaşdak ýazuw işini geçirmek (soraglara jogap bermek, giňeldilen meýilnama, tematik tablisa düzmek, çyzykly karta bilen işlemek we ş.m.) bilen amala aşyrmak hem bolýar.

Beýleki bir sapakda okuwçylaryň bilimlerini ýatdan barlamak ýa-da synp tagtasy peýdalanmak bilen soramaklyk geçirilýär. Şeýle sapaklarda hem-de okuw prosesiniň ähli esasy düzüm bölekleriniň utgaşýan sapaklarynda-da soramagyň öwrediji häsiýete eýe bolmagyny gazanmaga çalyşmak zerur. Hiç bir ýagdaýda şeýle sapaklar aýratyn okuwçynyň bilimini barlamaklyga gönükdirilmeli däl.

«Bu sapak gaýtalamak sapagyndan nähili tapawutlanýar? Okuwçylaryň bilimlerini barlamak we bahalandyrmak sapagy diýip, sapagyň aýratyn görnüşine bölmek gerekmi?» diýen sorag ýüze çykýar.

Dogrudan hem, jemleýji gaýtalamak sapaklarynda okuwçylaryň bilimlerini barlamak we olary bahalandyrmak amala aşyrylýar, ýöne bu mesele garaşly häsiýete eýe bolup, esasy mesele okuwçylaryň bilimlerini jemlemek we çuňlaşdyrmak bolup durýar. Jemleýji gaýtalamak sapaklarynda, esasan, oňat ýetişýän okuwçylar jogap berýärler. Beýle sapakda gowşak ýetişýän okuwçy jogap bermek üçin köp wagt alýar, bu bolsa gaýtalanýan temanyň esasy soraglaryny derňemeklige mümkinçilik bermeyär. Ýöne gowşak ýetişýän okuwçylardan oňat ýetişýän okuwçylara garanyňda, has köp soramak gerek. Muny utgaşdyrylan we бүтинleý bilimleri barlamaga we okuwçylary bahalandyrmaga bagyşlanylan sapaklarda amala aşyrmak üçin wagt ýeterlik bolýar.

Bilimleriň barlanylýan we okuwçylaryň bahalandyrylýan sapaklarynda-da okuwçylaryň oň alan bilimleri jemlenilýär we çuňlaşdyrylýar, özbaşdak işlemek endikleri ösdürilýär, ýöne bular esasy mesele däl-de, oňa garaşly mesele bolmagynda galýar, bu ýerde esasy mesele bilimleri barlamak we okuwçylary bahalandyrmak bolup durýar.

Bilimleri barlamak we okuwçylary bahalandyrmak sapagynyň gurluşy, adatça, aşakdaky ýaly bolýar:

1. Sapagyň maksadyny we barlanylýan bilimleriň temasyny aýtmak.
2. Bilimleri dürli tärlere bilen barlamak we okuwçylary bahalandyrmak:
 - a) okuwçyny giňişleýin jogap bermek üçin synp tagtasynyň ýanyna çagyrmak we onuň jogabynyň üstüni okuwçylara duran ýerlerinden goşmaça jogap berdirmek bilen ýetirtmek;
 - b) okuwçylara duran ýerlerinden gysga jogap berdirmek;
 - c) synp tagtasyny peýdalanmak bilen soramak;
 - d) ýazmaça jogaplar we öýe iş tabşyrmak.

Taryh sapagynyň esasy görnüşleri baradaky garaýyşlar. Taryh sapagynyň görnüşleri baradaky meseläni okatmak döwrüniň

kanunalaýyklygyna daýanyp dogry çözmek mümkin. Onuň esasy bölegi okuw maglumatlaryny kabul etmektige taýýarlykdan, okuw maglumaty bilen tanyşmakdan, öwretmekden, derňemekden, jemlemekden we berkitmekden, başarnyklary we endikleri ösdürmekden, bilimleri peýdalanmagy öwretmekden, bilimleri barlamakdan ybarat bolup, ahyrky hasapda sapagyň dürli görnüşleriniň häsiýetnamalarynyň esasygy goýýar.

Bütinleýin okuw prosesiniň aýratyn bölegi okuw maglumatynyň häsiýetine baglylykda gysgaldylyp ýa-da giňeldilip, bilelikde goşulyp we şol bir wagtda bölekleýin bir ýa-da birnäçe sapakda amala aşyrylyp bilner. Şuňa laýyklykda iş ýüzünde sapagyň okatmak dowamynyň ähli böleklerinden düzülen, şeýle-de sapagyň beýleki görnüşleriniň bölekleriniň haýsy-da bolsa birini häsiýetlendirýän görnüşleri peýdalanylýar. Mugallym her günki işine taýýarlananda, taryh dersiniň mazmunyna laýyklykda, onuň giň meseleleri, ýagny dersiniň köp taraply bilim berijilik meseleleri onuň öňünde ör boýuna galýar. Şeýlelikde, täze taryhy döwür ýa-da meseleleriň täze topary öwrenilmäge geçilende, öň alnan bilimlere daýanmak bilen giriş sapagyny geçirmegiň zerurlygy ýüze çykýar.

Akyl ýetirmegi, derňemegi we jemlemegi okuw maglumatyny beýan etmek bilen baglanyşkly geçirýäris. Beýan etmeklik bilen düşündirmegi hem guraýarys. Ýöne soraglaryň çylşyrymlylygy sapaklaryň haýsydyr bir görnüşini geçirmekligiň zerurlygyny ýüze çykar-magy mümkin. Jemlemek işini başga-da gündelik sapakda täze okuw maglumaty öwredilende, ýörite jemleýji sapakda geçirip bolýar.

Ýöne arassa okuw maglumatyny berkitmek, bilimleri barlamak, taryhy maglumatlaryň üstünde işlemek başarnyklaryny kemala getirmekligi elmydama gündelik sapagyň dowamynda çözmek başartmaýar, mümkin bolmaýar. Şu ýerde dersiniň has belli bölegini, ol sapakdan bu sapaga geçýän işi öz içine alýan işleriň ulgamy zerur bolýar. Bu arassa okuw meselelerini çözmeklik sapagyň ýörite görnüşini geçirmegi talap edýär. Mysal üçin, her sapakda okuw maglumatyny berkitmeklik geçirilýär. Ýöne mazmuny çylşyrymly ýa-da uly temalar aýratyn gaýtalamak sapaklaryny geçirmegi talap edýär.

Okuwçylaryň karta, surat, okuw kitabyndaky suratlar bilen işlemek, tablisa, meýilnama düzmek başarnyklary we endikleri her sapakda diýen ýaly täze okuw maglumatyň öwrenilmegi ýa-da onuň gaýtalanlymagy, jemlenilmegi bilen baglanyşyklylykda ösdürilýär, berkidilýär. Ýöne orta mekdepde öwredilýän taryh dersiniň haýsydyr bir meselesi 25–30 minudy okuwçylara çyzykly karta boýunça işlemegiň, okuw kitaby bilen işlemegiň täze usullaryny görkezmäge, öwretmäge bagyşlamagyň zerurlygyny ýüze çykarýar. Başarnyklary we endikleri ösdürmeklige, berkitmeklige bagyşlanan şeýle sapaklar bary-ýogy ýylyň dowamynda bir-iki gezek zerur bolýar. Ýöne usulyýet işiniň umumy ulgamynda bu bir-iki sapak zerur bölek bolup durýar. Bu sapaklar geçirilmese okuw prosesinde päsgelçilikler ýüze çykýar.

Dogry guralan okatmak sapakda dürli görnüşli işleri geçirmegi talap edýär. Taryhy öwretmek diňe wakalar hakynda gürrüň bermegi we ol hakynda indiki sapakda soramagy aňlatmaýar. Taryhy okatmak pikirlenmegi, taryhy wakalary derňemegi, öwrenilen taryhy maglumatlary jemlemegi we netijä gelmegi öwretmekligi, ähli temalaryň maglumatlarynyň we dersiniň esasy meseleleriniň akyl ýetirijilik bilen özleşdirilmegini talap edýär. Okuw kitabyňyň tekstiniň, taryhy resminamanyň üstünde işlemegi öwretmegi, meýilnama, beýan, hronologik we sinhronik tablisalar düzmegi, gysga wagtda nutuk bilen çykyş etmegi, diagrammany derňew etmegi, sanly tablisalary derňemegi, karta boýunça ugruňy kesgitlemegi we ş.m. öwretmekligi-de talap edýär.

Sapagyň täsirliligi, hili köp babatda onda peýdalanylýan usullara we okuw-görkezme esbaplaryna-da baglydyr. Şeýle-de bolsa, sapagyň gurluşy oýlanyşykly düzülme, onuň her etaby oňat meýilleşdirilmese, okuw prosesiniň logiki zygydirliligi saklanmaz, çünki usullar-da, onda peýdalanylýan okuw-görkezme esbaplary-da onuň gurluşy boýunça kesgitlenilýär.

Gynansak-da, taryh sapaklarynyň görnüşleri baradaky mesele usulnamanyň has az işlenilen bölümüne degişli bolup durýar. Pedagogika ylmynda sapagyň görnüşleri hakyndaky meseläni çözmeklik-

de iki sany esasy ugur bellenilýär. Olardan biri sapagyň görnüşini okatmagyň gidişiniň kanunalaýyklygyndan gelip çykýan talaplara laýyklykda kesgitlemekdir.

Bu ugur boýunça sapagyň aşakdaky görnüşleri bellenilýär:

1. Giriş sapagy;
2. Okuw maglumaty bilen birinji gezek tanyşdyrylýan sapak;
3. Täze düşüňjeleriň özleşdirilýän sapagy;
4. Alnan bilimi durmuşda peýdalanmak sapagy;
5. Endikler sapagy;
6. Berkitmek; gaýtalamak we jemlemek sapagy.
7. Barlag sapagy;
8. Garyşyk ýa-da utgaşdyrylan sapak, ýagny okuw prosesiniň ähli böleklerinden düzülen sapak.

Usulyýetçileriň beýleki bir topary sapagyň görnüşlerini ol geçirilende peýdalanylýan usullar boýunça kesgitlemegi öňe sürýärler.

Bu pikiriň tarapdarlary taryh sapagynyň mekdep umumy okuwy, gürrüň sapagy, taryhy resminamalaryň derňelýän sapagy, çeper edebiýatdan peýdalanmak arkaly guralýan sapak, okuwçylaryň nutuklary esasynda guralýan sapak, kino sapagy, okuw gezelençleriniň maglumatlary esasynda geçirilýän sapak ýaly görnüşlerine usulyýet häsiýetnamasyny berýärler. Şeýle-de jemleýji gaýtalamak sapaklaryny aýratyn topara bölýärler, ýagny dürli usullar bilen geçirilýän gürrüň, okuwçynyň nutugyny, okuwçylaryň işlerini barlamak we derňemek, gaýtalamak, tablisa düzmek, okuw kitaby boýunça iş we ş.m.

§5. Taryh dersi boýunça okuwçylaryň bilimlerini barlamak we bahalandyrmak

Okuwçylaryň bilimlerini barlamagyň zerurlygy we ähmiýeti. Bilşimiz ýaly, adamzat ýaşamak üçin, öz ýaşayşyny oňatlaşdyrmak üçin zähmet çekýär. Bu barada psihologlar şeýle belleýärler: «Ýaşayş iş prosesiniň jemidir. Ýaşayş üçin zerur bolan işiň üç sany görnüşini tapawutlandyrýarlar. Olar: oýun, okuw we zähmet işidir.

Olar ahyrky netijeleri (iş önümi), guralyşy, motiwleriň aýratynlyklary boýunça tapawutlanýarlar». Şu ýerden görnüşi ýaly, okuw okuwçylar üçin iş bolup durýar, edilen işiň, çekilen zähmetiň ýerlikli bahalandyrylmagy, ýagny netijesiniň aýan edilmegi adamzady geljekki zähmete ruhlandyrýar. Şonuň üçin, okuwçylaryň bilimleri, endikleri, başarnyklary oňat ele almaklary, mugallymyň işiniň hem ilerlemegi üçin olaryň bilimlerini barlamak we ýerlikli bahalandyrmak möhüm şertleriň biri bolup durýar.

Munuň üçin, ozaly bilen, mugallym özüniň köp okany, köp bile-ni bilen işiň gutarmaýandygyna, öz bilýänlerini okuwçylaryň aňyna, olaryň ýaş kalbyna ornaşdyrmagy başarmalydygyna düşünmeli. Şonuň üçin ylmy-usulyýet edebiýatlaryny, öňdebaryjy iş tejribeden ýazylyan kitapçalary, makalalary ygiderli okap, olary iş tejribede synap görmeli. Ýöne ähli täzelikleri iş tejribäne hökman ornaşdyrmaga çalyşmaly diýip hem düşünmeli däl. Her kim öňdebaryjy iş tejribeden özüniň kabul ederlik hasaplanlaryny almaly.

Şeýle etmek bilen öz iş usullaryňy täzelikler, has netijeli tärler bilen baýlaşdyryp durmaly. Sebäbi mugallymyň haýsydyr bir öňden dowam edip gelýän görnüşlere, usullara çenden aşa artyk üns berip, diňe şolary ulanmagy hem dogry däl.

Okuwçylaryň bilimlerini öýe tabşyrylan iş boýunça barlamak maksady bilen ilki olara düzgüne laýyklykda öýde işlemek üçin ýumuşlar tabşyrmaly.

Öýde ýerine ýetirmek üçin tabşyrylýan ýumuşlar tötänleýin, formal bolmaly däl-de, oýlanyşykly, maksatly bolmaly. Munuň üçin bolsa ilki bilen her bir täze öwrenilýän okuw maglumatlaryna okuwçylaryň hut sapakda doly düşünmeklerini gazanmaly. Eger mugallym sapagyň oňat geçmegini, okuw maglumatynyň düşnükli özleşdirilmegini, okuwçylaryň öýde okuw maglumaty bilen özbaşdak işlemeklerini gazanyp bilse, onda tabşyrylýan ýumuşlar okuwça agram salmaz.

Onuň tersine, mugallym temany sowuk-sala düşündirse, ony berkidip ýetişmän, hatda öýde ýerine ýetirilmeli ýumuşlary-da howlukmaç tabşyrsa, onda şeýle ýumuşlary ýerine ýetirmek okuwçylara kyn düşýär. Bu bolsa, öz nobatynda, şeýle ýumuşlaryň ýerine ýetiril-

mezligine alyp barýar. Okuwçylaryň dynç almaklaryna zeper ýetirýär. Netijede, indiki geçiljek okuw maglumatlaryna düşünmek üçin hem päşgelçilikler ýüze çykýar. Umuman aýdanymyzda, täze okuw maglumatlaryny düşündirmeklige az wagt sarp edilse we netijede onuň sapakda esasy özleşdirilişi gazanylmasa, beýle ýagdaý synpyň okuwçylarynyň bilim almaklaryna we olaryň bilimlerini talabalaýyk barlamaklyga uly zyýan ýetirýär.

Öýde ýerine ýetirmek üçin okuwçylara tabşyrylýan ýumuşlaryň mazmunyny kesgitlemek we ony okuwçylara özbaşdak işlemek üçin tabşyrmak möhüm işleriň biridir. Şoňa görä-de oňa ýeterlik wagt bermek, her bir tabşyrylýan ýumşy, esasan-da, ony ýerine ýetirmegiň usullaryny okuwçylaryň ählisine doly we dogry eşitdirmek, gerekli ýazgyny taryh depderlerine belletdirmek gerek.

Her bir mugallym öýe ýumuş tabşyranda okuwçylaryň beýleki dersleri okamagyna, individual, synpdan daşary işlere, öý hojalyk işlerine, dynç almaga hem wagtynyň galmalydygyny ünsden düşürmeli dälidir. Şu zatlary göz önünde tutup, öýe tabşyrylýan ýumuşlary ýerine ýetirmek üçin üçünji we dördünji synplarda iki, başynji we altynjy synplarda iki ýarym, ýedinjide – üç, galan synplarda dört sagada çenli wagt berilýär. Dynç alyş möwsümünde, dynç we baýramçylyk günleri üçin öýe iş tabşyrmak maslahat berilmeýär.

Soramaklyk okuwçylaryň bilimlerini berkitmäge, gözegçilik etmäge, geçilenleri gaýtalamaga, temanyň mazmunyny logiki yzygiderlilikde beýan etmäge, ondaky birinji derejeli we ikinji derejeli meseleleri saýlamagy öwretmäge kömek edýär. Okuwçylaryň gepleşik, ýagny dilden beýan edişleriniň ösüşiniň ýagdaýyny synpda görkezmäge mümkinçilik berýär. Şeýle-de soramaklyk orta atylan ýagdaýy esaslandyrmaga we subut etmäge, özbaşdak pikirlenmäge, wakany derňew etmäge, jemlemelere we netijelere gelmäge, okuwçylarda jogapkärçilik duýgusyny terbiýelemäge mümkinçilik berýän möhüm usullaryň biridir. Şonuň üçin onuň önünde berlen okuw maglumaty boýunça okuwçylaryň bilimlerini barlamak we giňeltmek, soralyan temany logiki arabaglanyşyklykda beýan etmeklerini gazanmak, maksatnama laýyklykda okuw kitabyňyň bir bölämi ýa-da okuw ki-

taby boýunça okuwçylaryň bilimlerini ýatlaryna salmak we ş.m. maksatlar goýulýar.

Mugallymyň sapakdaky düşündirişiniň netijesi we onuň öý işi baradaky görkezmeleriniň ýerlikliligi okuwçy çykyş edeninde, on-da-da soralanda anyk talaplar bilen soralsa, okuwçynyň biliminiň derejesi takyk kesgittlense ýüze çykýar. Okuwçylaryň köpüsi soralan wagtynda mugallym kesgitli kadalary berjaý edip, meýilnama boýunça jogap bermegi talap etmese, okuw kitabyňyň tekstiniň mazmunyny doly özleşdirmeyärler. Mysal üçin, mugallym okuw maglumatlaryny giňişleýin we düşnükli edip beýan edýär. Okuwçylar bolsa ortaça jogap berýärler. Munuň sebäbini hem, köplenç, soralanda ýeterliksiz talap edilýändigini bilen düşündirmek bolýar.

Soramaklyga diňe okuwçylaryň bilimlerine ýöne gözegçilik etmek ýa-da öý işlerini ýerine ýetirişlerini barlamak hökmünde seretmeli däl. Oňa mugallymyň okuwçylara sapagy düşündirýän usulynydan tapawutlanýan, başga usullar bilen synpda ähli okuwçylaryň öwrenýän prosesi hökmünde garamaly. Bu bolsa mugallymdan so-ramaklygy sapagyň dowamynda synpyň ähli okuwçylarynyň gyzyklanma bilen işlemegi, her bir okuwçynyň jogap berýäniň jogabyny diňläp oturmagy, şol bir wagtyň özinde-de pikirlenip, islendik wagtda berilýän jogaba goşmaçalar aýtmaga, ýagny jogabyň üstüni ýetirmäge, düzedişler girizmäge we şular bilen birlikde şu günki sapakdaky okuw maglumaty boýunça mugallymyň soragyna jogap bermäge taýýar bolmagyny guramaklygy talap edýär.

Munuň üçin mugallymyň özi mümkin bolanyndan az geplemäge çalyşmaly. Mugallym jogap berýän okuwçyny ünsli diňlemeklerini guramaly. Jogapdaky ýalňyşy bellemeli, kimdir biri töweregindäkileriň ünsüni özüne çekýän bolsa, ol el-ýüz hereketi bilen duýdurýş bermeli. Şonuň bilen bir wagtda synp tagtasynda ýazmaça işlemägede ýumuş tabşyrmaly. Munda seneleri, adalgalary, taryhy düşüňjeleri, geografik atlary, taryhy şahsyýetleriň atlaryny we ş.m. dogry ýa-da ýalňyş ýazýandygyny bilmek üçin ýumuşlar tabşyrmaly. Eger okuwçylar berlen jogabyň üstüni üstünlikli ýetirendikleri we düzedişler girizendikleri üçin oňat baha almaklyga endik etseler, ýatdan jogap

berýäni ünsli yzarlap oturmaga çalyşýarlar. Mundan başga-da okuwçylar mugallymyň islendik wagt olaryň her birinden soramagynyň mümkindigini bilýärler.

Käwagt okuwçy öz biliminiň dogrudygyna ikerjiňlenýär, ýagny dogrudygyna ynamy ýetmezçilik edýär. Şeýle bolanda okuwçyny mugallymyň ýüz keşbini sähel üýtgetmegi ýa-da onuň soragly garaýşy «Men dogry jogap berdimmikäm ýa-da ýalňys jogap berdimmikäm?» diýip şübhelenmäge mejbur edýär. Käbir okuwçy hemme zada düşünýär, sorag berseň ol başga hili jogap berýär, delillendirmegi talap etseň, ähli bilýänlerini ýatdan çykarýar. Eger bilimleri barlamaklyk dogry guralsa, şeýle okuwçy hem soralan wagtynda oňat jogap bermegi öwrenýär. Özüniň şu dersden biliminiň bardygyna, mümkinçiliklerine we güýjüne ynam döreyär. Öz pikirlerini aýtmak, beýlekiler bilen jedelleşmek, söhbetdeş bolmak islegleri artýar.

Okuwçylaryň sözleşiş dillerini ösdürmeçligi olaryň bilimlerini söz üsti bilen aňlatmaklaryna, beýan etmeklerine hemişe taýýarlamak ýoly bilen amala aşyrmak bolýar. Bu bolsa, köplenç, mugallym bilen okuwçynyň arasyndaky gepleşik, ýagny sorag-jogap arkaly amala aşyrylýar. Okuwçydan näçe az soraldygyça, onuň gepleşi we pikirilenmesi garyplaşýar. Bu ýagdaý bolsa şu dersden okuwçynyň biliminiň gowşamagyna getirip bilýär. Sebäbi sapak soralyan pursadynda okuwçynyň ýatdan geplemek we pikirilenmek taýýarlygy kämilleşýär. Soralyan okuwçy mugallyma goýlan ýumuş boýunça jogap berýär. Mugallym olaryň ýetmezçiliklerini belleýär. Olaryň ýalňyslaryny düzedýär ýa-da düzetmeklige kömek edýär, öz dersi boýunça geljekde gepleşik we pikirilenme işleri üçin ugrukdyrýar.

Okuwçylaryň özlerine mahsus (indiwiidual) aýratynlyklaryny bilmezden, okuw işinde oňat netije gazanmagyň mümkin daldigini her bir pedagog bilýär. Okuwçynyň akyl ýetiriş mümkinçiliklerini öwrenmeklige sorag ýakyndan kömek berýär. Mugallym bilen okuwçynyň gürründeşligi wagtynda, ýagny mugallymyň okuwça sorag berip, onuň gürrüni diňläninde onuň logiki pikirlenişiniň derejesini, bilýän zatlaryny beýan etmegi başaryşyny, gürrüň edýän soragynyň düýp esaslaryna çuň aralaşmaga bolan mümkinçiliklerini

anyklamaga mugallyma pursat bolýar. Okuwçy gürrüň berýän wakasyňa düşünýärmí ýa-da ony okuw kitabynyň tekstinden ýat tutup, şol boýunça gürrüň berýärmí? Okuwçy sapaga yzygider taýýarlanýarmy ýa-da wagtal-wagtal taýýarlanýarmy? Şulary mugallym bilmeli. Ýa-da, aýdaly, okuwçy sapaga jogap berenok, mugallym bolsa näme üçindigini bilenok. Okuwçy okapdyr, ýöne hiç zada düşünmändir ýa-da hemmesine oňat düşünişdir, ýöne öz sözi bilen gürrüň bermegi başarmaýar. Umuman aýdanymyzda, okuwçynyň gowşak okamagynyň şulara meňzeş köp sebäpleri bolýar. Bulary mugallym soramak arkaly bilýär we şeýle kemçilikleriň önüni alyp bilýär ýa-da düzetmegiň ýollaryny gözleýär.

Okuwçylaryň bilimlerini barlamagyň usullary. Mugallym soramaklyga taýýarlanýan wagty her bir okuwçynyň indiuidual mümkinçiliklerini hasaba almaly. Soraglary olaryň çylşyrymlylygynyň derejesine laýyklykda saýlamaly. Ortaça okaýan okuwça garanyňda güýçli okuwça has çylşyrymly sorag taýýarlamaly. Gowşagrak okuwçylara bolsa ýönekeýräk soraglary bermek bolýar. Bu gowşak okuwçylardan diňe ýeňil okuw maglumatlaryny soramalydygyny, kyn, çylşyrymly soraglaryň bolsa güýçli okuwçylar üçin galýandygyny aňlatmaýar. Bu ýerde mesele diňe bir okuw maglumatlarynyň kyn we çylşyrymlylygynda däl, eýsem berilýän soraglaryň dogry goýluşyndadyr. Umuman aýdanymyzda, okuwçylaryň jogaby soragyň berlişine, goýluşyna-da bagly bolýar. Şonuň üçin mugallym haýsy okuwça nähili soraglary berjekdigi barada juda oýlanyşykly işlemeli we soraglaryň düzümini taýýarlamaly. Mysal üçin, jogap berilmeli soraglar gurluşy we olara jogap bermekligiň mazmuny boýunça aşakdaky ýaly toparlardan durýar diýeliň: **1.** Gürrüň bermekligi talap edýän soraglar (mysal üçin, Garrygala söweşinde türkmenleriň harby güýçleriniň ýagdaýy barada gürrüň beriň). **2.** Düşündirmek arkaly jogap bermekligi talap edýän soraglar (Saragt söweşinde türkmenleriň diplomatiýasynyň nähili rol oýnandygyny düşündirmeli). Birinji ýagdaýda okuwçy faktlara esaslanýan okuw maglumatlaryny oýlanyşykly gürrüň bermeli bolýar. Ikinjide bolsa, görşümüz ýaly, şol hadysany düşündirmeli. **3.** Delillendirmegi talap edýän soraglar (Mukannanyň gozgalaňy 1916-njy ýylyň gozgalaňlaryndan nähili tapawutlanýar?).

4. Oýlanyp we jemläp, netijä gelip jogap bermekligi talap edýän soraglar (Näme sebäpden araplar bilen ýerli ilatyň arasynda göreş bolýar? Yslam dini nähili we näme üçin ornaşdyrylypdyr?). 5. Subut etmäni talap edýän soraglar (Näme üçin Aleksandr Makedonskiniň imperiýasynyň hemme ýerlerinde diýen ýaly gozgalaňlar bolup durupdyr? Näme üçin Aleksandr Makedonskiniň imperiýasy berk bolmandyr?). 6. Täze temany öň öwrenilenler bilen baglanyşdyrmagy talap edýän soraglar (Araplara garşy alnyp barylan gozgalaňlar bilen 1916-njy ýylyň gozgalaňlarynyň umumylyklary nämeden ybarat? Araplara garşy gozgalaňlara baş göterenlerden we 1916-njy ýylyň gozgalaňlaryna gatnaşanlaryň jezalandyrylyşyndan mysallar getirň). 7. Ugrukdyryjy we gönükdiriji soraglar. 8. Logiki yzygiderlikde goýlan soraglar topary we umumy hadysa akyl ýetirmeklik netijesinde esasy fakty saýlap, anyklap bermekligi talap edýän soraglar.

Soramaga taýýarlanylanda şol tema boýunça okuwçylaryň jogap berýän wagtlary peýdalanmaklary zerur bolan taryhy kartalary we beýleki görkezme esbaplary hem taýýarlamaly. Şonuň bilen bir wagtda mugallym okuwçylaryň bilimlerini nähili görnüşde barlaýjakdygyny hem hasaba almaly. Mysal üçin, sorag-jogap, dialog, ýagny «ewristik» usul, suratlar boýunça, hronologiýa boýunça, taryhy tema boýunça, döwletleriň, şäherleriň geografik we syýasy ýagdaýlaryny hem-de taryhy wakalar bilen baglanyşykly beýleki geografik atlary taryhy kartadan peýdalanyp dilden düşündirmegi talap edýän usul, dürli oýunlardan peýdalanmak ýaly görnüşleriň haýsysyndan peýdalanjakdygyny kesgitlemeli.

Her bir tema degişli soragnamalaryň we barlagnamalaryň kartotekasyny taýýarlamaly. Kartoteka okuwçylaryň temalary oňat özleşdirmeklerine ýardam edýär. Mugallym geçilýän temany berkidende we sapagyň beýleki etaplarynda okuwçylaryň bir toparyna soragnamalary, ýene bir toparyna barlagnamalary paýlamaly. Barlagnama – bu test bolup, onuň bilen okuwçylaryň bilimini barlap bolýar.

Iş tejribesi az bolan ýaş mugallymlary, şol bir wagtda tejribeli mugallymlary-da aşakdaky ýagdaýlar gyzyklandyrýar: 1. Okuwçy jogap berýän wagty onuň jogabyna düzedişler girizmek mümkinmi?

2. Jogap berýän okuwça mugallymyň ugrukdyryjy kömek bermesi bolýarmy? 3. Gaýtalamak bilen gündelik soramaklyga başlamak bolýarmy?

Mugallymlaryň köpüsi jogap berýän wagty eger okuwçy gödek ýalňyş goýberse we şonuň bilen baglylykda şol tema boýunça logiki pikir ýalňyşlygy goýberilse, şol wagt düzetmek gerekdigini belleýärler. Ýöne käbir mugallymlar okuwçy jogap berýän wagty şol tema boýunça hatda nädogry maglumatlary aýtsa-da, oňa öz pikirini aýtmaga mümkinçilik bermegini, oňa päsgel bermezligiň tarapdarydyklaryny aýdýarlar. Ýöne beýle etmeklik nädogrudyr. Mysal üçin, okuwçy Aba serdar barada gürrüň berýär, ony Mukanna bilen çalşyrýar. Ol Aba Serdaryň öňde goýan maksatlaryny gürrüň bermän, Mukannanyňkyny gürrüň berýär. Ol hatda Mukanna baradaky temany näçe gowy bilýänem bolsa, oňa duýduryş berilmese, synpda hereket, janlanma başlanar. Mugallym okuwçyny arkaýyn diňläp otursa, okuwçylarda nädogry pikir döremegi mümkin. Şonuň üçin mugallym ýuwaşlyk bilen okuwçynyň adyny tutup: «Aba serdar bilen Mukannany çalşyrdyňmy? Oýlanyp gör» diýse ýerlikli bolar. Şeýle ýüzlenme okuwçyny gorkuzmaýar, gaýtam ony dogry ýola gönükdirýär. Şeýlelikde, okuwçynyň jogabynyň arasyny şu ýagdaýlarda bölmek bolýar: 1. Eger okuwçy soraga jogap bermän, öz okan, bilýän zatlaryny gürrüň berip başlasa. 2. Eger okuwçy ikinji derejeli maglumatlary çuňlaşdyryp gürrüň berip, öz jogabyny uzaga çekdirse, ondan esasy zatlary beýan etmekligi we jogaby kesgitli netije bilen gutarmagyny talap etmeli. 3. Okuwçy jogabynda gödek ýalňyş goýberende. Beýle ýagdaýlarda mugallymyň ugrukdyryjy kömek bermegi gerek. Sebäbi okuwçylara, köplenç, arasy üzülen gürrüňlerini dowam etmeklik kyn düşýär. Şonuň üçin mugallym örän eserdeň bolmaly. Aýratyn hem, haýal oýlanýan we gürrüň berýän okuwçylary diňläninde takatly bolmaly, ýerliksiz gapdaldan goşulmagyň ýaramaz täsir etmegi-de mümkin. Şonuň üçin eger okuwçy duýdansyz ýalňyşlyk goýberen bolsa, mugallym ilki bilen ony okuwçynyň özüniň düzetmegine mümkinçilik döretmäge çalyşmaly. Diňe şondan soň mugallym synpa ilki zerur bolan düzedişi girizmek, soňra üstüne goşmaçalar aýtmak üçin ýüzlenip biler.

Eger okuwçy jogap berende bulaşdyrsa ýa-da öz pikirini beýan etmekde kynçylyk çekse, oňa kömek bermeli. Okuwçylary hem şuňa endik etdirmeli. Şonda olar eger jogap berýän ýoldaşlary gödek ýalňyssa we jogap bermekde kynçylyk çekse, ýuwaşlyk bilen ellerini galdyryp kömek etmekçidigini aýdýarlar. Sebäbi okuwçy aljyrap başlanda oňa şol wagt kömek berilse, ol oňat gürrüň bermäge girişýär. Eger kömek berilmese, okuwçynyň öz psihologik aýratynlyklaryna laýyklykda aljyramak netijesinde öz gürrüňini bes etmegi-de mümkin.

Şeýle-de ýerlikli bolsa, gapdaldan gep atma (replika) hem gerek. Beýle ýagdaýlarda okuwçylaryň bahasyny peseltmeli däl. Sebäbi ol öz pikiri boýunça gowy jogap berýär we tema boýunça gowy biliminiň bardygyny ugrukdyryjy kömekler alsa-da görkezýär.

Şu ýerde soramagyň usullarynyň uly rol oýnaýandygyna şaýatlyk edýän bir mysaly getirsek, has ýerlikli bolar. Aşgabat şäheriniň №38 orta mekdebinde 4-nji ýylyň talyplary bilen hünär tejribeligi geçirilende mekdebiň 9-njy «A» we «B» synplarynda talyplar bilen soramaklygyň dürli usullaryny peýdalanyp gördük. Sapakda tema iki synpa hem birmeňzeş düşündirildi we öý işi üçin öýde taýýarlanmaga gerek bolan, sapakda öwrenilen okuw maglumatlarynyň esasy ýagdaýlaryny açyp görkezmegi talap edýän birnäçe soraglar berildi. Şeýle-de okuwçylardan okuw kitabyndaky okuw maglumatyny doly gürrüň bermek we gürrüňiň meýilnamasyny düzmek talap edildi. Umuman, öýe berlen ýumuşlar birmeňzeş tabşyryldy, ýöne soramaklygyň dürli usullary peýdalanyldy. «A» synpyň okuwçylarynyň orta atylan fakty tassyklamak, soraglara anyk jogap bermek, olary subut etmek başarnyklaryny talap edýän soraglar boýunça jogap bermek başarnyklary barlanyldy. «B» synpyň okuwçylaryndan soralarda bolsa, diňe meýilnama düzmek we okuw kitabyndaky maglumaty doly gürrüň bermeklik talap edildi.

Şeýle usul arkaly soramaklyk yzygider baş sapagyň dowamynda peýdalanyldy. 6-njy sapakda tejribäniň başyndan bäri «A» synpda edilişi ýaly, soraga jogap däl-de, okuw kitabynyň mazmuny boýunça gürrüň bermekligi, ýagny «B» synpda peýdalanylýan usul arkaly jogap bermeklik talap edildi. Synp tagtasynyň ýanyna çagyrylan güýçli okuwçylar bu ýumşy ortaça ýerine ýetirdiler. Ýumşuň düýp mazmuny

çalşyrylyp, öňki usul arkaly ýumuş berlende, olar başgaça, ýagny derrew goşulyşyp, hemme soraglara jogap berdiler. Meýilnama we okuw kitabyňyň paragrafynyň mazmuny boýunça gürrüň etmeklikde bolsa oňat netije alynmady. Biz düşündirenimizde we hemme okuwçylardan «Kim gürrüňe taýýarlanmady?» diýip soranymyzda synpda 75% okuwçy taýýarlanmandyr. Näme üçin diýlip sebäbi soralanda okuwçylar hiç hili pikirlenmezden, köpçülikleýin «Siz bizden beýle soramaýardyňyz!» diýip jogap berdiler. Bu ýerden bolsa okuwçylaryň soramaklygyň usullaryna uýgunlaşandyklary görnüp dur.

Okuwçylaryň bilimlerini barlamagyň görnüşleri. Soramaklygy taryhy okatmak prosesinde bilimleriň we başarnyklaryň kemala gelyän we kämilleşýän ähli etaplarynda, ýagny okuwçylaryň täze okuw maglumatyny özleşdirmeklige taýýarlanylýan wagtynda, täze tema öwrenilende we öwrenilenleriň berkidilýän wagtynda, öý işiniň ýerine ýetirilişi barlanylanda, gaýtalamagyň dürli görnüşlerinde, öwrenilenleriň üsti ýetirilende, öwrenilenler bilen baglanyşykly gaýtalamakda, jemleýji gaýtalamakda guramak mümkin.

Soramaklygyň esasy görnüşleri hökmünde dilden giňişleýin jogap, dilden duran ýerinden gysga jogap, synp tagtasynda ýazmaça we grafiki iş boýunça, şeýle-de köpçülikleýin ýazmaça we grafiki, utgaşdyrylan jogaplary bellemek bolar.

Soramaklygyň görnüşini we dowamlylygy sapagyň görnüşine-de bagly bolýar. Mysal üçin, utgaşdyrylan sapakda täze öwreniljek okuw maglumatynyň göwrümüne baglylykda soramaklyk 15–20 minuta çekip biler.

Geçilenleri gaýtalamak sapaklarynda okuwçylaryň bilimlerini barlamaklygyň özüne mahsus aýratynlygy bolýar. Sapagyň şeýle görnüşinde öwrenilýän tema şony etmäge mümkinçilik berýän bolsa, gaýtalamagyň soraglary temalaryň ählisiniň içinden geçýän bolmaly. Şeýle ýagdaýda okuwçylara jogap bermek üçin taýýarlanar ýaly, takmynan 5–7 gün öňünden esasy soraglary bermeli. Bu bolsa okuwçylaryň sapagyň şeýle görnüşine gyzyklanmalaryny artdyrýar.

Bilimleri barlamaklygy oňatlaşdyrmak üçin ýazuw işiniň ähmiýeti aýratyn bellennilmäge mynasypdyr. Ýazuw işi geçirilende okuw-

çylaryň bilimleri köpçülikleýin barlanylýar. Bu usul wagty tygşytlamak üçin ýerini beýlekiler bilen çalşyryp bolmajak usullaryň biridir. Ýazuw işi arkaly bilimler barlanylanda 15–20 minutyň dowamynda bütin synpyň okuwçylarynyň bilimini birbada barlamaga mümkinçilik bolýar.

Ýazuw arkaly bilimleri barlamaklygyň dilden soramaklyk bilen ýerini çalşyryp bolmaýan öz aýratynlyklary bar. Şol bir wagtda dilden soramaklygy hem ýazuw üsti bilen soramaklyk bilen çalşyryp bolmaýar. Bularyň ikisi hem bilimleri barlamaklygy we bütin okuw prosesini gürrüňsiz kämilleşdirýär.

Soramaklyk sapagyň utgaşdyrylan görnüşinde, adatça, sapagyň başynda amala aşyrylýar. Ýöne sapagyň ahyrynda soramaklygyň hem öz orny bar. Sapagyň ahyrynda soramaklyk okuwçylaryň işini has işjeňleşdirýär. Sebäbi okuwçy sapagyň ahyrynda öwrenilenleriň özünden sorajakdygyny we jogabynyň bahalandyryljakdygyny bilse, mugallymy ünsli diňleýär ýa-da täze okuw maglumatlaryny okuw kitaby boýunça öwrenýär.

Bir tarapdan seretseň, sapagyň ahyrynda soramak bilen başynda soramaklygyň arasynda düýpli tapawut bar we birinji ikinjiniň ýerini çalşyryp bilmeýär.

Sapagyň ahyrynda soralarda okuwçylar mugallymyň diňe sapak wagtynda aýdanlary boýunça jogap berýärler. Ýöne mugallymyň önünde «Bütin tekstdäki ýazgylary çalt-çalt gürrüň bermek gerekmi ýa-da okuwçylaryň şol taryhy wakalara düşünmekleri üçin has esasy, kyn, käte kitapda ýok maglumatlary aýdyň edip düşündirip, ikinji we soňky derejeli maglumatlary gysgaldyp geçip, olary öýde okamaga tabşyrmalymy?» diýen sorag durýar. Köp mugallymlar ikinji ugur boýunça sapagy düşündirýärler. Şonuň üçin sapagyň ahyrynda maksatnamadaky maglumatlaryň diňe bir bölegi boýunça bilimleri barlamaga mümkinçilik bolýar. Şonuň üçin maksatnamadaky maglumatlary öz içine alýan ýene-de bir soramaklyk gerek bolýar. Bu bolsa, bilşimiz ýaly, diňe öý işi ýerine ýetirilenden soň, amala aşyrylýar.

Sapagyň ahyrynda soramaklygy bilimleri barlamaklygyň esasy görnüşi diýip hasap edip bolmaýar. Sebäbi okuwçylaryň kabul edişi-

niň, pikirlenmeleriniň derejesi birmeňzeş bolmaýar. Birnäçe okuwçylar (ýagny eşidiş, kabul edişligi oňat ösen okuwçylar) mugallymyň gürrüňi boýunça okuw maglumatyny doly özleşdirýärler. Beýleki birnäçelerine (görüş kabul edişine eýe bolanlara) bolsa, mugallymyň düşündirişinden soň, hökman okuw kitabyndan okamak gerek bolýar.

Şeýle-de mugallym täze okuw maglumatyny bir gezek beýan edýär. Mugallym synpda düşündiren wagtynda, ýagny 15–20 minutyň dowamynda okuwçylaryň hemmesi gürrüňiň esasy mazmunyny özleşdirip ýetişmeýärler. Olara mugallymyň beren soraglary boýunça taýýarlanmak gerek bolýar. Okuwçy öýde sapaga taýýarlanan wagtynda kabul etmeklikdäki bu tapawut aýgytlaýjy rol oýnamaýar. Sebäbi okuwçy öýde okuw maglumatynyň mazmunyny bir gezek okany bilen özleşdirip bilmeşe, ol ikinji we üçünji gezek hem okap bilýär. Ýagny öz pikirlenmesiniň derejesine görä, soraglara jogap bermek üçin näçe wagt gerek bolsa oturyp okap, pikirlenip bilýär.

Sapagyň ahyrynda soralarda we baha goýlanda öý işiniň ýerine ýetirilişini gowşadýan halatlary-da bolýar. Ol bir tarapdan, okuwçynyň sapakda alan biliminiň derejesine artyk baha berýär. Şonuň bilen bir wagtda, sapagyň ahyrynda soralarda baha goýulsa, okuwçy indi menden sapak soralmaz diýip arkaýyn bolýar. Sapagyň ahyrynda okuwçylaryň bilimlerini barlamak, esasan, okuwçylary işjeňleşdirmek üçin gerek. Munda goýlan baha maksatnamada talap edilýän bilimleriň özleşdirilendigini we olaryň berkligini aňladyp bilmeýär. Şeýle-de okuwçy sapagyň başynda soralarda berýän jogabyndan pes baha mynasyp bolsa, ýagny özüniň akyl ýetirijilik mümkinçilikleriniň aýratynlygyna görä kesgitli wagtda okuw maglumatyny özleşdirip bilmeşe, oňa öý işine taýýarlykdan soň, indiki sapakda sapagyň başynda soralarda jogap bermäge-de mümkinçilik bolýar. Eger okuwçy sapakda işlemän oturyp, ýaramaz jogap berse, ikilik goýmak mümkin, hatda zerur diýseňem bolýar. Sapagyň ahyrynda soralan birnäçe okuwçydan (aýratyn hem, ikilik alanlardan) indiki sapakda ýene-de soramaklyk okuwçylaryň öý işine ünsli taýýarlanmagyna getirýär. Umuman aýdanymyzda, soramaklygyň bu görnüşleriniň mazmuny we tärleri bir-birini gaýtalamany, bir-biriniň üstüni ýetirýärler we okuwçylaryň bilimleriniň artmagyny üpjün edýärler.

Sözümüzizi jemläp aýtsak, soramaklyk üçin mugallym aşakdaky ýagdaýlary göz önünde tutmalydyr.

Soramaklyga taýýarlanmak bilen mugallym aýratyn sapakda, temada, dersde öwrenilenleriň önünde nähili maksatlaryň durandygyny kesgitlemeli.

Bilimleri barlamaklyk guralanda hemme maglumatlary soramaklyk mümkin bolmaýar. Beýle etmeklik gerek hem däl. Ikinji derejeli maglumaty gysga, ýüzleý soramak, ýagny onuň esasy taraplaryna degişlilerini soramak ýeterlik bolýar. Soralýan wagtda köp mugallymlar, esasan, sözme-söz düşündirişi, faktlary beýan etmekligi we habar berýän maglumatlary talap edýärler. Soramaklykda ýol berilýän in uly kemçilik esasy meselelere ünsi jemläp bilmezlikdir.

Soralmak üçin maglumat saýlanylanda mugallym ozaly bilen onuň mazmunynyň manylylygyndan hem-de özleşdirmek üçin onuň çylşyrymlylygyndan ugur almaly.

Okuwçylaryň taryh dersiniň mazmunyny özleşdirişlerini barlamak üçin mugallym olaryň maglumaty düşünjeli özleşdirmeklerini, anyk taryhy maglumatlary özbaşdak derňemeklerini, jemlemeklerini üpjün edýän soraglaryň mazmuny, olaryň görnüşi, usullary hakynda oýlanmaly.

Soramaklyk gyzykly geçer ýaly okuwçylary işjeň işlemeklige çekmeli. Bilimlerini baýlaşdyrmaly, ruhy taýdan ösdürmeli.

Mugallym tarapyndan goýlan soraga jogap bermeklige hemme okuwçylar taýýarlanmaly. Şonuň üçin synpa şeýle teklipler bilen ýüzlenmek maksada laýyk bolýar: «Geliň, aýdyňlaşdyralyň!», «Geliň, ýatlalyň!», «Siz nähili pikir edýärsiňiz?», «Şu dogrumy?» we ş.m. Synpa şeýle ýüzlenmeklik okuwçylaryň pikirlerini jemlemeklerine, özbaşdak işlemekligi öwrenmeklerine ýardam edýär. Ýumşuň güýç-ýeterlidigine ynam döredýär. Okuwçylara şeýle görnüşde ýüzlenilende olar ýoldaşlarynyň jogaplaryny ara alyp maslahatlaşmaklyga, düzedişler we üstüni ýetirmeler girizmeklige işjeň gatnaşýarlar.

Bilimleri barlamak guralanda kesgitli şertlere gözegçilik etmek zerur. Soralýan wagtda okuwçylaryň ünsi synpyň köpçülik işinden sowulmaz ýaly, okuw kitaby stoluň üstünde ýapyk görnüşde durmaly.

Bir zady anyklamak üçin maglumat gerek bolsa, mugallymyň görkezmesi boýunça okuwçy gerek sahypany açyp bilýär.

Mugallym soraglary бүтін synpyň önünde goýýar. Her bir okuwçynyň bilimini we işjeňligini jemleýär.

Giňişleýin jogap bermek üçin okuwçylar stoluň, synp tagtasyň, kartanyň, suratyň ýanyna çykýarlar. Okuwçy бүтін synpa we mugallyma jogap berýär.

IV–VI synp okuwçylary ýoldaşlarynyň jogaplaryna düzedişleri girizmeklige we jogabyň üstüni ýetirmeklige örän işjeň gatnaşýarlar. Ýokary synplarda bolsa bu işjeňlik gowşaýar. Munuň sebäpleri ýaşlyk dymmalygy jogap berýäni oňaysyz ýagdaýa salmak islemezlilik, saýlanmak islemezlilik we ş.m. bolup biler. Şonuň üçin soramaklyk guralanda mugallym soralyan wagtda okuwçylary işjeňleşdirýän işler, usullar hakynda oýlanmaly. Mysal üçin, ýoldaşynyň jogabyna ýazmaça görnüşde syn ýazdyrmak we ş.m. Şeýle edilse, mekdep okuwçysynyň özüniň tankydyňnyň ýoldaşynyň jogabyňnyň bahasyny peseltmeklige alyp barmaýandygyna ynanmaklygy möhümdir. Zerur bolanda mugallym jogabyň obýektiv bahalandyrylandygyny görkezmeli.

Bilimleri barlamaklygyň gidişinde okuwçylaryň taryhy maglumatlary gaýtalanýan görnüşde, mysal üçin, gozgalaňlary aşakdaky ýaly tertipde gürüň bermekligi öwrenmekleri gerek: gozgalaňlaryň sebäpleri, olaryň häsiýetleri, hereketlendiriji güýji, gidişi, netijesi we ähmiýeti ýa-da taryhy şahsyýete häsiýetnama berende, onuň daşky we içki häsiýetini, durmuşyndaky has möhüm faktlary (zähmet, ylmy, syýasy, harby we ş.m.), onuň işiniň synpy, partiýalaýyn häsiýetlerini açmak we ş.m. yzygiderlilikde beýan etmekligi ele almaklary zerur.

Baha mugallymyň elindäki güýçli «ýaragdyr». Şonuň üçin ony seresaplylyk bilen peýdalanmak gerek.

Mugallym maksada gönükdirilen soramaklygy geçirmek üçin, sapaga taýýarlanýan wagty diňe bir soraglar hakynda oýlanman, eýsem okuwçylary jogap bermeklige çagyrmak, kime haýsy sorag berilse ýerlikli boljak, haýsy okuwçy köpden bäri bahalandyrylmandyr,

soramak üçin nähili we haýsy arakesmeler gerek we ş.m. barada-da oýlanmaly. Şeýle görnüşde öňünden taýýarlanmak diňe mugallymda okuwçynyň sanawy ýazylan we baha goýlan ýörite depdeleri bolan ýagdaýynda mümkindir. Bellibir derejede žurnaldaky bahalary gaýtalayan depdere mugallym okuwçylar baradaky zerur maglumatlary belleýär. Mysal üçin, «K» okuwçynyň karta boýunça, «HR» hronologiýa boýunça biliminiň gowşakdygyny aňladýar. Şeýle depdere goşmak we aýyrmak ýa-da uly bolmadyk, ýerine düşen jogaplar üçin kiçijik başlik baha we ş.m. goýmak bilen bellemek hem bolýar. Mugallym bellibir wagtyň dowamynda depderinde jemlenen «+» ýa-da «-», kiçijik başlikleriň netijesinde žurnala degişli baha goýup bilýär.

Baha ölçegleri. 1918-nji ýylyň 31-nji maýynda 1917-nji ýyldan öň mekdeplerde okuwçylaryň bilimleri hasaba alnanda peýdalanylyan bal ulgamy ýatyrylýar. 1918–1920-nji ýyllarda mekdeplerde okuwçylaryň bilimlerini hasaba almagyň dürli görnüşleri saklanypdyr. 1930-njy ýyllaryň başlarynda okuwyň alnyp barlyşyny kämilleşdirmekde okuwçylaryň ýetişiklerini (indiwiidual, okuwçylaryň bilimlerini ulgamly hasaba almak, mugallymyň her bir okuwçyny ünsli öwrenmegi, bular esasynda olaryň ýetişikleriniň häsiýetnamasyny düzmek, hasaba almaklygyň we hasabat bermekligiň islendik çylşyrymly görnüşlerini ýatyrnak) hasaba almagyň meseleleri boýunça ähmiýetli işler edilipdir.

1933-nji ýylda okuwçylaryň bilimleriň esaslaryny has anyk we çuň ele almaklaryna höwes döredýän we mugallymyň okuwçylaryň bilimlerini ýagdaýlaryna görä hem-de olaryň bahalarynyň hakykylygyna jogapkärçiligini artdyrýan, okuwçylaryň bilimlerini barlamak we bahalandyrmak üçin bahanyň tapawutlandyrylmadyk iki bally (kanagatlanarly, kanagatlanarsyz) we dört bally söz bilen beýan edilýän (kanagatlanarsyz, kanagatlanarly, oňat we örän oňat) ulgamy girizilýär.

1935-nji ýylda Türkmenistanyň welaýatlarynda we etraplarynda mekdepler bölümleri döredilýär. Şeýle-de ýerlerdäki ýagdaýlary öwrenmek esasynda başlangyç, orta we ýokary mekdebiň işini gowulandyrmak üçin teklipnama işläp taýýarlamak üçin iş topary dö-

redilýär. Iş toparynyň işiniň netijesinde şol ýyl «Başlangyç, doly däl orta we orta mekdeplerde içki tertip-düzgüni we okuw işini guramak» hakyndaky karar kabul edilýär. Şu karar boýunça mekdeplerde ýetişiği bahalandyrmagyň tapawutlandyrylýan söz arkaly beýan edilýän 5 bally (örän ýaramaz, ýaramaz, orta, ýagşy, örän ýagşy) ulgamy girizilýär. Mundan soň ýetişiğiň bir we şol bir derejesinde ähli mekdeplerde birmeňzeş bahalandyrylýan hökmany ölçegleri taýýarlanylýar.

Taryh dersi boýunça okuwçylaryň bilimleri aşakdaky ölçeglerde bahalandyrylýar. Okuwçy öň öwrenilen, şeýle-de şu günki (täze öwrenilen) sapaga-da taýýarlanylýar, taryhy wakalary taryhy-hronologik yzygiderlilikde beýan edende; okuw kitabynda ýerleşdirilen hronologik tablisadaky seneleri pugta bilende we ýalňyşsyz atlandyrylanda – taryhy faktlary beýan edende, taryhy şahsyýetleriň atlaryny dogry aýdanda we olaryň taryhda tutýan ornuna dogry häsiýetnama berende; maksatnamada talap edilişi ýaly dürli belgileri peýdalanylýar, taryhy geografik ýerleri we serhetleri kesgitli bilse hem-de çalt tapsa; taryhy wakalara dogry düşünen we olaryň döremeginiň sebäplerini hem-de ösüşini, olar barada synpda gelnen netijeleri we jemlemeleri anyk beýan etmegi başaran halatynda; jogap berýän wagtynda duş gelýän taryhy düşüňjeleri düşündirip peýdalanan we doly düşündirmegi başaran ýagdaýynda, taryhy suratlara, synpda ýerleşdirilen diwar suratlaryna teswirleme berip bilen halatynda, okuw maglumatyny edebi dilde beýan etmegi başaran ýagdaýynda 5-lik baha goýulýar.

Okuwça 4-lük baha indiki ýagdaýlarda: taryhy wakalary dogry beýan edende, ýöne olary taryhy-hronologik yzygiderlilikde beýan etmeklikde sähelçe ýalňyşlyk goýberip, ony hem mugallymyň duýduryşy bilen çalt we özbaşdak düzedende; okuw kitabynda ýerleşdirilen hronologik tablisadaky seneleri berk bilende we ýalňyşsyz atlandyrylanda; taryhy maglumatlary beýan edýän wagtynda taryhy şahsyýetleriň atlaryny dogry aýdyp, olaryň işlerine häsiýetnama berende sähelçe ýalňyşlyk goýberende; maksatnamada talap edilýän karta boýunça bilimlere laýyklykda bilimi bolan, ýöne gerekli ýerleri tapmadyk ýa-da taryhy geografik serhetleri we ýerleri

ýeterlik derejede anyk görkezmedik halatynda; taryhy wakalara dogry düşünen we olaryň döremeginiň sebäplerini hem-de ösüşini, olar barada synpda gelnen netijeleri we jemlemeleri anyk beýan etmegi başaran halatynda; taryhy düşüňjeleri doly düşündirip peýdalanyp bilen ýagdaýynda; okuw kitabynda ýa-da synp diwarynda ýerleşdirilen suratlardaky taryhy wakalara dilden teswirleme bermegi özbaşdak başaran, ýöne käbir böleklerinde uly bolmadyk ýalňyşlyk goýberen ýagdaýynda; öz bilimini edebi dilde düşnükli beýan etmegi başaranda goýulýar.

3-lük baha okuwça şu ýagdaýlarda goýulýar: taryhy wakalary, umuman, dogry beýan edende, ýöne möhüm taryhy wakalary taryhy-hronologik yzygiderlilikde beýan edende ýalňyşlyk goýberip, üstesinde-de, goýberen ýalňyşlygyny diňe mugallymyň kömegi bilen düzedende; okuw kitabyndaky taryhy-hronologik tablisada ýatlanylýan seneleri ýeterlik derejede berk bilmeýän halatynda, kämahal taryhy şahsyýetleriň atlaryny aýdanda ýalňyşlyk goýberende, geografik ýerleriň we serhetleriň atlaryny aýdanda kämahal ýoýlan (nädogry) görnüşde aýdanda ýa-da olary kartadan tapmaklygy başarmadyk halatynda; wakalaryň döremeginiň we ösmeginiň şertlerini beýan edende, taryhy wakalary jemlemekde we netijeleriň goýluşynda doly däl ýa-da anyk däl jogap berende, taryhy düşüňjeleri ulananda we düşündirende ýalňyşlyk goýberip, öz ýalňyşyny diňe mugallymyň kömegi bilen düzedende; taryhy suratlary ýeterlik derejede we doly hem-de anyk derňew edip bilmedik halatynda, okuwçynyň öz bilimini beýan ediş dili garyp bolup, beýan ediş yzgiderliligi ýeterliksiz bolsa, edebi taýdan dogrudygynada we gepleýşiniň (sözleýşiniň) arassalygynada bozulmalar duş gelende.

2-lik baha okuwça maksatnamada ýerleşdirilen maglumatlaryň uly bölegini bilmeýändigini we oňa gowşak düşünyändigini mälim bolanda; düzgün bolşy ýaly, diňe ugrukdyryjy soraglar arkaly jogap berip, gödek ýalňyşlar goýberende goýulýar.

1-lik baha okuwçynyň öwrenilýän okuw maglumatlaryny doly bilmeýändigini belli bolan ýagdaýynda goýulýar.

§ 6. Taryh dersi boýunça geçilenleri gaýtalamak

Geçilenleri gaýtalamagyň ähmiýeti. Okuwçylara taryh dersi boýunça çuňňur we berk bilim bermegiň zerur şertleriniň biri möhüm taryhy faktlary we düşünjeleri, taryhy şahsyýetleriň häsiýetnamalaryny, taryh ylmynyň döwürleşdirilişini, esasy hronologik seneleri okuwyň gidişinde ulgamly gaýtalamakdyr. Dogry guralan gaýtalamak okuwçylaryň ýadynda diňe bir öwrenilen okuw maglumatlaryny berkitmeklige kömek etmän, eýsem, taryhy prosesini kanunalaýyklygyna ylmy taýdan düşünmekligiň kämilleşmegine, okuwçylarda pikirlenmäni we özbaşdak işlemek üçin zerur bolan başarnyklaryň we endikleriň ösmegine-de kömek edýär.

Möhüm we çylşyrymly soraglaryň çuň özleşdirilmegi olary düşündürmeklige we derňemeklige birnäçe gezek gaýdyp gelmegi, ýagny gaýtalamagy talap edýär. Özi-de öň öwrenilenleri ýöne gaýtdan göz önüne getirmeklik üçin däl-de, eýsem, olara dürli taraplaýyn seretmeklige mümkinçilik berýän görnüşde gaýtalamagy talap edýär. Sebäbi gaýtalamak taryhy hadysalaryň esasy arabaglanyşyklaryny açyp görkezýär. Ol ýa-da beýleki hadysanyň taryhy ösüşini görkezýär, okuwçylaryň bilimlerini çuňlaşdyrýar, olaryň bilimlerini täze, has ýokary derejä galdyrýar. Gaýtalamak okuwçylara jemgyýetçilik durmuşyndaky hadysalary özbaşdak derňemegi, jemlemegi we bahalandyrmagy, okuwçylaryň alan bilimlerini geçmişdäki taryhy hadysalary we häzirki döwürdäki ýagdaýlary derňew etmeklikde peýdalanmagy öwredýär. Okuwçylarda ylmy dünýägaraýşyň kemala gelmegine-de kömek edýär.

Gaýtalamak guralanda berk özleşdirilmeli maglumatlary we berk özleşdirilmeklige ýetmekligiň, okuwçylary terbiýelemekligiň we ösdürmekligiň serişdelerini tapawutlandyrmak zerur. Berk, uzak wagt ýatda saklanmaly maglumatlar diňe möhüm faktlar, düşünjeler, hronologik seneler bolup biler. Şol bir wagtda sapakda mugallym tarapyndan peýdalanylýan, mekdebiň okuw kitabynda ýerleşdirilen, aýratyn hem, ýokary synplarda uly göwrümlü taryhy maglumat we

beýleki juda möhüm bolmadyk faktlar, hronologik seneler, adal-galar we ş.m. okuwçylaryň bilimlerini kämilleşdirmäge, pikirlen-melerini ösdürmäge kömek edýärler, okuwyň gidişinde düýpli rol oýnaýarlar, ýöne bular uzak wagtlap ýatda saklamak zerur bolan okuw maglumatlarynyň hataryna girmeyär. Olaryň bir bölegi gysga wagtyk ýatda saklamak zerur bolan maglumatlar bolup durýarlar we olar okuwçylaryň bir sapakdan beýleki sapaga geçilende okuw maglumatyny arabaglanyşykly beýan etmekleri üçin gerek bolýar.

Okuw maglumatlarynyň beýleki bir bölegini bolsa okuwçylaryň gaýtadan gaýtalamaklarynyň zerurlygy bolmaýar.

Okuwçylary okatmagyň we terbiýelemegiň ähli döwründe bol-şy ýaly gaýtalamagyň hem üstünlikli bolmagy, köplenç, mugallymyň dürli synplaryň okuwçylarynyň ýaş we psihologik aýratynlyklaryny bilşine bagly bolýar. Mysal üçin, uly ýaşly ýetginjeklere (VII–VIII synplarda) V–VI synplaryň okuwçylaryna garanyňda has ýokary de-rejede we guramaçylykly akyl işi häsiýetli. Olaryň faktlary we hadysa-lary has çylşyrymly derňew – sintez arkaly düşündirmeklige mümkin-çilikleri bolýar. Öňünden niýetlenilen ýatda saklamagyň roly artýar. Bu ýaşda okuwçylar ýatda saklamaklygyň ýörite tärlerini düşüňjeli peýdalanmagy başaýarlar. Olarda akyl işi arkaly deňeşdirmek we ulgamlaşdyrmak geçirilýär. Okuwçylaryň ýatlarynda saklaýan mag-lumatlarynyň göwrümi we ýatda saklamaklygyň çaltlygy artýar. Me-haniki ýatda saklamaklygyň ýerini, köplenç, logiki pikirlenip ýatda saklamaklyk eýeleýär. Ýadyň önümliligi ýokarlanýar. Kiçi ýaşly mek-dep okuwçylaryna mahsus bolan sapakda öwrenilenleri sözme-söz ýatdan aýtmaklygyň deregine ýetginjekler okuw maglumatyny öz sözleri bilen beýan etmeklige çalyşýarlar.

Ýetginjeklere garanyňda uly ýaşly mekdep okuwçylary tekst boýunça meýilnama düzmek, täze öwrenilenler bilen deňeşdirmek ýaly ýatda saklamaklygyň has peýdaly tärlerini ulanýarlar. Düzgün bolşy ýaly olarda saýlap ýatda saklamak ösýär, ýagny olar haýsy zat-lary sözme-söz ýatda saklamagyň gerekdigini, haýsy zatlary öz sözün bilen beýan etmegiň mümkindigini, haýsy zatlara diňe düşünmegiň ýeterlikdigini, ýatda saklamagyň talap edilmeýändigini bilýärler.

Gaýtalamak sapaklarynda mugallym tarapyndan peýdalanylan usullar köp dürli bolup biler. Beýle sapaklarda, aýratyn hem, ýokary synplarda esasy roly söhbetdeşlik eýeleýär. Şunuň bilen birlikde, gaýtalamak sapaklarynda beýleki serişdeleri – ekran serişdelerini (okuw kinofilimlerini, diafilimleri), resminama we okuw ses ýazgylaryny, çeper edebiýatdan bölekleri peýdalanmaklyk sözüň doly manysynda ýerlikli bolýar. Gaýtalamak geçirilende muzeý fondlaryndan peýdalanmak has ähmiýetli bolýar. Kâbir ýagdaýlarda okuwçylaryň öz islegleri boýunça goşmaça edebiýatlar boýunça uly bolmadyk maglumatlary ýygnamaklygy tabşyrmak hem bolýar.

Umuman aýdanymyzda, gaýtalamak sapaklaryny ulgamly geçirmek okuwçylaryň bilimleriniň hilini ýokarlandyrýar, olaryň pikirlenmeleriniň we özbaşdak işlemek başarnyklarynyň ösmegine ýardam edýär, adamzat jemgyýetiniň ösüşine ylmy taýdan düşünmeklerini kemala getirýär.

Geçilenleri gaýtalamagyň görnüşleri. *Öwrenilen okuw maglumaty bilen baglanyşykly gaýtalamak.* Okuwçylara has çuňňur bilim bermek üçin aýgytlaýjy mana eýe bolan gaýtalamagyň möhüm görnüşleriniň biri her sapakda öň öwrenilen okuw maglumatlaryny tematik arabaglanyşyklykda ulgamly gaýtalamakdyr. Belli bolşy ýaly, taryh okadylanda islendik sapak özünden öňki we soňky sapakdan aýry özbaşdak öwrenilmeýär. Her bir sapak temalar we bölümler boýunça sapaklaryň ulgamynda, taryhyň beýleki sapaklary bilen baglanyşykly öwrenilýär.

Her bir sapakda mugallym okuwçylardan soralyan wagtda ýa-da özüniň giriş sözünde täze okuw maglumaty bilen gönüden-göni baglanyşykly we onuň özleşdirilmegini ýeňilleşdirýän, öň öwrenilen faktlary ýa-da düşüňjeleri gaýtalamak ýoly bilen okuwçylary täze okuw maglumatyny öwrenmeklige taýýarlaýar.

Mugallym täze okuw maglumaty öwrenilende söhbetdeşlik ýoly arkaly onuň bilen gönüden-göni baglanyşykly bolan, täze okuw maglumatyna düşünmekligi we ýatda saklamaklygy ep-esli ýeňilleşdirýän, öňki öwrenilenleriň özleşdirilişiniň berkligini ýokarlandyrýan birnäçe öň öwrenilen meseleleri okuwçylara ýatlamaga kömek edýär.

Sapakda öwrenilen tema berkidilende okuwçylara tanyş faktlary we düşüňjeleri olaryň ýadynda gaýtadan dikeltmeklik bilen öň we täze öwrenilenler baglanyşdyrylýar. Birmeňzeş faktlary we hadysalary deňeşdirmek, olaryň umumy häsiýetlerini we tapawutlaryny aýan etmek, täze öwrenilen maglumaty temalar we bölümler boýunça bar bolan bilimleriniň umumy ulgamyna girizmek örän möhümdir.

Öý işi hem diňe sapakda öwrenilenleri ýöne gaýtalamak maksady bilen tabşyrylman, eýsem, okuwçylaryň bilimlerini çuňlaşdyrmak, öň öwrenilen okuw maglumatlaryny gaýtalamaga kömek etmek, täze öwrenilen bilimleri öň öwrenilenler bilen baglanyşdyrmak ýaly meseleler bilen-de baglanyşyklydyr. Şonuň üçin mugallym öý işini tabşyranda, köplenç, indiki sapakda bilim almak üçin talap edilýän soraglary gaýtalap okamaklygy tabşyrýar. Mekdep okuwçylaryndan öň öwrenilen temalary tutuş gaýtalamagy talap etmeli däl. Okuwçylara öz ýazgylaryny ýa-da okuw kitabyňy peýdalanylýan, esasy faktlary we düşüňjeleri, esasy sebäp-netije baglanyşyklaryny, möhüm taryhy wakalaryň we hadysalaryň manysyny gaýtalamalydygyny ýatlatmaly. Diňe şeýle şertlerde geçilenleri gaýtalamak mekdep okuwçylaryna agram salmaýar, öň öwrenilenler bilen tematik arabaglanyşykda täze okuw maglumatyny özleşdirmekligi ýeňilleşdirýär.

Taryhyň mekdep dersiniň aýratyn temasy we bölümi boýunça jemleýji gaýtalamak. Taryhyň mekdep dersiniň ol ýa-da beýleki temasy, bölümi boýunça jemleýji gaýtalamagyň esasy maksady birnäçe sapakda geçilen okuw maglumatlaryny ulgamlaşdyrmakdan, taryhyň öwrenilen döwri boýunça okuwçylarda umumy göz önüne getirmäni döretmekden, aýratyn sapaklarda öwrenilen faktlaryň we hadysalaryň özara baglanyşygyna, taryhy ýagdaýyň kanunalaýyklygyna oňat düşünmeklerini gazanmakdan ybaratdyr. Agzalyp geçilen meseleler ol ýa-da beýleki derejede başga sapaklarda-da öwrenilýär, emma jemleýji gaýtalamak sapaklary бүтінлөý şu meselä bagyşlanan bolansoň, ýokarky meseleleri çözmeklige aýratyn amatly şertler döreýär.

Her sapakda täze okuw maglumatlary öwrenilýär we olaryň ulgama salynmagyna ýeterlik üns berilmeýär. Şeýlelikde, mekdep okuwçylarynyň aňynda aýratyn dagynyk wakalaryň galýan wagtlary

bolýar. Şeýle bolanda okuwçylaryň wakalaryň özara baglanyşyklary we kanunalaýyklyklary baradaky düşüňjeleri ýeterlik bolmaýar. Haýsydyr bir döwürüň häsiýetli aýratynlyklaryna göz ýetirmek üçin, olara tutuşlygyna seretmek gerek bolýar. Jemleýji gaýtalamak sapaklarynda okuwçylara jemgyýetiň ösüşiniň umumy kanunalaýyklygyny ynandyryjy görkezmäge giň mümkinçilikler bolýar.

Ol ýa-da beýleki sapakda jemlemekligiň derejesi meňzeş bolman biler. Bütünleý gaýtalamaklyga degişli islendik sapak geçilenleri ulgamlaşdyrmaga, jemlemäge gönükdirilendir. Şeýle sapaklar mazmuny boýunça, ýagny dersniň temasy ýa-da beýleki bölümi boýunça, dersniň esasy meselesi boýunça jemlemeklige bagyşlanylandygyna laýyklykda tapawutlanýarlar. Şeýle-de bu sapaklar geçirilişiniň usulyýeti boýunça-da tapawutlanýarlar. Mysal üçin, olaryň biri synpyň okuwçylary bilen giňişleýin söhbetdeşlik geçirmek usulyny peýdalanmak bilen geçirilýär. Beýleki biri, esasan, resminama maglumatlaryny ýa-da görkezme esbaplaryny jemleýji derňemeklige bagyşlanýar.

Her bir jemleýji gaýtalamak sapagy mugallymdan onuň bilim-terbiýe berijilik meselesi, mazmuny we usulyýeti barada aýratyn ünsli oýlanmagy talap edýär. Beýle sapaklarda ozaly bilen geçilen temalardaky möhüm faktlary, esasy sebäp-netije baglanyşyklaryny we şol etapda taryhy ýagdaýyň kanunalaýyklygyny aýan etmek zerur. Beýle sapaklarda taryhy wakalara we hadysalara baha bermek, sebäp we netijelerini dikeltmek, jemlemek we netijä gelmek mugallymyň we okuwçylaryň üns merkezinde bolmaly.

Ikinji derejeli okuw maglumatlaryna üns bermezlik bilen bir wagtda taryhy ösüşiň anyk faktlaryndan ünsi sowmaly däl. Ähli netijeler hakyky maglumatlary derňemekligiň we jemlemekligiň netijesi bolmaly.

Jemleýji gaýtalamagyň temasyny, onuň esasy bilim-terbiýe berijilik meselelerini, mazmunyny we meýilnamasyny bellemek bilen birlikde gaýtalamaga mekdep okuwçylarynyň-da ünsli taýýarlanmaklaryny gazanmaly. Munuň üçin mugallym jemleýji gaýtalamak sapagynyň geçiriljek gününü birnäçe sapak önünden duýdurýar. Sapakda olara beriljek esasy soraglary aýdýar we gaýtalanmaly ze-

rur maglumatlary tabşyrýar. Emma işiň göwrümi barada örän ünsli oýlanyşmaly we okuwçylara birnäçe temalaryň we okuw kitabyňyň sahypalarynyň birnäçesiniň gaýtalanmagy bilen agram düşmegine ýol bermeli däl. Okuwçylaryň gaýtalamagyň temasyňa laýyk gelýän öwrenilenleriň ählisini ýatlarynda şöhlendirmekleriniň zerurlygy ýok. Olar okuw maglumatlarynyň diňe iň esasyalaryny ýatda saklarsalar ýeterlik bolýar. Gaýtalamagyň bu görnüşi, esasan, okuwçylarda bar bolan bilimleriň bazasynda guralýar.

Jemleýji gaýtalamak sapagynyň esasy soraglary bilen öňünden tanyşdyrmak okuwçylaryň oňa taýýarlygyny ýeňilleşdirýär, sapakda berilýän jogaplaryň hilini we umumy netijeliligini ýokarlandyrýar we ony maksada okgunly edýär.

Jemleýji gaýtalamak sapaklarynyň başynda mugallym özüniň gysgaça giriş sözünde mekdep okuwçylaryny sapagyň esasy meseleleri bilen tanyşdyrýar.

Mugallym birinji soragy orta goýup, synpyň okuwçylaryny söhbetdeşlige çekýär. Ilki synp tagtasynyň ýanyna çagyrylan ýa-da orta goýlan soragy derňemeklige gatnaşmak isleginiň bardygyny özi duýduran bir okuwçy öz bilýänlerini aýdýar, soň bolsa beýlekiler zerur bolan düzedişleri we üsti ýetirmeleri aýdýarlar.

Mugallym her soragy derňemekligiň jemlemesinde okuwçylaryň aýdanlaryna gysgaça bellikler edýär, anyklaşdyrýar we jemleýär hem-de indiki soraga geçelge goýýar. Şeýle tertipde ikinji sorag, üçünji sorag we beýleki soraglar seljerilýär.

Şeýle sapakda synpyň okuwçylarynyň ählisini goýlan soragy ara alyp maslahatlaşmaklyga, derňemeklige, esasy faktlary we hadysalary jemlemeklige we şolar esasynda okuwçylary öwrenilenleri çuň özleşdirmeklige alyp gitmek, olaryň bilimlerini has ýokary derejä galdyrmak möhüm şertleriň biri bolup durýar. Has kyn meseleleri derňemek üçin, esasan, güýçli okuwçylar, beýleki soraglara orta gürpdäki okuwçylary çekmek gerek. Beýle etmeklik olaryň jogaplary бүтін synp üçin peýdaly bolar ýaly, ýagny beýleki okuwçylaryň okuw maglumatlaryna çuň akyl ýetirmekleri we özleşdirmekleri üçin möhüm bolup durýar. Beýleki bir tarapdan bolsa, gowşak

ýetişýän okuwçylaryň bilim düşüňjelerini çekip almak üçin diňe biderek wagt ýitirilmeginiň we bellenilen meseleleri zerur bolan çuňlukda derňemäge mümkinçilik bermeyän ýagdaýyň öňi alynýar. Az taýýarlykly okuwçylara-da diňe ýoldaşlarynyň jogaplaryny diňletmek bilen çäklenmän, eýsem olary hem mümkin boldugyndan aýdylanlaryň üstüni ýetirmeklige, mugallym tarapyndan goýlan yönekeýräk soraglara jogap bermeklige we beýlekilere çekmeli. Bütün synpyň okuwçylarynyň jemleýji gaýtalamak sapagyna gatnaşmaklary onuň täsirliliginiň möhüm şertidir.

Sapagyň jemlemesinde mugallym okuwçylaryň jogaplaryny derňeýär, tema boýunça umumy jemlemä gelýär hem-de jogap beren okuwçylara žurnala degişli bahalary goýýar.

Käbir mugallymlar jemleýji gaýtalamak sapaklaryny okuwçylaryň bilimleri barlanylýan we bahalandyrylýan sapaga öwürüp, synpy doly passiwlikde goýup, bütün sapagyň dowamynda esasy soraglary birnäçe okuwçylar bilen giňişleýin derňemek bilen meşgullanýarlar. Jemleýji gaýtalamak sapaklarynyň şeýle tertipde guralmagy ýalňyşdyr. Beýle etmeklik şeýle sapaklaryň önünde duran meselelere we onuň häsiýetine gapma-garşy gelýär, sapagyň bilim-terbiýe berijilik ähmiýetini birden pese düşürýär.

Ýarym ýa-da bütün okuw ýylynyň dowamynda öwrenilenleri gaýtalamak. Bu gaýtalamak ol ýa-da beýleki synpda öwrenilen bütün döwrüň maglumatlaryny gaýtalap ulgamlaşdyrmak we jemlemek, ýarym ýylda ýa-da okuw ýylynyň bütün dowamynda öwrenilen möhüm faktlary, düşüňjeleri, nazary maglumatlary okuwçylaryň ýadynda has berkitmek üçin geçirilýär. Beýle gaýtalamakda mugallym mekdep okuwçylarynyň has ýokary derejedäki bilimlerine we başarnyklaryna daýanyp, öň okuwçylar üçin aýratyn çylşyrymly bolan meseleleriň mazmunyny doly açyp bilýär.

Okuwçylaryň alan nazary bilimlerini, öň öwrenilen maglumatlary derňew etmek üçin mugallym ozaly bilen okuwçylara düşnüksiz bolan düşüňjeleri düşündirmekligi peýdalanyp bilýär.

Beýle gaýtalamak üçin has uly temany saýlamak ýerlikli bolmaýar. Beýle gaýtalamagyň tematik we logiki umumylygyna üns

bermeli. Eger gaýtalaýan okuw maglumaty juda uly bolsa, onuň logiki umumylygyna zeper ýetýär we dersiň gaýtalamak üçin saýlanylan okuw maglumatyny böleklere bölmeli boýar. Netijede, «kiçi temalaryň» sany köpeliýär, bu bolsa olary ýatda saklamak üçin mehaniki ýat tutmaklygy talap edýär. Munuň tersine, gaýtalanýan maglumatlaryň aýratyn bölekleriniň logiki arabaglanyşygy göz önünde tutulyp, başarnykly saýlanylsa, düşüniş ýatda saklamagyň möçberi artýar. Bu okuwçylaryň akyl ýetiriş işini ýeňilleşdirýär we jemleýji gaýtalamagyň täsirliligini ýokarlandyrýar.

Beýle gaýtalamak üçin okuw maksatnamasynda ýörite sagatlar berilýär. Maksatnamada häsiýeti görkezilmezden, gaýtalamak üçin berilýän sagatlary-da ýerlikli peýdalanmak gerek. Şular bilen bir wagtda mekdepleriň gutardyş synplarynda taryhdan tabşyryljak synaglaryň ön ýanynda synagda bolup biläýjek meseleler, olar bilen baglanyşykly maglumatlara gysgaça göz aýlamak maksady bilen hem gaýtalamak guralýar.

TARYH DERSİNİ OKATMAGYŇ USULLARY

§ 1. Orta mekdeplerde taryhy okatmagyň usullarynyň ulgamy

Taryhy okatmagyň usullaryny toplumlaýyn paýdalanmagyň zerurlygy. Mekdep okuwçylarynyň taryh dersi boýunça çuňňur we her taraply bilim almaklaryny üpjün etmek üçin okatmagyň dürli usullaryny toplumlaýyn peýdalanmak zerur. Sebäbi dürli ýaşdaky, şol bir wagtyň özünde ýaşlary deň çagalaryň hem ösüş derejeleri bir deň bolmaýar. Şonuň üçin mugallymyň gürrüň, düşündiriş we ş.m. arkaly öwretmegi bilen temalaryň mazmuny doly özleşdirilmeýär. Özleşdirilişiň derejesi birmeňzeş bolmaýar. Munuň dürli-dürli sebäpleri bar. Olaryň hataryna okuwçylaryň ünsüniň derejesiniň tebigy taýdan üýtgäp durmagyny, pikirlenmek üçin wagty talap edýän we mugallymyň gürrüňine düşünmekligi kynlaşdyrýan adalgalaryň, sözleriň ulanylmagyny, okuwçylary ýadadýan adatdan daşary gaty geplemegi, soraglar, aýratyn hem, çylşyrymly soraglar düşündirilende çalt beýan etmekligi we ş.m. goşmak bolar.

Şeýle-de, bilşimiz ýaly, kabul etmeklik bilen ýatda saklamaklyk berk baglanyşykly. Şonuň üçin hem okuwçylaryň individual ýatlarynyň tapawutlaryny hasaba almaly. Ýagny haýsy okuwçynyň eşidiş, görüş ýa-da hereket ediji ýadyň eýesidigini bilmeli. Sebäbi görşi oňat ösenler görkezme esbaplar arkaly, eşidişi oňat ösenler bolsa, mugallymyň janly sözi esasynda oňat kabul edýärler.

Şonuň üçin mugallymyň janly sözüniň artykmaçlyklarynyň bardygyna garamazdan, onuň üsti bilen sapagyň mazmunynyň oňat kabul ediljekdigine doly güwä geçip bolmaýar. Bu ýerden bolsa görüp kabul etmeklige mümkinçilik berýän (okuw kitabyňyň tekstini, synp tag-

tasyndaky ýazgyny, çyzgylary, diagrammalary, kartalary, sungat eserlerini, suratlary, ekran okuw filmlerini) usulyň hem zerurlygy gelip çykýar. Mysal üçin, binagärlik ýadygärliginiň daşky keşbi baradaky göz önüne getirmäni söz bilen beýan etmek arkaly doly berip bolmaýar. Şonuň üçin görkezme esbabyň bir gezeklik ýa-da köp gezeklik görkezmäge mümkinçiliginiň bardygyny tapawutlandyrmaly. Mysal üçin, kinofilmde tankly söweşiň gidişi obrazlylyk we mazmunlylyk bilen görkezilýär, ýagny onuň ýerini hiç hili beýan etmeklik ýa-da çekilen surat bilen çalşyp bolmaýar. Ýöne ekran kadrlarynda görkezmeklik tiz geçýär we gözden ýityýär. Şonuň üçin ol özüniň ähli mümkinçilikleri bilen çekilen görkezme esbaplaryň, ýagny okuwçylaryň birnäçe gezek okap (synp tagtasyndaky, kitapdaky ýazgy) özlerine gerek bolşuna görä, köp seretmeklige mümkinçilik berýän (çyzgylar, diagrammalar, çekilen suratlar) esbaplaryň ýerini çalşyp bilmeýär. Şonuň ýaly durnukly görkezme esbaplar diýip atlandyrylýan, ýagny köp gezek gaýtalap görmek mümkin bolan we ýörite wagt almaýan, sapagyň бүтін dowamynda biygytyýar kabul edilýän görkezme esbaplara köpräk üns bermeli. Mysal üçin, synp tagtasyna iki sany şahsyýetiň, iki şäheriň ady, bir san görkezijisi ýazylan diýeliň. Mugallym gürrüniň gidişinde şolary atlandyrýar we synp tagtasyndaky ýazgylaryň birinden görkezýär we ş.m. Okuwçylar, esasan, synp tagtasynda mugallymyň görkezýän ýazgysyna üns berýärler. Şonuň bilen birlikde hemme ýazylanlary görýärler. Kabul etmekligiň köp gaýtalanmaklygy amala aşyrylýar.

Umuman aýdanymyzda, mugallymyň sözi bilen görkezme esbaplary utgaşdyrmak örän zerur.

Mekdep okuwçylarynda kabul etmäniň birnäçe görnüşlerini peýdalanmagy oýarýan tärleri hem ulanmaly. Mysal üçin, mugallymyň gürrüni boýunça meýilnama düzülende eşi diş, görkezme esbap görkezilende görüş kabul edijiligi hereket edýär. Bu ýerde özbaşdak akyl işiniň hem orny bar.

Taryh sapagynda peýdalanylýan çeper edebiýatdaky obrazlar okuwçylara geçmişdäki durmuş gatnaşyklaryny we durmuşa mahsus bolan çekme suratyň mazmunyny açyp görkezmäge, okuwçylara

taryhy ösüşi, synpy gapma-garşylyklary, jemgyýetiň ösüşiniň hereketini anyk görnüşde janly, hereket edýän gahrymanlaryň üsti bilen bermäge mümkinçilik berýär. Bu bolsa okuwçylaryň ýadynda oňat galýar. Ýokary synplarda taryh sapagynda çeper obrazlaryň peýdalanylmagy diňe bir okuw maglumatynyň beýan edilişiniň täsirliligini üpjün etmek bilen çäklenmän, öwrenilen taryhy hadysanyň düýp esaslaryny, öwrenilýän döwür üçin häsiýetli bolan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny, jemgyýetiň ösüşiniň kanunalaýyklygyny görkezmäge-de kömek edýär.

Şeýlelikde, taryh sapagynda peýdalanylýan çeper eserlerdäki obrazlar dürli jemgyýetçilik toparlaryň wekilleriniň içki tarapdan tapawutlaryny açyp görkezmek meselesini-de çözüär.

Çeper edebiýat mugallyma öwrenilýän taryhy hadysa, waka, şahsyýete anyk we doly häsiýetnama bermäge-de mümkinçilik berýär.

Köplenç, çeper edebiýat häsiýetnama bermek üçin açyk beýan ediji maglumat bolup hem hyzmat edýär.

Ýöne çeper obrazlar ylmy derňew bilen we syýasy häsiýetnama bilen çalşyrylyp bilinmeýär. Ýöne mugallym nazaryýet taýdan beýan edende, çeper edebiýatdan mysallar getirip, ylmy derňew edýär we has anyk, düşnükli, ynandyryjy häsiýetnama berýär.

Şeýlelikde, taryh sapagynda çeper edebiýatyň peýdalanylmagy ozaly bilen taryhy geçmişi we häzirki döwri obrazly göz önüne getirmek meselesini çözmäge kömek edýär.

Bilşimiz ýaly, hadysanyň uly böleginiň esasyň mugallym düşündirýär. Pikirlenme okuwçylary düşünmeklige, olary ýatda saklamaklyga alyp gidýär. Bu ýerde bilimleri özleşdirmeklik taýýar görnüşde habar bermeklikden durýar. Beýle akyl işi okuw maglumatynyň bölegini öwretmek üçin ýeterlik bolýar. Bu okuwçylaryň pikirlenmelerini az ösdürýär. Olaryň özbaşdaklygy, tankydylygy, ýitiligi, döredijilik häsiýeti we beýleki hilleri gowşak kämilleşýär. Pikirlenmäniň ähli hillerini ösdürmek üçin işiň ähli böleklerinde döredijilikli, ýokary derejede öndüriljekli zähmete taýýarlamaly. Pikirlenmäni ösdürmek edil beýleki başarnyklar ýaly adamyň sazlaşykly ösmegini terbiýelemek meselesiniň esaslarynyň biri bolup, mekdepde üstünlikli

okatmaklygyň zerur şertleriniň hem biridir. Okuwçylarda derslere bolan gyzyklanma hem deň bolmaýar. Bu diňe bir okuwçylaryň ylmyň mazmunyna bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilmeýär. Şunuň bilen birlikde, beýleki faktorlar: akyl ýetirijilik işini guramak, mugallymyň sözünüň güýji, pedagog bilen okuwçylaryň arasyndaky gatnaşyklar we beýlekiler hem düýpli rol oýnaýarlar.

Pedagogiki täsir etmeklik hem okatmagyň usullary bilen baglanyşykly bolýar. Islendik usulyň esasynda akyl ýetirmekligiň kanunalaýyklygy ýatyr.

Şeýle-de usullar okuwçylaryň ösüş derejelerine laýyk kesgitlenmeli. Sebäbi okuwçylar ýyl-ýyldan çalt okamak, köp kabul etmek, oňat pikir etmek we ş.m. akyl ýetirijilik mümkinçilikleri taýdan barha ösýärler. Şonuň üçin akyl ýetirijilik kanunalaýyklygyny peýdalanmaklygyň üstünlikliligi okuwçylaryň ösüşi bilen baglanyşykly bolýar.

Taryhy okatmagyň usullarynyň görnüşleri. Pedagogik edebiýatda okatmagyň usullaryny toparlara bölmekligiň dürli-dürli kesgitlenişi gabat gelýär, ýagny didaktiki maksatlary boýunça (täze maglumaty öwretmegiň, berkitmegiň we bilimleri, başarnyklary, endikleri barlamagyň usullary), okuwçylaryň okuw prosesinde daýanýan logiki usullary esasynda (analiz, sintez, induksiýa, diduksiýa we ş.m.), okuwda okuwçylaryň umumy işjeňliginiň derejesi boýunça (dogmatik ýa-da barlag usuly, passiw we işjeň usul), utgaşdyrylan alamatlary boýunça usullar we ş.m. Okatmagyň usullaryny toparlara bölmek boýunça edilýän şu teklibiň gymmatlylygy, ozaly bilen, munda mekdepde okuwyň dowamynda peýdalanylýan bilim bermegiň dürli çeşmeleri we terbiýelemegiň serişdeleri açyk görkezilen. Şeýle-de, usullaryň her bir toparynda mugallymyň we okuwçylaryň işiniň aýratynlyklary görkezilýär, okuwçylaryň tejribe işleri-de ýörite bölünip görkezilýär.

Taryhy okatmagyň aşakdaky esasy usullaryny bellemek mümkin:

- 1) Gürrüň we mugallymyň mekdep umumy okuwy.
- 2) Dilden beýan etmek usuly.
- 3) Görkezme esbaplylyk usuly.

- 4) Okuw kitaby bilen işlemek usuly.
- 5) Taryhy resminamalar bilen işlemegiň usullary.
- 6) Taryh okadylanda çeper edebiýatdan peýdalanmagyň usullary.
- 7) Nusgawy we häzirki zaman işjeň usullary.

Okuwçylaryň özbaşdak işi barada aýdanymyzda, ol okatmagyň islendik usuly peýdalanylanda uly orun tutýar. Mysal üçin, gürrüň we mugallymyň mekdepdäki umumy okuwyny alyp görsek, eger ol dogry guralýan bolsa, okuwçylaryň özbaşdak kabul edýän pursatlary oňa girizilýär. Olaryň pikirlenmesi, mugallym tarapyndan beýan edilen faktlary derňemek başarnyklary ösdürilýär, netijä gelinýär. Öý işine taýýarlanýarlar. Ýokary synplarda okuwçylar gürrüňiň, mugallymyň umumy okuwynyň giňeldilen meýilnamasyny özbaşdak ýazýarlar. Beýleki usullarda okuwçylaryň özbaşdak işleri has açyk görünýär. Gürrüň usulyndan peýdalanylanda mekdep okuwçylary özlerine belli faktlar we hadysalar esasynda özbaşdak umumy netijä gelýärler ýa-da ön özlerine näbelli bolan, täze sebäp-netije arabaglanyşygyny dikeldýärler. Okuwçylar sapakda mugallymyň ýolbaşçylygynda ol ýa-da beýleki çekilen suraty derňemek bilen şol çekilen suratda görkezilen hojalygyň aýratynlyklaryny, adamlaryň gatnaşyklaryny häsiýetlendirýärler. Okuwçylar okuw kitaby boýunça maglumatlary öwrenip, sapakda özbaşdak meýlnama, tablisa ýa-da çylşyrymly bolmadyk çyzgy çyzyp bilýärler.

Her bir usul öz nobatynda dürli böleklerden durýar. Mysal üçin, görkezme esbaplylyk usuly taryhy kartalary, çekilen suraty, çyzgyny, tablisany, diagrammany, suratlary görkezmek we derňemek, ekran serişdelerini peýdalanmak, synp tagtasyny we heki hem-de ş.m. peýdalanmak ýaly dürli bölek görkezmelerden durýar. Şonuň bilen birlikde, görkezme esbaplylyk usuly onuň islendik bölek görkezmesinde (onuň islendik usulynda we onuň peýdalanylyşynda) dürli aýry-aýry ýumuşlardan durýar. Mysal üçin, taryhy suraty synpyň önünde görkezmek hem-de mekdep okuwçylarynyň onuň mazmunyny derňew etmekleri we ş.m.

Okatmagyň her bir usuly mugallymyň ýolbaşçylygynda okuwçylarda bilimleri özleşdirmek we özbaşdak işlemek üçin zerur bolan dürli başarnyklary we endikleri ösdürmek boýunça işjeň işi özüne birleşdirýär. Bu bolsa okatmagyň bilim we terbiýe berijilik meseleleriniň çözülmegine kömek edýär.

Her bir usulyň okuwçylaryň bilimleri, başarnyklary gazanmaklarynyň ýollary, tärleri bolup durýan we olary terbiýelemekde, taryhy okatmagyň beýleki usullaryndan tapawutlanýan öz ýörite, ýagny özüne mahsus aýratynlyklary bar. Mysal üçin, gürrüň we mugallymyň umumy okuwy usulynda okuwçylaryň bilim almaklarynyň esasy çeşmesi mugallymyň sözi bolup durýar. Görkezme esbaplylyk usulynda okuwçylaryň bilim almaklarynyň çeşmesi dürli görnüşdäki görkezme esbaplar we ş.m. bolup durýar.

Emma her bir usula şol bir durşuna durýan, hiç hili üýtgemeýän we beýleki usullar bilen baglanyşyksyz usul hökmünde seretmek nädogrydyr.

Taryhy okatmagyň usullary örän çalt üýtgäp durýar. Olar aýratyn sapagyň temasyna, dersiň mazmunyna we meselelerine, okuwçylaryň synpdan-synpa geçdikleri saýy olarda toplanýan täze bilimlere we başarnyklara laýyklykda ösýärler we çylşyrymlaşýarlar. Okatmagyň usullary öz aralarynda örän berk baglanyşyklydyr. Köplenç, ol ýa-da beýleki usul özüne beýleki usullaryň böleklerini girizýär. Mysal üçin, görkezme esbaplylyk usuly mugallymyň sözi bilen, ýagny mugallymyň gürrüňi ýa-da umumy okuwy bilen ýakyn baglanyşykly bolýar. Mümkün, ol söhbetdeşlik, okuw kitaby bilen işlemek, çeper edebiýatdan peýdalanmak usullary bilen utgaşyp biler. Gürrüň we mugallymyň umumy okuwy beýleki usullar bilen – söhbetdeşlik, görkezme esbaplylyk, çeper edebiýatdan peýdalanmak usullary bilen utgaşdyrylanda bilim-terbiýe berijilik taýdan has täsirli bolýar. Taryhy okatmagyň usullarynyň her birini peýdalanmagyň ýollary örän köp dürli. Olar taryhyň mekdep dersiniň esasy bilim-terbiýe berijilik meselelerini okuwçylaryň ýaşlaryna, olaryň bilimlerine we başarnyklaryna laýyklykda amala aşyrmagyň serişdesi hökmünde-de hyzmat edýär.

§ 2. Taryh sapagynda häzirki zaman işjeň usullardan peýdalanmak

Häzirki zaman işjeň usullardan peýdalanmagyň ähmiýeti.

Ata-babalarymyzyň bilim almak, hünär öwrenmek baradaky parasatly ýörelgelerini döwrelaýyk ösdürmegiň aladasyny edýän hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow milli bilim ulgamyny kämilleşdirmek boýunça düýpli işleriň durmuşa geçirilmegine itergi berjek «Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» Permana (2007-nji ýylyň fewral aýynyň 15-i) gol çekdi. Hormatly Prezidentimiziň ady agzalan Permanyndan gelip çykýan wezipeleri durmuşa geçirmekligi maksat edinýän «Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda» Karary, «Türkmenistanda bilim işgärleriniň iş haklarynyň we talyp haklarynyň möçberlerini köpeltmek hakynda» çykaran Permany milli bilim ulgamyny tutuşlygyna öz içine alýar. «Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda» Karar umumybilim berýän orta we hünärment mekdepleriniň mugallymlarynyň hepdelik iş yüküni, ýokary okuw mekdepleriniň professor-mugallymlarynyň ýyllyk iş yüklerini kadalaşdyrýar. Şeýle-de bu karar esasynda mekdeplerde işler ýola goýlanda mugallymlaryň her bir okuwça uly üns bermeklerine, synpdaky okuwçylaryň her biriniň ukyp-başarnyklaryny has doly açmagyň usullaryny peýdalanmaklaryna, olar bilen dürli çäreleri talabalaýyk guramaga mümkinçilik berýär.

Hormatly Prezidentimiziň bilim ulgamynyň işgärleriniň önünde goýan wezipelerini göwnejaý çözmek üçin bolsa, mekdep okuwçylaryna bilim-terbiýe berlende kämil, häzirki zaman usullaryndan giňden peýdalanmak gerek.

Häzirki wagtda, bilşimiz ýaly, Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň halk hojalygynyň ähli ugruny öz içine alýan düýpli progressiw özgertmeler geçirilýär.

Bilim ulgamynda hem düýpli özgerişlikler amala aşyrylýar. Milli bilim ulgamyndaky özgertmeleriň möhüm ugurlarynyň biri hem halkara tejribesini çuňňur özleşdirmekden, ýurdumyzyň we dünýä

ylmynyň soňky gazananlaryny, täze öňde baryjy tehnologiýalary hem-de usullary öwrenmekden hem-de Türkmenistanyň orta we ýokary okuw mekdepleriniň okuw tertibine girizmekden ybaratdyr.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan başy başlanan giň gerimli bilim özgertmeleriniň zerurlygy we döwrebaplygy orta hem ýokary okuw mekdepleriň durmuşyň depginine eýermelidigi, jemgyýetçilik, ylmy we medeni ösüşiň netijelerini hasaba almalydygy bilen şertlenendir. Şonuň üçinem bellibir wagtyň dowamynda bilimdäki üýtgeşmeler, üstüni ýetirmeler, goşmaçalar, täzelenen ýörelgeleriň döredilmegi we kämilleşdirilmegi hökmany bolup durýar. Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan okuw prosesini kämilleşdirmekde daşary ýurt tejribesiniň öwrenilmegi geçirilýän özgertmäniň esasy maksatlarynyň birini kesgitlemäge, ýagny Türkmenistanyň orta we ýokary okuw mekdeplerinde multimedia tehnologiýalaryny we okatmagyň interaktiw usullaryny girizmek arkaly, ýurdumyzyň bilim ulgamynda dünýä derejesine ýetmäge mümkinçilik berdi. Okatmagyň bu häzirki zaman usullary dünýäniň bilim ulgamynda giňden ulanylyp, ýokary netijeleri berýär.

Okuwçylara bilim bermegiň häzirki zaman serişdeleriniň esalarynyň biri kompýuter bolup durýar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ösüp gelýän nesil hakdaky ýadawsyz aladasy bilen eýýäm okatmagyň multimedia tehnologiýasy bilen üpjün edilen mekdepler açyldy. Ulanylmaga berlen täze mekdepleriň okuw otaglary gaýragoýulmasyz kompýuter tehnikasy, sensor mekdep tagtasy, sapaklara öňünden taýýarlanmaga niýetlenen geçiriji planşet, okuwçylaryň bilimi özleşdirişini barlamak üçin pulklar hem-de ähli ulgamy dolandyrmaga niýetlenen kompýuter bilen doly üpjün edilendir. Şonuň ýaly orta we ýokary okuw mekdepleriniň gurluşygy häzir ýurdumyzyň hemme ýerinde alnyp barylýar. Bu bolsa mugallymlara okatmagyň täze usullaryndan giňden peýdalanmaga mümkinçilik berýär. Ýöne munuň üçin mugallym sapakda maglumat aragatnaşyk tehnologiýalaryny ulanyp okatmagyň usullaryny bilmelidir.

Taryh sapaklarynda maglumat tehnologiýalaryndan peýdalanmak. Maglumat tehnologiýalaryndan peýdalanmagyň has giň ýaýran görnüşi multimedia prezentasiýalarydyr. Taryh sapaklarynyň tutuş ulgamynyň prezentasiýalary, şeýle-de aýratyn multimedia prezentasiýalary taýýarlanylsa ýerlikli bolýar. Prezentasiýalary taýýarlamak çynlakaý çemeleşilmeli döredijilikli işdir. Animasiýany, grafiki we audio serişdeleri, multimedia ensiklopediýasynyň böleklerini peýdalanyp, anyk sapagyň prezentasiýasyny taýýarlamak üçin 2,2–5 sagat gerek bolýar. «Power Point» programmasy sapakda kartalary, suratlary, taryhy şahsyýetleriň portretlerini, wideofragmentleri, diagrammalary peýdalanmaga mümkinçilik berýär.

Taryh sapaklarynda maglumat tehnologiýalaryndan peýdalanmagyň ýene bir görnüşi multimedia kartalarydyr. Häzirki wagta çenli peýdalanylýp gelinýän taryhy kartalar öz möwritini geçirdi diýsek ýalňyş bolmasa gerek. Olary saklamak, ýerleşdirmek, sapakda ulanmak üçin amatly ýerden asmak we ş.m. meseleler elmydama ýüze çykyp durýar. Şonuň üçinem häzirki wagtda döwre laýyklykda olaryň ýerini interaktiw kartalar bilen çalyşmak gerek. Türkmenistanyň we dünýäniň taryhynyň ähli temalary we bölümleri boýunça interaktiw kartalary peýdalanmak amatlydyr. Şeýle kartalar interaktiw tagta bilen utgaşdyrylyp peýdalanylýsa, olar bilen işlemek mümkinçilikleri giň bolýar. Okuwçylar karta çekmäge, mugallym tarapyndan sapakdan oň taýýarlanylýan ýazgylary ýerleşdirmäge we süýşürmäge, bellikler etmäge, goşunyň ýerleşen ýerini ugur görkeziji (strelka) bilen görkezmäge we ş.m. mümkinçilik alýarlar.

Okuwçylar bilen sapakda we öýde ýekeleşýin, toparlaýyn we köpçülikleýin işi guramaga mümkinçilik berýän «kömekçi maglumatly» ýumuşlar hem ýörite taýýarlanylmalýdyr. Mysal üçin, birinji gezek okuwçylaryň bilimlerini barlamak üçin soraglar teklipl edilýär. Eger okuwçy nädogry jogap berse, dogry jogap bermek üçin zerur bolan maglumat ýerleşdirilen sapagyň gerek bölegine gaýdyp baryp peýdalanmaga mümkinçilik berýän prezentasiýalar taýýarlanylýar. Okuwçylar olary «ýörite çykgytda» (giperssylyki) görkezilen salgylanmasyndan tapyp peýdalanyp bilýärler.

Taryh dersi boýunça geçirilýän sapakdan daşary işlerde we gaý-talamak sapaklarynda dürli wiktorialardan peýdalanmak hem bolýar. Mysal hökmünde aşakdaky görnüşlerdäki wiktorialary almak bolar:

1. «Türkmenistan X–XVI asyrlarda». Bu görnüşdäki wiktori-nany geçirmek üçin synpy iki topara bölmeli. Soňra berlen ýumşy ekranyň ýüzüne çykarmaly we toparlara özara maslahatlaşmak üçin wagt bermeli hem-de jogap berdirmeklige geçmeli. Şeýle wiktorina-lar şu görnüşlerde – «Syýasy işgäri tana», «Atlary düşündir», «So-rag-jogaplar» we ş.m. görnüşlerde bolup biler.

2. «Gökdepe söweşi». Bu wiktordinada slaýdyň ýüzünde çylşy-rymlylygy dürli derejede bolan, şonuň üçin hem dürli ballar berilýän soraglar ýerleşdirilýär. Oýna gatnaşýanlar özleriniň çözüp biljek so-raglaryny saýlap alýarlar we jogap berýärler. Netijede, iň köp ball alan oýunçy ýa-da topar ýeňiş gazanýar.

3. «Türkmenistan SSR-i Ikinji jahan urşy ýyllarynda (1941–1945 ýý.)». Bu wiktoriga «Hronologiýa boýunça ýerleşdir», «Gahry-manlary tana», «Taryhy sözlük» ýaly dürli görnüşli ýumuşlardan dü-zülýär. Her bir ýumuş birnäçe soraglardan ybarat bolup, toparlar olara nobatma-nobat jogap berýärler.

Mugallym okuw maglumatlaryny berk özleşdirmäge we berkit-mäge, sapagy gyzykly, täsirli edip geçirmäge mümkinçilik berýän dürli görnüşli wiktorialary öz islegine görä peýdalanyp bilýär.

Sapakda mugallymyň ýa-da okuwçylaryň öýde özbaşdak taýýar-lan hem-de taýýar görnüşdäki krasswordlardan interaktiw tagta arkaly peýdalanýlsa, okuwçylar sapaga has işjeň gatnaşýarlar.

Ekrandaky täsirli suratyň bary-ýogy diňe okuw maglumatyny bermekligiň usulydygyny bellemek gerek. Bu birtaraplaýyn here-ketdir. Sapakda esasy zat – okuwçy bilen mugallymyň arasyndaky janly özara hereketdir, olaryň arasynda hemişe maglumatlaryň al-şyp-çalyşmasydyr. Şonuň üçinem islendik okuw otagynda bolmaly esasy serişde mekdep tagtasydyr. Tagta – bu mugallymyň hem okuw-çylaryň diňe dürli ýazgylar üçin peýdalanýan serişdesi bolmak bilen çäklenmän, eýsem ol okuwçy bilen mugallymyň arasynda magluma-ty alşyp-çalyşmagyň hem meýdançasýdyr. Interaktiw tagtada sen-

sorly gurluşy bolan proyeksion tehnologiýalar birleşýär. Şonuň üçin hem beýle tagta diňe kompýuterde bolan zatlary görkezmek bilen çäklenmän, eýsem, prezentasiýa işini dolandyrmaga (ikitaraplaýyn hereketi) ýagny sapagyň okuw maglumatyny soň hem gerek wagty peýdalanmak üçin saklamaga we düzüdişler girizmäge, timarlamaga, reňkler bilen bellikler etmäge hem-de düşündiriş bermäge mümkinçilik berýär.

Taryh sapaklarynda interaktiw tagtada okuwçylar bilen bilelikde örän köp dürli ýumuşlary ýerine ýetirmek mümkin. Bu ýerde mugallymyň öňünde dürli görnüşdäki ýumuşlary peýdalanmak meselesi durýar. Beýle ýumuşlary birnäçe toparlara bölmek bolýar:

1. Suratlar bilen işlemek
2. Krassword
3. Çyzykly karta
4. Sözi ýerine goýuň
5. Atlar
6. Degişli ediň
7. Belläň.

Sapakda okuwçylara ýumuşlaryň islendik topary tabşyrylýar we olardan tagtada ýumşy ýerine ýetirmekleri soralyar, meselem, «Galdyrylan sözi goýuň», «Çyzykly kartada haýsydyr bir zady belläň», «Krasswordy çözüň», «Wakalary we seneleri degişli ýere goýuň» we ş.m. Uly we kiçi ýaşly mekdep okuwçylarynyň hemmesi interaktiw tagtada işlemegi halaýarlar. Sebäbi interaktiw tagta arkaly geçirilýän her bir sapak gyzykly we özüne çekiji ýagdaýda geçýär. Munuň üçin ýumuşlary öňünden öýde taýýarlamaly. Bular skaýner arkaly taýýarlanylýan tekst, çekilen surat ýa-da Word, Power Point we beýleki islendik programmada döredilen ýumuşlar bolup biler.

Elbetde, okuwçylaryň okuwa bolan işjeňliginiň ýokarylygyny diňe interaktiw tagtada işlemek esasynda gazanyp bolýar diýmek nädogry bolar, ýöne interaktiw tagtada işlenilende tejribäniň görkezişi ýaly, sapakda öwrenilýän maglumatlara gyzyklanma ýokary bolýar. Olar täze temany ara alyp maslahatlaşmaga örän işjeň gatnaşýarlar, islendik okuw işine gatnaşmaga çalyşýarlar, okuw maglumatyny çalt

özleşdirýärler, ýatda saklaýarlar. Jemläp aýdanymyzda interaktiw tagtanyň peýdalanylmagy okuwçylaryň alan bilimleriniň durnukly saklanmagyna, okuwçylaryň akyl ýetiriş işjeňliginiň artmagyna kömek edýär.

Taryh sapaklarynda häzirki zaman işjeň usullardan peýdalanmak. Ýurdumyzda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda amala aşyrylýan bilim özgertmeleri esasynda okuwçylara taryh dersinden bilim-terbiýe berlende interaktiw usulyndan, multimedia tehnologiýasyndan peýdalanmak zerur.

«Interaktiw» sözi «interact» diýen iňlis sözünden gelip çykyp, ol «özara baglanyşmak, özara gatnaşykda bolmak, bir-birege täsir etmek» ýaly manylary aňladýar. Interaktiw okuw diýlende, okuwçylaryň töweregindäki okuwa dahylly zatlar hem-de adamlar (mugallym, synpdaşlary, kompýuter we ş.m.) bilen işjeň aragatnaşykda bolýan okuwyna düşünmeli. Interaktiw okuwda sapaklar okuwçylaryň akyl ýetiriş prosesine bütinleý berler ýaly ýagdaýda bolup, okuw maglumatlarynyň özleşdirilmegine şahsy goşandyny goşar ýaly derejede geçirilmelidir. Interaktiw okuwyň netijeli bolmagy ilkinji nobatda, mugallymyň ussatlygyna baglydyr. Mugallym oňaly ýagdaýy döretmek arkaly, okuwçylar bilen aýratynlykda, iki-ikiden we toparlaýyn işleri gurnamak ýoly bilen, sapagyň maksadyna ýetmegini gazanmalydyr. Munuň üçin sapaklarda dürli hili döredijilikli ýumuşlar, görkezme esbaplar, köpdürli oýunlar ulanylýar, ýazmaça we dilden beýan edilýän okuw maglumatlary, kompýuter we beýleki maglumat berýän çeşmeler bilen işjeň ýagdaýda iş geçirilýär. Şeýle şertlerde okuwçylar özleriniň akyl taýdan gor baýlygyna eýediklerini duýýarlar, şeýlelikde, okuw döwri has netijeli bolýar. Interaktiw okuw çykyş edýäniň ýeke-täk pikirini aradan aýyrýar. Häzirki zaman mugallymçylyk tejribesinde okatmagyň interaktiw görnüşiniň, esasan, okuwçylaryň alan täze okuw maglumatlaryna akyl ýetirmegine, işjeň pikirlenmegine, bilimi esasly özleşdirmegine ýardam berýän usullary ulanylýar. Bu usullar okuwçylarda bar bolan bilimlerini ulanylmagyna, alnan täze okuw maglumatlaryna gyzyklanma oýarmaga, berilýän bilimlere olaryň şahsy çemeleşişini emele getirmäge gönükdirilendir.

Şeýlelikde, döwletimiziň orta we ýokary okuw mekdeplerinde häzirki zaman usullarynyň ulanylmagy başy başlanan milli bilim ulgamyndaky özgertmäniň üstünlikli durmuşa geçirilmegine mümkinçilik berýär.

Okatmagyň interaktiw usulynda guralan taryh sapaklary öwrediji oýunlaryň üsti bilen geçilende sapak gyzykly we örän täsirli bolýar. Şeýle hem oýun usuly peýdalanylanda okuwçylaryň özleri özbaşdak pikirlenip hem-de durmuş tejribelerini peýdalanyň jogap berýändigleri üçin, sapakda öwredilýän temalaryň netijeli bolmagyna, okuwçylaryň aňynda uzak wagtlap galmagyna we gerek bolan wagty ýadynda dikeldip bilmegine kömek edýär. Bu usulda mugallym adaty sapak geçiş usulyndan daşlaşyp, temany töwerekleýin öwredýär.

Taryh sapaklary interaktiw usulynda geçilende okuwçylar sapagy çalt özleşdirýärler, olary sapaga doly çekmäge mümkinçilik berýär. Şeýle sapaklara çekinjeň, ýuwaş, dymma okuwçylary has işjeň gatnaşdyrmaga oňat mümkinçilik bolýar. Bular interaktiw sapak geçiliş usulynyň netijeliliginiň ýokarydygyny görkezýär. Okuwçylaryň pikirleniş ukybyny işjeňleşdirýän usullaryň biri-de interaktiw tagtasynda Klaster usulyndan peýdalanmakdyr. Bilşimiz ýaly, Klaster usuly peýdalanylanda berlen ýumşa grafiki çyzgynyň, suratlaryň üsti bilen jogap berilýär. Bu söz bilen zadyň jemlenmesini, baglanyşmasyny, ýagny sözleriň toplumyny aňladýar. Mysal üçin, 9-njy synpda türkmenleriň hojalygy baradaky temalar geçilende interaktiw tagtasynda sapak geçmegiň Klaster usulyndan peýdalanylyşyny alyp göreliň. Munuň üçin mugallym sapak başlanmazýndan öň okuwçylary iki topara bölýär. Toparlar atlandyrylýar. Şondan soň ýaryş yglan edilýär.

Bu sapakda okuwçylaryň türkmenleriň hojalygy baradaky düşüňjelerini giňeltmek, ösdürmek maksat edinilýär. Sapakda türkmenleriň hojalygy barada okuwçylaryň öz pikirleri aýtdyrylýar. Olaryň içinde tema degişli sözler saýlanyp alnyp, ekerançylyk bilen meşgul bolýan obanyň suraty şekillendirilen tegelegiň töwreginde şöhlelendirilýär. Meselem, birinji topar ekerançylyk, ikinji topar maldarçylyk bilen baglanyşykly sözleri tapyp ýazýarlar.

Bu usuly synp tagtasynda tutuş synp bilen ýa-da okuwçylary toparlara bölüp, olaryň hersine aýratyn bir tema bilen baglanyşykly sözleri özleriniň tapmagyny tabşyrmak arkaly-da peýdalanyň bolýar. Bu usuldan peýdalanylanda okuwçylaryň öňki sapaklarda we durmuşda öň öwrenen okuw maglumatlaryny berkitmäge, aýry-aýry temalaryň aýratynlyklaryny ýüze çykaryp bilmeklerine, temanyň many-mazmunyna düşünmeklerine we ş.m. kömek berýär.

Multimedia inlisçeden terjime edeniňde informasiýalaryň we okatmagyň dürli görnüşli serişdeleriniň bir wagtda ulanylmagy diýmekdir. Multimedia – bu şol bir wagtyň özünde ses, grafika, wideoşekil, tekst ulanmagy üpjün edýän ulgamdyr. Sapakda diafilmi aýdym bilen görsek ýa-da wideoşekile tomaşa etsek, kompýuterden peýdalansak, muňa multimediadan peýdalanyldy diýip hasap edip bolmaýar. Sebäbi multimedia – bu interaktiw (dialogly) ulgamdyr. Ol öwrenilýän dersi okatmaklyga, bilimleri barlamaklyga, öňki öwrenilenlere gaýdyp gelmeklige we ş.m. mümkinçilik bermelidir.

Multimedia tehnologiýalaryndan peýdalanmak sapagy geçirmegi ýeňilleşdirýär, sapaga gatnaşyjylaryň höwesini ýokarlandyrýar, dersiň gowy özleşdirilmegine ýardam edýär, pikirleniş işini işjeňleşdirýär. Şeýle görnüşli sapaklaryň geçilmegi netijesinde sapagy öwrenmäge bolan gyzyklanma artýar.

Multimedia tehnologiýalarynyň peýdalanylmagy okatmagyň döp bolan usullarynyň üstüni sazlaşykly dolduran ýagdaýynda dogry, netijeli, oňaly diýip hasap etmek bolýar. Mugallym multimedia tehnologiýalaryndan peýdalanyň, sapagy ýokary hilli, netijeli geçirmek üçin azyndan 2–3 sagat öz üstünde yzygiderli işlemeli bolýar. Ol munuň üçin ilki bilen multimedia serişdelerinden peýdalanmagyň usullaryndan baş çykarmalydyr.

Mysal üçin, 7-nji synpda Türkmenistanyň taryhy dersinde «Parfiýa döwletiniň medeniýeti» atly temada täze okuw maglumatlary öwredilende suratlardyr slaydlardan peýdalanylyşy barada aýdanymyzda, ilki bilen mugallym Parfiýanyň b.e. öň III asyryň ahyrlaryndan b.e. III asyrynyň başlaryna çenli Gündogaryň medeni taýdan ösen döwletleriniň biri bolandygyny belleýär. Döwletiň paýtagty bolan

Nusaý galasynyň Parfiýa döwrüne degişli ýadygärlikleriniň 2007-nji ýylda ÝUNESKO-nyň Bütindünýä mirasynyň sanawyna goşulmagynyň onuň umumadamzat gymmatlyklarynyň hazynasydygyny görkezýändigini gürrüň berýär. Soňra Köne Nusaý galasynyň suraty görkezilýär we bu barada gürrüň berilýär: «Öz döwründe 15 ga meýdany tutýan Köne Nusaý galasynyň diwarynyň düýbünüň galyňlygy 3 metre golaý, uzynlygy bolsa 7 km-e ýetipdir.

Onuň arasynda toý-dabara, gulluk otaglary, ybadathanalary bolan uly köşk bolupdyr. Köne Nusaýyň gurluşygy Mitridat I patyşalyk eden döwründe amala aşyrylypdyr. Şonuň üçin onuň hormatyna Mitridat şäheri diýlip at berlipdir. Şäheriň daşky aýlawy berkidilipdir. Nusaý köşgüniň diwarlary çig kerpiçden galyň salnypdyr, onuň myhman kabul edilýän uly otagy bolupdyr. Otagda tekjeler ýasalyp, olarda palçykdan edilip reňklenen heýkeljikler goýlupdyr. Nusaýda diň şekilli ybadathana hem salnypdyr. Ybadathanada mukaddes ot ýakylupdyr».

Şular bilen birlikde Parfiýa döwletiniň Günorta-Gündogar Türkmenistanda ýerleşýän iri şäherleriniň biriniň Margiana bolandygy, Erkgala, Gäwürgala barada gürrüň berilýär.

Soňra «Nusaýdan tapylan şirmaýydan haşamlanyp ýasalan bulgurlar – ritonlar, heýkeller, parfiýa şalarynyň şekilleri, zikgelenen altyn teňňeler, ösen nakgaşlyk öz döwründe Parfiýa-Nusaý

medeniýetiniň örän ösendiginden habar berýär» diýmek bilen mugallym aşakdaky suratlardan gürrüňi edilen zatlary jikme-jik görkezýär: «Suratdan görşümüz ýaly, ritonlaryň käbirleri köşkde geçirilýän meýlisler üçin has uly 1,5–2,5 litr ölçeginde hem ýasalypdyr. Häzire çenli dünýäniň dürli künjeginden tapylyan ritonlaryň arasynda öz görnüşiniň kämilligi we çeper bezegi boýunça Köne Nusay ritonlary dünýä sungatynyň iňňän ajaýyp nusgalarynyň hataryna goşulýar.

Okuw kitabynda ýerleşdirilen yzygiderlilikde Parfiýanyň hat-ýazuwy barada-da aýdylýar. Surat arkaly parfiýa hatyndan bölek görkezilýär we giňişleýin gürrüň berilýär.

Dini ynançlar we ellinizmiň Merkezi Aziýa halklarynyň mede-niýetine eden täsiri açylyp görkezilýär.

Şeýlelikde, täze tema öwrenilenden soň, ony berkitmek we jem-lemek etaby üçin okuw kitabyňyň 137-nji sahypasyndaky Parfiýa patyşalarynyň teňňelerini Power Pointde slaýd görnüşinde taýýar-lamaly. Temany öňki geçilen temalar bilen baglanyşdyryp, Par-fiýa patyşalarynyň teňňeleri bilen birlikde Ahemenileriň altyn teň-ňesi Darigiň, Aleksandr Makedonskiniň şekili çekilen teňňeleriň, Selewk I we onuň ogly Antioh I döwrüniň teňňeleriniň, Antioh I teňňesiniň, Baktriýanyň satraby Diodot I teňňesiniň, Parfiýa satraby Andragoryň teňňesiniň suratlarynyň degişli ýazgylaryny aýryp, diňe özlerini garym-gatym ýagdaýda bir slaýdda ýerleşdirmeli. Beýleki bir slaýdda teňňeleriň haýsy döwrüňki we haýsy patyşanyňkydygyny görkezýän ýazgylary ýerleşdirmeli. Synpdaky okuwçylary iki to-para bölmeli. Olary teňňe suratlarynyň ýanyna degişli patyşanyň adyny çalt we dogry goýmak boýunça bäsleşdirmeli. Haýsy toparyň okuwçylary bäsleşigiň şertine laýyklykda köp dogry jogaby çalt bil-megi başarsa ýeňiji bolýar. Şeýle ýumuş okuwçylaryň täze öwrenilen tema bilen baglanyşykly öňki geçilenleri gaýtalamaklaryna, temany öňki öwrenilenler bilen baglanyşykly öwrenmeklige, sapaga işjeň gatnaşmaklaryna, ünsliklerini, ýatkeşliklerini ösdürmeklerine, täze temany oňat özleşdirmeklerine mümkinçilik berýär. Okuwçylar sa-paga höwes bilen gatnaşýarlar.

Elektron testleri taýýarlamak. Sapakda okuw maglumatlary-nyň has çuň özleşdirilmegini we bilimleri barlamak üçin dürli görnüşli testleri hem-de «kömekçi maglumatlary» peýdalanmak bolýar. Bular mugallym tarapyndan «Word» ýa-da «Power Po-int» programmasynda düzülen testler, şeýle-de häzir Internet ulga-mynda näçe diýseň bar bolan taýýar testler bolup biler. Testler bir-näçe sowalyň arasyndan dogry jogaby saýlamaly ýönekeý tekst görnüşinde, şeýle-de çekilen, şekillendirilen surat görnüşlerinde-de bolup biler. Testler bilen işlemegiň tärleri-de dürli-dürlüdür. Olar köpçülikleýin, toparlaýyn, ýekeleýin işlemek üçin niýetlenilendir. Testler dogry işlenilse ekranda dogry jogaplar peýda bolýar.

Taryh sapaklarynda ulanylýan elektron soragnamalar taryhy maglumaty kabul etmegiň mümkinçiliklerini giňeldýär. Olar okuwçylaryň bilimlerine baha berilýän wagty aýdyňlaşdyrmaga, okuwçylaryň özbaşdak baha berijilik mümkinçiliklerini ösdürmeklige ýardam berýär.

§ 3. Taryh okadylanda dilden beýan etmek usulyndan peýdalanmak

Taryh okadylanda dilden beýan etmek usulynyň tutýan orny we onuň görnüşleri. Sapakda janly söz monolog (taryhy maglumaty mugallymyň ýa-da okuwçynyň beýan etmegi) we söhbetdeşlik görnüşinde bolýar.

Taryh okadylanda mugallymyň janly sözi esasy rol oýnayar. Onuň kömegi bilen okuwçylar taryh boýunça bilimlerini aýdyň görkezýärler we akyl ýetirijilik işine ýolbaşçylyk amala aşyrylýar. Dilden beýan etmek usuly adamzat tejribesini jemlenilen we ulgamlaşdyrylan görnüşde bermegiň has amatlylarynyň biridir. Mugallymyň dilden beýan etmegi okuw döwründe taryh ylmynyň täze maglumatlaryny, häzirki döwrüň meselelerini talabalaýyk görnüşde girizmäge mümkinçilik berýär. Taryh sapagynda mugallymyň dilden beýan etmegi, birinjiden, geçmişiň we häzirki döwrüň bütin durmuşyny döretmek, ýagny maglumat beriji wezipäni ýerine ýetirýär. Ikinjiden, adamzat pikiriniň subut edijilik güýjüne okuwçylaryň akyl ýetirmeklerini gazanýar (logiki wezipesi). Umuman, mugallymyň sözi okuwçylary taryhy geçmişiň suratlandyrmalaryndan we obrazlaryndan jemlemelere, baha bermelelere, düşünelere, taryhy prosesini kanunalaýyklygyna düşünmeklige alyp barýar. Üçünjiden, söz terbiýeleýär. Mugallymyň ynandyryjy sözünüň örän uly terbiýeleýjilik täsiri bar. Dilden beýan etmek usulynyň bu wezipesini amala aşyrmagynda mugallymyň özüniň ideýa-ahlak keşbi, umumy medeniýeti, synp bilen aragatnaşygy aýratyn ähmiýete eýedir. Ýokarda sanalyp geçilen wezipeler öz aralarynda bir-birleri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Mugal-

lymyň aýyk obrazly, ynandyryjy sözi okuwçylaryň aňyna we ýüregine güýçli täsir edýär. Taryhy bilimleriň olaryň ýadynda uzak wagtlaýyn we berk saklanmagyna alyp barýar. Dilden beýan etmek usulynyň kömegi bilen taryhy okatmaklygyň meselelerini çözmeklik şol synpyň özüne mahsus aýratynlyklaryny, şeýle-de okuwçylaryň aýratyn toparynyň (şol synpyň okuwçylarynyň maglumaty özleşdirişleriniň derejesine, olaryň gyzyklanmalaryna, başarnyklarynyň ösüşine) aýratynlyklaryny hasaba almak bilen amala aşyrylýar.

Taryh sapagynda ulanylýan dilden beýan etmek usulynyň birnäçe görnüşleri bar. Usulnama edebiýatlarynda olaryň toparlara bölünishi öz beýanyyny tapýar. Bu mesele A.A. Waginde has anyk açylyp görkezilen.

Dilden beýan etmegiň esasy görnüşleri – gürrüň, teswirleme (beýan etme), häsiýetnama (häsiýetlendirme), düşündirmek, mekdep umumy okuwy we söhbetdeşlik usullarydyr.

Gürrüň – bu taryhy wakalary, olaryň ösüşini, halk köpçüliginiň hem-de taryhy şahsyýetleriň anyk hereketleri hakynda yzygiderli aýdyp bermekdir. Gysga habar bermeklik taryhy waka hakynda diňe maglumat bermekden düzülýär.

Mugallym maglumaty gürrüň görnüşinde, birinjiden, uly bilim we terbiýe berijilik ähmiýeti bolan taryhy wakalar öwrenilende beýan edýär. Mysal üçin, Aba serdaryň ýolbaşçylygyndaky, Mukannanyň ýolbaşçylygyndaky gozgalaňlar ýaly gozgalaňlar, Sarahs, Garrygala, Gazawat, Gökdepe, Daňdanakan söweşi ýaly söweşler öwrenilende we beýlekilerde peýdalanylýar.

Ikinjiden, okuwçylar üçin täze bolan hadysa hakynda anyk obrazly göz önüne getirmekligi döretmek zerurlygy ýüze çykanda peýdalanylýar. Mysal üçin, Gökdepe söweşiniň halk häsiýeti hakynda okuwçylarda göz önüne getirmäni döretmek üçin galany goraýjylaryň gahrymançylykly göreşini görkezýän gijeki çozuşlary gürrüň bermek bolýar.

Üçünjiden, mugallymyň gürrüňi okuwçylary möhüm netijelere we jemlemelere eltýän taryhy faktlar, derňew bilen ýaraglandyryar.

Mugallymyň gürrüňi V–VIII synplarda köp peýdalanylýar. Aýdyp berlende häsiýetlendirme düşündirmek bilen utgaşdyrylýar. Orta synplarda täze maglumat beýan edilende köp wagty gürrüň eýeleýär, ýokary synplarda bolsa düşündirmegiň göwrümi artýar.

Teswirleme (beýan etme) – taryhy hadysanyň esasy häsiýetini, alamatyny, ýagdaýyny, görnüşini, häsiýetini aýdyp bermekdir. Taryh sapagynda ol giňeldilen görnüşde ýatdan beýan edilýär: adamlaryň durmuş şertlerini, olaryň kärlerini, zähmet gurallaryny, medeniýet ýadygärliklerini, taryhy wakalaryň bolan ýerlerini, halk köpçüliginiň ýagdaýyny we ş.m. görkezilýär.

Teswirleme (beýan etme) obrazly (çeper) we derňew edilýän görnüşde bolup biler. Obrazly beýan etme geçmişiň wakalary we hadysalary hakynda obrazly göz önüne getirmäni döretmeklige mümkinçilik berýär.

Derňew görnüşinde beýan etmeklik okuwçylar durmuş predmetleri, zähmet gurallary, jemgyýetiň harby guramalary, syýasy dolandyrylyşy bilen tanyşdyrylanda peýdalanylýar.

Beýan etmekligiň dürli görnüşleriniň biri-de häsiýetlendirme, ýagny häsiýetnamadyr. Beýan etmeklikden tapawutlylykda, ol taryhy hadysalaryň aýratynlyklaryny, olaryň içki arabaglanyşygy bilen düýpli alamatlaryny özüne girizýär.

Häsiýetlendirme ýa-da häsiýetnama bermek gysga we giňeldilen görnüşde bolup biler. Maglumaty beýan etmeklikde häsiýetnama anyklaşdyrmak, jemlemek maksady bilen girizilýar. Obrazly häsiýetnama okuwçylaryň aňyna we duýgularyna täsir edýär.

Okatmaklygyň möhüm meseleleriniň biri ýaşlarda jemgyýetiň ösüşine ylmy garaýşy ösdürmekden, onuň kanunalaýyklygyna, taryhy hadysadaky sebäp-netije baglanyşygyna düşünmeklerini gazanmakdyr. Şonuň üçin düşündirmek usuly peýdalanylýar. Çylşyrymly hadysanyň, düşüňjäniň, kanunalaýyklygyň düýp esaslaryna we manysyna düşünmeklerini gazanmak üçin düşündirmek usuly uly rol oýnaýar.

Dilden beýan etmek usulynyň ýene-de bir görnüşü mekdep umumy okuwdyr. Mekdep umumy okuw ýokary okuw mekdeplerindä-

ki umummy okuwdan düýpli tapawutlanýar. Ozaly bilen umummy okuw mekdeplerde geçirilende, ýokary synplarda-da arassa görnüşinde geçirilmeýär. Mekdep umummy okuwy 45 minut dowam edýär. Mekdep umummy okuwyna söhbetdeşligiň elementleri girizilýär.

Söhbetdeşlik usuly. Taryhy okatmagyň usullarynyň arasynda söhbetdeşlik usuly uly orun tutýar. Söhbetdeşlik usuly taryhy faktlary we hadysalary ara alyp maslahatlaşmaklyga okuwçylaryň gönüden-göni işjeň gatnaşmaklaryna niýetlenilýär. Şeýlelikde, söhbetdeşlik usuly mugallymyň täze bilimleri beýan edýän wagtynda peýdalanyň gürrüň ýa-da mekdep umummy okuwyndand tapawutlanýar. Sebäbi gürrüň ýa-da umummy okuw usulynda maglumaty mugallymyň özi beýanedýär. Söhbetdeşlik usulynda bolsa mugallym bilen okuwçylaryň arasyndaky gepleşik arkaly okuw maglumaty öwrenilýär. Gürrüň ýa-da umummy okuw usulynda okuwçylar mugallym näme beýan etse, şony diňleýärler, mugallymyň aýdanlary barada pikirlenýärler we kabul edýärler. Okuwçylar öň öwrenilen maglumatlary gaýtalamakda we jemlemekde peýdalanylyan jemleýji gaýtalamak söhbetdeşligi arkaly bolsa öwrenilýän faktlary we hadysalary derňemeklige, dogry netijä gelmeklige gönüden-göni gatnaşýarlar. Şular bilen birlikde okuwçylaryň bilimleri barlanylanda we bahalandyrylanda, ýagny soralandanda peýdalanylyan barlag söhbetdeşligi we sapakda öwrenilen täze okuw maglumaty ilkinji gezek berkidilende ulanylyan berkidiji söhbetdeşlik hem uly rol oýnaýar.

Taryh okadylanda, adatça, söhbetdeşligiň indiki görnüşleri peýdalanylyar. Giriş söhbetdeşligi – bu okuwçylary täze maglumaty öwrenmeklige (dersiň, bölümiň, temanyň, sapagyň aýratyn soraglarynyň) we öň özleşdirilen bilimleriň (okuw prosesinde, okuwdan daşary işlerde) çuňlaşdyrylmagyny gazanmak, olary ulgamlaşdyrmak we jemlemek maksady bilen geçirilýär.

Ewristik söhbetdeşlik (*ewrika* sözi – «tapdym, açdym» diýen grek sözünden). Söhbetdeşligiň bu görnüşi mugallymyň okuwçylaryň önünde öň okuw prosesinde ýa-da öz durmuş gözegçiliginden alan bilimlerini öwrenmäge degişli bolan soraglary, ýagny kesgitli taryhy faktlary we hadysalary deňeşdirmegi hem-de logiki pikirlenmek

ýoly bilen goýlan soraga özbaşdak jogap tapmagy häsiýetlendirýär. Ewristik söhbetdeşlik okuwçylaryň ünsüni oňat jemleýär, olaryň pikirlenmelerini işjeňleşdirýär, öwrenilýän maglumatyň has düşüňjeli özleşdirilmegine täsir edýär.

Ewristik söhbetdeşligiň ýokary synplarda okuwçylara tanyş bolan taryhy maglumatlar esasynda özbaşdak netijä gelmek boýunça tabşyrylýan ýumuşlarda-da uly ähmiýeti bar.

Jemleýji gaýtalamak söhbetdeşligi öň öwrenilen faktlary we hadysalary gaýtalamak zerurlygy ýüze çykanda olaryň esasy etaplaryny, umumy alamatlaryny we tapawutlaryny açyp görkezmek üçin peýdalanylýar.

Jemleýji gaýtalamak söhbetdeşligi sapagyň uly bolmadyk böleginde (soramak prosesinde ýa-da täze okuw maglumaty öwrenilende) ýa-da bütün sapagyň dowamynda (aýratyn tema we dersniň bölümi boýunça jemleýji gaýtalamak sapaklarynda) geçirilip bilner.

Barlag söhbetdeşligi – öz häsiýeti boýunça jemleýji gaýtalamak söhbetdeşligine örän ýakyn we onuň bilen berk baglanyşyklydyr. Şeýle söhbetdeşlik, esasan, okuwçylaryň bilimleri barlanylanda we bahalandyrylanda peýdalanylýar. Ýöne islendik soramaklyk öwrediji häsiýete eýe bolmalydyr, okuwçylaryň bilimlerini jemlemäge, ulgamlaşdyrmaga, çuňlaşdyrmaga kömek etmelidir.

Barlag söhbetdeşligi geçirilende okuwçylaryň önünde diňe bir geçen gezekki sapak boýunça soraglar goýulman, eýsem şu günki sapagyň mazmuny bilen tematik taýdan baglanyşykly bolan öň öwrenilen maglumatlar boýunça hem soraglar goýulýar. Barlag söhbetdeşligini täze maglumat öwrenilýän prosesinde mugallym täze maglumaty üstünlikli özleşdirmek üçin zerur bolan faktlara we düşüňjelere okuwçylaryň düşünişlerini barlamak maksady bilen hem geçirip bilýär. Şeýle söhbetdeşlik täze maglumat öwrenilýän wagtynda tüzäni öňküleri bilen, näbellileri belliler bilen baglanyşdyryp, täze okuw maglumatynyň oňat özleşdirilmegine, ýatda saklanylmagyna ýardam edýär.

Berkidiji söhbetdeşligiň önünde goýlan esasy mesele sapakda öwrenilen maglumata okuwçylaryň oňat düşünmeklerine we ýatda saklamaklaryna, synpdaky okuwçylaryň, aýratyn hem, olaryň

has gowşaklarynyň täze maglumata (has çylşyrymly soraglara, hadysalara, düşünelere) nähili derejede dogry düşünendiklerini barlamaklyga kömek etmekdir. Beýle söhbetdeşlik sapagyň ahyrynda, şeýle-de täze maglumat öwrenilýän prosesinde gönüden-göni has çylşyrymly soraglar ýa-da düşüneler derňelenden soň geçirilýär.

Söhbetdeşlik usulyndan edilýän esasy talaplar:

Birinjiden, soraglar okuwçylaryň pikirlenmelerini ösdürýän, öwrenilýän faktlaryň we hadysalaryň sebäp-netije arabaglanyşyklaryny hem-de ähmiýetini açmaga höweslerini oýarýan, taryha ylmy taýdan düşünmeklige alyp gidýän bolmalydyr.

Söhbetdeşlik wagtynda okuwçylara berilýän soraglaryň häsiýeti örän köpdürli bolup biler: a) taryhy faktlary we hadysalary deňeşdirmegi, birmeňzeş taryhy faktlaryň we hadysalaryň umumy häsiýetlerini we tapawutlaryny deňeşdirmegi talap edýän soraglar; b) taryhy faktlary derňemegi, olaryň sebäp-netije arabaglanyşyklaryny açmagy, olary düşündirmegi, subut etmekligi talap edýän soraglar; c) taryhy faktlara, wakalara, taryhy şahsyýetlere häsiýetnama, baha bermegi talap edýän soraglar; d) öwrenilen faktlary we hadysalary derňemegi we ulgamlaşdyrmagy talap edýän soraglar; e) taryhy geçmişin faktlary we hadysalary boýunça özi üçin täze bolan bilimleriniň kömegi bilen okuwçylaryň düşündirmek başarnyklaryny ösdürmek we barlamak boýunça soraglar.

Ikinjiden, söhbetdeşlik sapaga okuwçylaryň ünsüni we işjeňligini, öwrenilýän tema gyzyklanmalaryny ýokarlandyrmalydyr. Mugallym bir okuwçy bilen uzaga çekýän söhbetdeşlikden gaça durmalydyr. Synpdaky ähli okuwçylar söhbetdeşlige işjeň gatnaşmalydyr: mugallymyň soragyny we jogap berýän okuwçynyň jogabyny ünsli diňlemeli, mugallymyň talaby boýunça öz ýoldaşlarynyň berýän jogaplaryna düzedişler we üstüni ýetirmeleri girizmelidir.

Üçünjiden, soraglar öz manysy boýunça anyk we düşnükli, gysga, grammatik we stil taýdan dogry bolmalydyr.

Bu talaplaryň hemmesi diňe mugallymyň her bir söhbetdeşligiň mazmuny we görnüşleri barada ünsli oýlanmagy netijesinde amala aşyrylyp bilner. Köplenç ýagdaýlarda soraglar mugallymyň sapaklar

boýunça meýilnamasynda öňünden bellenilýär, sapakda bolsa zerur bolan halatynda düzediş girizilýär we üsti ýetirilýär (sapagyň gidişini we okuwçylaryň jogaplaryny hasaba alyp).

§4. Taryh okadylanda resminamalardan peýdalanmak

Taryh sapagynda resminama maglumatlaryndan peýdalanmagyň ähmiýeti we resminama maglumatlarynyň esasy görnüşleri. Taryhy resminamalar biziň geçmiş hakyndaky bilimlerimiziň esasy çeşmesi bolup durýar. Taryhy resminama esasynda alnyp barlyýan ylmy-derňew işleri arkaly taryhy wakalar dikeldilýär. Käte olaryň arasyndaky arabaglanyşygyň üsti çylşyrymly ýollar bilen açylýar. Olara düşündiriş berilýär, kanunalaýyklygy dikeldilýär.

Taryhy resminamalar taryhy wakalara janly şaýat bolmak güýjüne eýedirler. Mugallymyň ýolbaşçylygynda resminama maglumatyny kabul edýän mekdep okuwçysy eýýamyň özboluşlylygyny duýmaga mümkinçilik alýar. Resminama maglumatlary taryh sapagynda biziň okuwçylar bilen gelýän netijelerimizi we jemlemelerimizi has esaslandyrylan we ynandyryjy edýär.

Taryh sapagynda resminama maglumatlarynyň peýdalanylmagy okuwçylarda anyk göz öňüne getirmeleri döretmeklige, okuwçylaryň gyzyklanmalaryny we ünslerini ýokarlandyrmaga ýardam edýärler. Okuw maglumatlarynyň has oňat özleşdirilmegine kömek edýärler. Synpda mugallymyň ýolbaşçylygynda resminamanyň derňew edilmegi okuwçylaryň taryhy pikirlenmelerini ösdürýär. Olar taryhy faktlardan gelip çykýan netijeleri zerur bolan çuňlukda we akyl ýetirilen görnüşde özleşdirýärler. Şeýle-de ýeterlik derejede özbaşdak jemlemegi öwrenýärler.

Taryh okadylanda resminama maglumatlarynyň peýdalanylmagy özleşdirmek prosesini işjeňleşdirmäge-de kömek edýär. Resminamany mugallymyň öz gürrüňine ýöne girizmegi hem okuwçylaryň gyzyklanmasyny, ünsüliligini ýokarlandyrýar, öwrenilen taryhy wakalaryň olaryň ýadynda has berk galmagyna kömek edýär. Taryh sapa-

gynda mugallym soraglar ýa-da giňişleýin söhbetdeşlik arkaly resminama bilen iş guranda, synpdaky okuwçylary onuň mazmunyny derňemeklige çekende, şeýle-de sapakda ýerine ýetirmek üçin uly bolmadyk ýatdan ýa-da ýazmaça ýerine ýetirilýän ýumuş tabşyrynda okuwçylaryň akyl işi ýokary derejede işjeňleşýär. Göwrümi boýunça uly bolmadyk başarnykly saýlanylan we çagalar üçin özleşdirerlikli bolan taryhy resminama okuwçylara synpda we öýde özbaşdak ýerine ýetirmek üçin oňat material bolup bilýär.

Resminama bilen işjeň işi guramak arkaly mugallym okuwçylarda okuw işinde we durmuşda zerur bolan dürli görnüşdäki resminamalary tertibe salmak başarnyklaryny, olary düzýän maglumatlary deňeşdirmegi we ulgamlaşdyrmagy, dürli görnüşlerde ýazgylar alyp barmagy, resminama esasynda netije çykarmagy we ş.m. dürli başarnyklary we endikleri kemala getirýär, kämilleşdirýär. Bu endikleriň we başarnyklaryň okuwçylary durmuşa, zähmete taýýarlamakda uly ähmiýeti bardyr. Häzirki wagtdaky durmuşymyz raýatlardan halkara gatnaşyklary, döwletiň içerki ýagdaýlary, hojalyk we medeniýet baradaky maglumatlar şöhlelenýän (öz beýanyny tapýan) dürli görnüşli resminamalary seljermek başarnyklaryny talap edýär.

Mekdepede işlemek üçin peýdalanylýan taryhy resminamalar iki topara bölünýärler:

1. Hekaýa we beýan ediji häsiýetdäki edebi resminamalar. Bulara ýatlamalar, wakalaryň ýazgylary, ýyl ýazgylary, ömür ýazgylary girýär. Bu topara eýýamyň çeper edebiýaty golaý bolýar. Resminamalaryň bu görnüşi, esasan, taryhy maglumatlary anyklaşdyrmak üçin peýdalanylýar.

2. Akt resminamalary. Bulara hukuk, syýasy, maksatnama, hojalyk resminamalary girýär. Resminamalaryň bu topary, esasan, derňew, netije we jemleme üçin maglumat hökmünde peýdalanylýar. Şeýle-de ýokary synplarda işlemek üçin giňden peýdalanylýar.

Mugallym üçin esasy resminama çeşmesi bolup okuw kitabynda berlen resminamalardan bölekler we hrestomatiýa hyzmat edýär. Mugallym okuw kitaby bilen birlikde dürli taryhy wakalar boýunça resminamalar ýygyndylaryny peýdalanýar. Dürli görnüşli çeşmelerden

resminamalary saýlamak we olary sapakda peýdalanmagyň usullaryny kesgitlemek mugallym tarapyndan ünsli taýýarlygy talap edýär. Taryhy resminamalaryň oýlanyşyksyz peýdalanylmagynyň okuwçylara agram salmagy we sapagy gereginden artyk çylşyrymlaşdyrmagy mümkin.

Hrestomatiýa we resminama ýygyndysyna ýüzlenende mugallymyň duşýan ilkinji kynçylygynyň biri olaryň okuwçylar bilen mekdep maksatnamasy boýunça işlemek üçin niýetlenilmediginden ybaratdyr. Olarda ýerleşdirilen resminamalaryň hakyky görnüşinde we doly ölçegde bolýandygy üçin, olar synpda gönüden-göni peýdalanmak üçin amatsyz bolýarlar. Ýagny möçberi boýunça has uly, agyr dilde ýazylýarlar. Mekdepdäki okuw işiniň meselelerine we maksatnama laýyk gelýän maglumatlar bilen bir hatarda olarda adatdan daşary çylşyrymly we uzak wagta çekýän düşündirişi talap edýän maglumatlar, aňlatmalar we adalgalar hem bolýar. Şonuň üçin mugallym synpda ulanmak üçin resminama maglumatyny saýlanda, birinjiden, tekstiň diňe iň zerur bölegini saýlamaly. Bu teksti hem gysgaltmak ýa-da okuwçylar üçin düşnüksiz aňlatmalar bolsa bir-birine meňzeş manyly, okuwçylar üçin düşnükli bolan aňlatmalar bilen çalşyrmak bolýar. Käte resminamadaky maglumatyň beýan edilişiniň yzygiderliligini okuwçylaryň onuň mazmunyny özleşdirmegini ýeňilleşdirmek üçin zerur bolsa üýtgetmek bolýar.

Başlangyç synplarda (IV synp) taryhy resminamalar bilen hiç hili ýörite iş geçirilmeýär. Bu okuwçylaryň ýaşlary we IV synpyň kitabyndaky okuw maglumatlarynyň häsiýeti bilen şertlendirilen. Diňe V synpda gadymy dünýä taryhynyň maglumatlarynda okuwçylar ýazuw ýadygärlikleri barada ilkinji gezek bilýärler we mugallymyň ýolbaşçylygynda bu ýadygärlikleriň birnäçesiniň mazmuny bilen birinji gezek tanyşýarlar.

V synpda bu işiň üstünlikli bolmagy, ilkinji nobatda, resminamanyň hut özüniň dogry saýlanylmagyna, şeýle-de ony peýdalanmagyň usullaryna bagly bolýar. Ozaly bilen V synpda peýdalanmak üçin niýetlenilen taryhy resminama mazmuny, beýan edilişiniň görnüşi,

möçberi boýunça okuwçylara doly derejede düşnükli bolmaly. Resminama bilen işlemekligiň gidişinde teklipe edilýän ýumuşlar okuwçylaryň şol ýaşdakylary üçin doly özleşdirer ýaly bolmalydyr.

Resminamalar bilen işlemegiň usullary. Mekdepde taryh okadylanda taryhy resminamalardan peýdalanmagyň, esasan, iki usuly peýdalanylýar:

1. Resminama maglumatyny mugallymyň sapakda beýan edişine girizmek.
2. Resminamanyň teksti hem-de ony derňemek bilen okuwçylaryň işini guramak.

Taryhy resminama mugallymyň beýan edişine, ozaly bilen, gürrüni ýa-da beýan etmäni anyklaşdyrmak, oňa uly täsirlilik bermek maksady bilen girizilýär. Bu ýagdaýda her gezek mugallyma öz gürrüni üçin maglumaty nireden alandygyny, ýagny çeşmäni görkezmek hökman däl. Käte «ýyl ýazyjysynyň sözi boýunça», «döwürdeşiniň şaýatlyk etmegi boýunça», «gazet maglumaty boýunça» diýen ýaly görkezme ýeterlik bolýar. Şeýle salgylanma hem ýgy-ýgydan peýdalanylsa, gürrüniň galdyran täsiriniň bitewüligine zeper ýetirýär.

Mugallymyň beýan edişine uly bolmadyk resminama bölegini aşadaky ýagdaýlarda girizmek maksada laýyk bolýar: Eger: a) bölek uly bolmasa hem-de ýeňil kabul edilýän bolsa; b) ýönekeý we mugallym goşmaça takyklamalar bermese-de, okuwçylara düşnükli bolsa; c) täsirlilik güýçlendirse ýa-da beýan etmä anyklyk berse; d) okuwçylarda gyzyklanma döretse; e) taryhy şahsyýetiň aýdanlaryndan (pikirlerinden) düzülse, şeýlelikde, beýan edişiň göni gepleşigini, açyk häsiýetnamany janlandyrmaga kömek etse.

Aýratyn hem, VIII–X synplarda öwrenilýän wakalaryň döwürdeşleriniň şaýatlyk edýän ýa-da oňa gatnaşyjylaryň ýazyp galdyran ýatlama maglumatlary uly gyzyklanma döredýär. Şeýle maglumatyň başarnykly peýdalanylmagy mugallymyň gürrüni wakany göreňi beýan edişine golaýlaşdyrýar.

Resminamadan gysga bölegi mugallymyň sözme-söz diýen ýaly bilmegi we onuň tekste ýakynlygy boýunça ýadynda gaýtadan dikeltmegi başarmagy gürrüňsiz hökmandyr. Resminamany okamak, onuň

göwrümi uly bolsa, adatça, okuwçylaryň ünsüni we gyzyklanmasyny peseldýär.

Resminama maglumatlaryndan peýdalanylanda beýan etmeklik görkezme esbaplylyk usuly bilen utgaşdyrylan ýagdaýynda onuň ähmiýeti has hem ýokarlanýar.

Resminama bilen işlemegiň usullarynyň biri synpdaky okuwçylar bilen resminama boýunça giňişleýin işdir. Mugallym bu işi taryhdan okuw kitabyňa girizilen her bir okuwçynyň göz önünde ýerleşen resminamanyň teksti boýunça alyp baryp bilýär. Taryhy resminama sapakda derňelmek üçin peýdalanylanda okuwçylary bu işe taýýarlamak zerur. Olaryň bu taryhy resminamanyň haçan we kim tarapyndan düzüldigini, biziň bu resminama esasynda nämeleri bilip bilýändigimizi, nähili soraglary anyklamak üçin biziň oňa ýüzlenýändigimizi bilmekleri hökmandyr. Käwagt okuwçylar resminama baradaky gysgaça maglumaty okuw kitabyndan tapyp bilýärler, ýöne şeýle görnüşli maglumaty, köplenç, mugallym berýär.

Okuwçylar bilen özbaşdak işi guramak üçin resminama maglumatlary seçilip alnanda şu aşakdaky ýaly talaplar göz önünde tutulmalydyr:

1. Resminama maglumatlarynyň mazmuny okuwçylary dostluk-doganlyk, agzybirlik, watançylyk ruhunda terbiýelemäge, olarda ylmy dünýägaraşyşyň kemala gelmegine kömek etmelidir.
2. Resminama maglumatlary okuw maksatnamasynyň mazmunyny anyklaşdyrmak üçin goşmaça maglumat bolup hyzmat etmelidir.
3. Resminama maglumatlary okatmagy durmuş bilen baglanyşdyrmaga ýardam etmelidir.
4. Okuwçylaryň has önjeýli, has dördijilikli işlemek ukybyny ösdürmäge kömek etmelidir.
5. Okuw we synpdan daşary işleri utgaşykly alyp barmaga ýardam etmelidir.

Sapakda resminama maglumatlary boýunça okuwçylar bilen özbaşdak işleri guramagyň dürli ýollary we tärleri bar:

1. Täze okuw maglumatlary beýan edilende resminama maglumatlaryndan bölekleri okamak we netije çykarmak.

Aýdaly, mugallym 9-njy synpda «Uruş ýyllarynda türkmen halkynyň zähmet edermenligi» diýen tema boýunça Ikinji jahan urşy ýyllarynda türkmenistanlylaryň görkezen zähmet edermenlikleri barada gürrüň berýär.

Şonda ol: «Türkmen halkynyň ogullarynyň on müňlerçesi Ikinji jahan urşunyň frontlarynda söweşmek bilen Watanyň ar-namysyny, azatlygyny we özbaşdaklygyny gorady» diýip nygtap geçýär. Soňra 1943-nji ýylyň aprel aýynyň 16-synda «Prawda» gazetinde türkmen halkynyň frontdaky türkmen esgerlerine ýüzlenmesinden» şu aşakdaky setirleri okap berýär we onuň mazmuny boýunça okuwçylara özbaşdak jogap bermegi teklipe edýär. «Gyzyl esger, ýatda sakla! Ýigit, ýatda sakla! Azow deňziniň kenarlarynda, Ukrainanyň çöllerinde, rus meýdanlarynda, Leningradyň eteginde sen öz güneşli Türkmenistanyňy, mähriban obaňy, eneňi, aýalyňy we çagalaryňy goraýansyň».

Şu okalan bölegiň mazmuny boýunça okuwçylar türkmen halkynyň öz ogullaryna eden sargydyny we onuň ähmiýetini aýdyp berýärler.

Okuwçylar türkmenistanly esgerleriň aldym-berdimli gazaply söweşlerde doganlyk halklaryň wekilleri bilen bilelikde egin-egne berip, gahrymanlarça söweşjekdiklerine kasam edendiklerini aýdyp berýärler. Mugallym okuwçylaryň beren jogaplaryny jemleýär.

2. Täze okuw maglumatyny gös-göni resminama maglumaty esasynda öwrenmek. Mugallym sapakda öwreniljek temanyň mazmunyna we maksadyna laýyklykda 1–2 sany resminama maglumatyny saýlap alyp, ony okuwçylar bilen sapagyň бүтін dowamynda özbaşdak öwrenmegi guraýar. Aýdaly, mugallym 10-njy synpda «Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň jar edilmegi» diýen temany geçende, sapagyň бүтін dowamynda Türkmenistanyň Garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakyndaky Konstitusion kanun esasynda okuwçylar bilen Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň jar edilmegini özbaşdak öwrenmegi maksat edinýär. Şonda mugallym özüniň giriş sözünde 1991-nji ýylyň güýzünde türkmen halkynyň ykbalynda düýpli öwrülişiň bolup geçendigi, 26-njy oktýabrda

Türkmenistan SSR-inde SSSR-iň düzüminde galmalymy ýa-da özbaşdak döwlet bolmalymy diýen meseläni çözen ählihalk sala salşygynyň geçirilendigi, 27-nji oktyabrda Türkmenistan SSR Ýokary Sowetiniň nobatdan daşary maslahatynda sala salşygyň jemlerine seredilendigi, Türkmenistanyň Garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakyndaky Konstitusion kanunyň taslamasynyň ara alnyp maslahatlaşylyp kabul edilendigi hakynda gysgaça durup geçýär. Soňra ol sala salşygyň barşynda halkyň isleg bildiren özygtyýarlylygy hakyndaky Jarnamany durmuşa geçirmäge gönükdirilen iňňän möhüm meseleler öz beýanyny tapýan 20 maddadan ybarat Konstitusion kanuny öwrenmäge girişýändiklerini okuwçylara mälim edýär we olara okuw kitabyndan 14–15-nji sahypalaryny açmagy hem-de ondan okaljak bölekleri üns berip yzarlamagy teklipl edýär. Ondan soň mugallym Türkmenistanyň Garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakyndaky Konstitusion kanunyň okuw kitabynda resminama hökmünde getirilen maddalarynyň ilkinji dördüsini sesli okap berýär. Şol maddalaryň mazmuny esasynda şu soraglar boýunça okuwçylar bilen gürrüň geçirýär:

1. Türkmenistanyň Garaşsyzlygy nähili maksatlaryň hatyrasyna jar edildi?
2. Türkmenistanyň döwlet gurluşynyň formasy nähili?
3. Konstitusion kanunda Türkmenistanyň çägi barada näme diýilýär?

Okuwçylar gürrüňiň netijesini mugallymyň teklibi boýunça «Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň özboluşlylygy» diýen sözbaşy bilen depderlerine belleýärler. Soňra mugallym Konstitusion kanunyň many-mazmuny barada kitapda ýazylan ýerlerini okap berýär we şol okan hem-de okuwçylar tarapyndan üns bilen yzarlanan bölügiň mazmuny boýunça şu aşakdaky soraglar esasynda gürrüň geçirýär:

1. Konstitusion kanunda türkmen halkynyň milli baýlygy barada näme diýilýär?
2. Türkmenistanyň haýsy edaralary düýpli özgerdildi?
3. Daşary ýurtlar bilen gatnaşyklary ýola goýmak maksady bilen haýsy ýöriteleşdirilen edaralar döredildi?

Okuwçylar gürrüniň mazmunyny «Türkmenistan döwletiniň döredilmeginiň ähmiýeti» diýen sözbaşy bilen öz depderlerine belleýärler. Soňra mugallym Türkmenistanyň Garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakyndaky Konstitusion kanunyň mazmuny esasynda temany gysgaça jemleýär hem-de okuwçylaryň sapakda görkezen işjeňliklerini belläp geçýär.

3. Okuw maksatnamasyna laýyklykda käbir resminama maglumatlaryny okuwçylara gös-göni özbaşdak öwrenmegi tabşyrmak.

Mugallym käbir resminama maglumatlarynyň mazmunyna okuwçylaryň sapagyň ahyrynda ýa-da öýde taýýarlanyp gelip, jogap bermeklerini talap edýär. Mysal üçin, mugallym 9-njy synpda «Türkmenistan SSR-i Ikinji jahan urşy ýyllarynda (1941–1945 ýý.)» diýen bapdan «Uruş ýyllarynda türkmen halkynyň zähmet edermenligi» diýen temany geçende oňa degişli «Gyzyl Goşunyň urşujylary üçin ýyly zatlary taýýarlamak» hakynda Aşgabat etrabynyň «TSSR-iň 40 ýyllygy» adyndaky oba hojalyk arteliniň kolhozçy aýal-gyzlarynyň Türkmenistanyň ähli aýal-gyzlaryna ýüzlenmesi diýen resminamany sapagyň ahyrynda okuwçylara özbaşdak okap, şu sowallara jogap bermekligi tekliplap edip biler:

1. Kolhozçy zenanlar uruş ýyllarynda goranmak gaznasyna nämeler tabşyrýarlar?

2. Kolhoza näme tabşyrmagy karar edýärler?

3. Kolhozçy zenanlar Gyzyl Goşun üçin nähili ýyly zatlary taýýarlamak barada ýüzlenýärler?

Ozal belläp geçişimiz ýaly, käbir resminama maglumatlarynyň mazmunyny okuwçylara öýde özbaşdak öwrenip gelmegi hem tabşyrmak bolýar. Ýöne bu ýerde bir zady bellemek gerek. Ol hem öýde öwrenmek üçin hödürülenýän her bir resminama maglumatynyň mazmunyna okuwçylaryň oňat düşünmeklerini gazanmak üçin onuň mazmunyna degişli soraglary okuwçylaryň depderlerine öňünden ýazdyrmak gerek. Meselem, 9-njy synp okuwçylaryna «Hywa hanlygynyň basylyp alynmagy we Gazawat söweşi» diýen tema bilen baglanyşykly amerikan habarçysy Mak Gahanyň «Gazawat urşy» diýen kitapçasyny öýde öwrenip gelmek tabşyrylanda, olaryň depderlerine şeýleräk soraglary ýazdyrmak bolar:

1. Gazawat söweşi hanlykda ýaşayan türkmenleriň ýaşayyş-durmuşyna nähili täsir etdi?

2. Hywa hany näme üçin hanlykda ýaşayan türkmenleriň boýun egdirilmegi hanlygyň boýun egdirilendigini aňladýar diýýär?

3. Mak Gahan türkmenlere berlen azar barada näme aýdypdyr?

Okuwçylar şu sowallar boýunça öýde taýýarlanyp gelenlerinden soň, olaryň düşünişleri sapakda täze okuw maglumaty geçilmezden öň barlanylýar we jemlenilýär.

II. Taryhy resminamanyň tekstiniň üstünde işlemekligi dürli görnüşde guramak mümkin:

1. Resminamany mugallymyň özüniň derňemegi.

2. Resminamany okuwçylaryň mugallymyň gönüden-göni ýolbaşçylygynda derňemekleri.

3. Mugallymyň ýumşy boýunça sapakda okuwçylaryň resminama boýunça özbaşdak işleri.

4. Mugallymyň ýumşy esasynda resminama boýunça okuwçylaryň özbaşdak öý işleri.

Bu usullardan peýdalanylyşyna aýratynlykda seredeliň.

1. Resminamany mugallymyň özüniň derňemegi. Bu usuldan peýdalanylanda mugallymyň özi taryhy resminamany okaýar, derňemekligi alyp barýar we takyklamalar berýär. Okuwçylar bolsa okalýan teksti yzarlap oturýarlar we mugallymyň düşündirişini diňleýärler. Şeýle usul has çylşyrymly resminama öwrenilende ýa-da mugallym öz önünde okuwçylary taryhy resminamany ylmy-derňew etmegiň usuly bilen tanyşdyrmagy mesele edip goýanynda peýdalanylýar. Resminamalary bu usul bilen derňemeklik ozaly bilen göwrümi tekstiň çylşyrymlylygynyň derejesine, okuwçylaryň taýýarlygyna we ýaşlaryna bagly bolan bölekler boýunça alnyp barylýar; birnäçe has çylşyrymly resminamalary mugallym sözlemme-sözlem ara alyp maslahatlaşýar. Resminamalar bilen işlemegiň bu usulynyň ýönekeý däldegi görünüp dur, bulary ýokary synplarda peýdalanmak maksada laýyk bolýar. Mugallymyň resminama takyklamalar berip okap bermegi we ylmy derňewi okuwçylardan ünslerini bir ýere jemlemegi we dykgatly akyl işini talap edýär. Eger mugallym ilkibaşdan resminamany derňew etmek esasynda çözülýän akyl ýetirijilik ýu-

muşlaryny düzse we okuwçylaryň öňünde goýsa, olaryň akyl işleri has işjeňleşýär.

V–VI synp okuwçylary barada aýdanymyzda çeşmäni mugallymyň özüniň ýönekeý derňemegi okuwçylar üçin resminama maglumaty bilen işlemegiň täze usulyňy görkezmegiň usuly bolup hyzmat edýär. Gadymy dünýä taryhyndan ilkinji sapaklarda taryhy resminamadan uly bolmadyk bölegi saýlamagy we okap bermegi bilen başlan işine mugallym soraglar goýmak we okuwçylaryň gürrüňe gatnaşmaklarynyň ýoly bilen çeşmäni derňemeklige kem-kemden synpdaky okuwçylary çekýär.

2. Resminamany okuwçylaryň mugallymyň gönüden-göni ýolbaşçylygynda derňemekleri.

Bu usulda sapakda resminama boýunça mugallymyň gös-göni ýolbaşçylygynda okuwçylar özbaşdak işleýärler. Mugallym resminamany ýuwaş okaýar. Okuwçylar öz kitaplaryndaky resminamadan bölek boýunça okalýany yzarlap oturýarlar. Resminamanyň mazmuny boýunça (ýa-da onuň bölekleri boýunça) oňa düşünilişiniň derejesini barlamak üçin soraglar goýmak zerur. Mysal üçin, resminamada (ýa-da bu bölekde) näme hakynda aýdylýar? Biz näme bildik? Siz bu ýerine, bu aňlatma nähili düşünýärsiňiz? we ş.m. Okuwçylar üçin beýan edilen umumy pikiriň düşnükli idiği doly aýan bolsa, gaýtadan okamaklyga we bölekler boýunça derňemeklige girişmek bolýar.

Okuw kitabyňa girizilen taryhy resminamalaryň hemmesinde diýen ýaly has çylşyrymly we ýönekeýrāk bölekler bar. Tekstiň has çylşyrymly bölegini mugallymyň özi derňeýär ýa-da okuwçylar bilen gürrüňdeşligiň gidişinde derňelýär. Has ýeňil abzaslary okuwçylara okamagy we özbaşdak derňemegi tabşyrmak bolýar: «Üçünji abzasy özüňiz okaň we şeýle soraga jogap beriň».

3. Mugallymyň ýumşy boýunça sapakda okuwçylaryň resminama boýunça özbaşdak işleri.

Mugallymyň ýumşy boýunça sapakda taryhy resminama bilen okuwçylaryň özbaşdak işleri mekdep tejribesinde giňden peýdalanylýar. Emma bu usul diňe iki şertiň bar bolan halatynda peýdalanylýsa dogry bolýar. Birinjiden, eger resminama çylşyrymlylygynyň derejesi

boýunça ony okuwçylaryň özbaşdak derňemekleri üçin güýçýeterli bolsa, ikinjiden, eger şol resminama meňzeş çeşme boýunça işi ýerine ýetirmegiň usuly okuwçylara öň öwredilen bolsa. Ýöne bu şertlerde-de tutuş resminama boýunça däl-de, resminamanyň bölekleri boýunça özbaşdak derňew alyp barmaklygy tabşyrmak (aýratyn hem, V–VII synplarda) maksada laýyk bolýar.

Mysal üçin, VI synpda orta asyrlar taryhy boýunça okuw kitabyňyň 45-nji temasyndaky resminama boýunça («Ispan esgeriniň Meksika baradaky ýazgylaryndan») iş guralýar. Mugallym okuwçylara birinji iki setiri okamaklygy teklipe edýär we ýumşuň birinji iki soragy boýunça gürrüň geçirýär, soň okuwçylar resminamanyň 3-nji abzasyny okaýarlar we soňky iki soraga jogap berýärler: ispanlar astekleriň paýtagtyndaky bazarda nämä haýran galýarlar? Asteklerde gulçulygyň bolandygy nämeden görünýär?

Resminamanyň şeýle bölüklere bölünmegi ony okuwçylaryň has ünsli derňew etmeklerine getirýär. Hemme şertlerde mugallym okuwçylardan soraglar boýunça doly we her taraply jogaplary almagy, resminamanyň tekstone salgylanmalaryň netijelerini, tassyklamalaryny («Resminamadan ýerine ýetir, bu barada nirede aýdylan?») gazanmaly. Diňe şeýle ýol bilen okuwçylara resminamanyň tekstini oýlanyşykly derňemegi, esaslandyrylan netijä gelmegi, resminamanyň teksti boýunça olaryň anyk salgylanmalaryny delillendirmegi öwredip bolýar. V–VI synplaryň okuw kitaplaryndaky resminamalar boýunça okuwçylardan öz jogaplary bilen resminamanyň tekstini tassyklamagy, resminama boýunça netijeleri subut etmekligi talap edýän ýumuşlary goýmak bolýar: «Brahmanlaryň kanuny teksti esasynda, gadymy Hindistanda diniň adamlaryň arasyndaky deňsizligi berkidendigini subut ediň», «Bu resminamadan haçly ýörişe gatnaşyjylaryň düýp maksady düşnüklimi? Öz pikiriňizi subut ediň» we ş.m.

Eger mugallym resminamanyň döremegi bilen baglanyşykly, onda şöhlelenýän anyk ýagdaýy düşündirse, okuwçylaryň mugallymyň ýumşy boýunça çeşmeler bilen özbaşdak işleriniň has ýeňilleşýändigini tejribe görkezýär.

4. Mugallymyň ýumşy esasynda resminama boýunça okuwçylaryň özbaşdak öý işleri.

Mugallymyň ýumşy boýunça öýde okuwçylaryň resminama bilen özbaşdak işleri, eýýäm, V synpdan peýdalanylyp başlanýar. Mazmuny boýunça has ýönekeý we häsiýeti boýunça tanyş bolan resminamalary okuwçylar öýde özbaşdak işläp bilýärler.

Taryhy resminamalar boýunça öýde işlemek üçin döredijilik häsiýetli dürli ýumuşlary tabşyrmak bolýar. Olaryň hatarynda uly bolmadyk habar taýýarlamagy, resminama maglumaty boýunça sapak üçin nutuk taýýarlamagy, okuw kitabyndaky resminamadan bölegiň teksti boýunça giňişleýin jogap (gürrüň, beýan etme) taýýarlamagy, resminama maglumatlary esasynda döredijilik düzmesini taýýarlama-gy we ş.m. görkezmek bolar.

Gysgaça jemläp aýdanymyzda, resminama maglumatlarynyň dürli usullarda, dürli tärlerde yzygiderli peýdalanylmagy, birinji-den, okuwçylaryň sapakda işjeňligini has artdyrmaga, okuw maglumatlarynyň göwnejaý özleşdirilmegine kömek edýär. Ikinjiden, okuwçylaryň resminama maglumatlarynyň mazmuny esasynda meýilnama, nutuk, giňişleýin beýan ýazmak ýaly ukyplary we endikleri kämilleşýär.

Bu ugur boýunça mugallymlara şu aşakdakylar maslahat berilýär:

1. Mugallymyň özi okuwçylar bilen işlemek üçin saýlap alýan resminama maglumatlarynyň mazmunyny doly öwrenmeli. Sebäbi käbir resminamalarda, ýatlamalarda nätakyklyga, ýoýulmalara duş gelinýär. Şonuň üçin hem bu mesele boýunça, köplenç, arhiw işgärleri we alymlar bilen ýygý aragatnaşyk saklamak gerek.

2. Okuwçylaryň bilim derejelerine, umumy taýýarlyklaryna, ýaş aýratynlyklaryna we akyl ýetiriş mümkinçiliklerine üns berilmeli. Sebäbi IX–X synp okuwçylarynyň bilim derejeleri hem-de olaryň akyl ýetiriş mümkinçilikleri beýleki synp okuwçylarynyň bilim derejelerinden we akyl ýetiriş mümkinçiliklerinden düýpgöter tapawutlanýar. Şoňa görä-de her bir synpyň okuwçylarynyň özleşdirip biläýjek resminama maglumatlaryny saýlap almak gerek.

§ 5. Taryh okadylanda çeper edebiýatdan peýdalanmagyň usullary

Taryh okadylanda çeper edebiýatdan peýdalanmagyň ähmiýeti. Çeper edebiýat mekdep okuwçylaryny taryhy geçmiş bilen tanyşdyrmagyň serişdeleriniň biridir. Çeper edebiýata girýän eserleri taryh mugallymy sapakda we synpdan daşary okamak üçin maglumat hökmünde peýdalanýar. Çeper edebiýatdaky obrazlary peýdalanmak mugallymyň taryhy maglumaty beýan etmegini içki taýdan görkezmekligi güýçlendirýär.

Taryh sapagynda çeper edebiýatdan peýdalanmak, ozaly bilen, okuwçylar üçin beýan edilýän taryhy maglumaty anyklaşdyrmaga, okuwçylarda geçmişiň anyk obrazlaryny, ýagny taryhy göz önüne getirmeleri döretmäge kömek edýär. Mysal üçin, W.Ýanyň «Çingiz han» atly taryhy romany okuwçylarda mongollaryň ýaraglanyşy we harby tehnika hakyndaky, Horezmiň malدارlarynyň we ekerançylarynyň ýagdaýlary, Merkezi Aziýanyň şäherleriniň özboluşly durmuşy hakyndaky anyk göz önüne getirmäni berýär.

Taryh sapagynda çeper edebiýatdan peýdalanmak Watanymyzdaky gurluşyk desgalary hakyndaky göz önüne getirmäni-de berýär. Taryhy hadysany görkezmek üçin çeper edebiýatyň peýdalanylmagy geçmişi janly «synlamagy» üpjün edýär. Taryh sapagynda peýdalanylýan çeper edebiýatyň obrazlary geçmişiň şol döwürine mahsus bolan suratlary we durmuş gatnaşyklaryny okuwçylaryň önünde açyp görkezýär. Okuwçylara taryhy ýagdaýy, gapma-garşylyklary, jemgyýetiň ösüşini anyk janly görnüşde, hereket edýän gahrymanlary we durmuş ýagdaýlaryny görkezmäge, ýatlarynda berk galar ýaly etmäge mümkinçilik berýär.

Gürrüni edilýän döwriň wekillerini göz önüne getirmäni döretmek üçin hem çeper edebiýaty peýdalanmak bolýar. Taryh sapagynda ýokary synplarda çeper obrazlary peýdalanmak diňe bir beýan edilýän maglumaty janly we obrazly edip görkezmeklige kömek etmän, eýsem öwrenilýän taryhy hadysanyň düýp esaslaryny açmaga, öwrenilýän eýýam üçin häsiýetli bolan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny, ka-

nunalaýyklyklaryny açmaga-da kömek edýär. Çeper edebiýat mugallyma öwrenilýän taryhy hadysa, waka, şahsyýete has açyk, aýdyň häsiýetnama bermekligiň serişdesi hem bolup bilýär.

Käte çeper edebiýat häsiýetnama üçin açyk beýan ediji maglumat hem berýär. Mysal üçin, Magtymgulynyň, Seýdiniň goşgularynda şol döwrüň durmuşy aýdyň suratlandyrylýar.

Çeper edebiýatyň obrazlary öwrenilýän taryhy faktyň häsiýetli alamatlaryny has gysga we täsirli ýollar bilen aýan etmäge-de kömek edýär.

Çeper obraz öwrenilýän durmuş hadysasyna ylmy derňew we syýasy häsiýetnama bermekligiň ýerini çalşyp bilmeýär. Ýöne nazaryýet beýan etmesine çeper edebiýatdan anyk mysallary girizip, mugallym ylmy derňew edip we has anyk, düşnükli, ynandyryjy häsiýetnama berip bilýär.

Şeýlelikde, taryh sapagynda çeper edebiýatdan peýdalanmak, ozaly bilen, taryhy geçmiş we häzirki döwür baradaky obrazly göz önüne getirmäni ösdürmek meselesini çözmeklige kömek edýär. Şeýle-de akyl ýetiriş mahaly janly göz önüne getirme pursadynyň belli derejesi bilen üpjün edýär. Taryh mugallymy tarapyndan peýdalanylýan çeper eserleriň obrazlary öz ýerine ýetirmeli işi boýunça taryhy geçmiş barada açyk, özüne çekiji, çeper suratlandyrmak arkaly gürrüň bermeklige, taryhy wakalara we şahsyýetlere hakyky häsiýetnama bermäge, olaryň düýpli alamatlaryny açmaga we bellemäge, öwrenilýän taryhy eýýamyň özüne mahsus täsirini dikeltmeklige, okuwçylary dürli jemgyýetçilik toparlaryň wekilleriniň häsiýetli keşpleri bilen tanyşdyrmaga kömek edýär.

Çeper edebiýatyň peýdalanylmagy mugallyma diňe bir adamlaryň we taryhy geçmişin wakalarynyň daşky görnüşlerini dikeltmeklige kömek etmän, çylşyrymly terbiýeçilik meselelerini çözmeklige-de kömek edýär. Çeper edebiýat serişdeleriniň taryhy faktlary anyklaşdyrmagynyň özi eýýäm okuwçylaryň şahsyýetleriň durmuşlarynyň manysyna we olaryň durmuşy gelip çykyşlaryna dogry baha bermeklerini ýeňilleşdirýär. Çeper edebiýatyň taryhy faktlary anyklaşdyrmagyň serişdesi bolup hem hyzmat edýändigini okuwçylary

olaryň durmuşlaryna we durmuş esaslaryna dogry baha bermek ýaly taraplaryny açmaklaryny ýeňilleşdirmäge kömek edýär.

Çeper edebiýatyň akyl ýetirijilik we terbiýeleýjilik taýdan ähmiýeti anyk göz önüne getirmeklige ýardam etmek bilen çäklenmeýär. Olar çeper taryhy faktlary derňew etmäge kömek edýärler, taryhy düşüňjeleri kemala getirýärler, ösdürýärler, taryhy ýagdaýlary we kanunalaýyklyklary açýarlar.

Özüniň bu ýerine ýetirýän wezipesinde çeper edebiýat jemlemek we netije çykarmak üçin maglumat berýär, taryhy bilimleriniň çeşmesi bolup hyzmat edýär. Munuň üçin mugallym, düzgün bolşy ýaly, eýýamyň edebi ýadygärliklerini peýdalanylýar.

Taryh sapagynda peýdalanylýan çeper edebiýatlaryň görnüşleri. Okuwçylary taryhy geçmiş bilen tanyşdyrmak üçin çeper edebiýatlaryň iki topary peýdalanylýar.

1. Wakanyň bolup geçýän döwründe, şol eýýamyň awtorlary tarapyndan ýazylan eserler.

2. Öwrenilýän döwür hakynda soňky döwürde, esasanam, biziň döwürdeşlerimiz tarapyndan ýazylan eserler.

Birinji toparyň eserleri şol eýýama degişli özboluşly resminama bolup, geçmişi öwrenmekde taryh ylmynyň esasy çeşmeleriniň biri bolup hyzmat edýär. Elbetde, eýýamyň edebi ýadygärliklerinde awtoryň bellibir zadyň täsiri astynda durmuşy öz döwrüniň bellibir synpynyň bähbitlerini göz önünde tutup görkezmegi-de mümkin. Islendik taryhy resminama seredilişi ýaly çeper eserlere-de tankydy çemeleşmelidir. Öwrenilýän döwürň edebi ýadygärlikleri şol döwürň diňe bir wakalaryny, durkuny öwrenmekde däl, eýsem, şol döwürň adamlarynyň garaýyşlaryny öwrenmekde-de giňden peýdalanylyp bilner.

Eger-de öwrenilýän edebiýat taryhy roman ýa-da powest bolsa, onda oňa garaýyş hem başgaça bolýar. Beýle edebiýatlar suratlandyrylýan eýýamyň edebiýat ýadygärliگی hökmünde-de, wakanyň diri şaýady hökmünde-de çykyş etmeýär. Şol sebäpden-de taryhy çeşme bolup hyzmat edip bilmeýär. Onuň özi, awtoryň taryhy çeşmedir—resminamalary, ýatlamadyr şol döwür baradaky monogra-

fiýalary öwrenmegi netijesinde, taryhy geçmişi şolaryň esasynda çeper görnüşde gaýtadan dikeltmäge eden synanyşygy bolup çykyş edýär.

Öwrenilýän eýýamyň çeper eserleri taryh sapagynda, köplenç, tema boýunça bellibir netijä gelmek we jemlemek üçin peýdalanylýar. Taryhy belletristika (proza bilen ýazylan çeper eser, ýeňil okalýan kiçiräk edebi eser) mugallyma öwrenilýän okuw maglumatyny anyklaşdyrmaga we mysallar arkaly taryhy sahnany şekillendirmäge kömek edýär. Taryhy çeşme bolup çykyş etmeýän hem bolsa, taryhy roman okuwçyda taryhy geçmişiň anyk obrazy bilen tanyşmaga bolan gyzyklanma döretmeklige kömek edýär. Belli bolşy ýaly, okuwçylaryň köpüsinde taryha bolan höwes ilkinji gezek taryhy romanlary okamak bilen başlanýar.

Ýokary synp okuwçylarynyň ýokarda bellenen edebiýatlaryň iki toparyna bolan garaýyşlaryny açyklaşdyrmak zerurdyr. Sapakda taryhy romana salgylanmak bilen mugallym «Bu wakany biziň türkmen ýazyjymyz A. Taganow özüniň taryhy romany bolan «Saragt galasy» diýen kitabynda hem beýan edýär» diýip bilýär.

Taryhy romany ýa-da powesti okuwça synpdan daşary okuw hökmünde hem hödürlep bolýar.

Olar mugallym tarapyndan saýlanyp alnyp, sapagyň dowamynda gysgaça bölek ýa-da bellibir obraza salgylanmak bilen okuwçylara ýetirilip bilner.

Taryhy belletristika girýän eserleri mugallym okuwçylara özbaşdak okamak arkaly sapakda öwrenilenler bilen utgaşdyrmagy teklipe edip bilýär.

Mugallym taryhy hakykaty dogry beýan etmeýän çeper eserleri okamagy teklipe etmeli däl.

Taryhy belletristikanyň mazmuny we bilim berijilik taýdan gymmatlylygy boýunça oňat bolan, ýöne aýratyn taryhy waka ýalňyş baha berilýän eserlerini teklipe edip bilýär, emma awtoryň wakany beýan edende we kesgitli taryhy waka baha berende goýberen ýalňyşlyklaryny-da görkezmegi tabşyrýar. Beýle ýagdaýda teklipe edilýän esere tankydy garaýyş hem zerur gerek bolýar.

Taryhy wakalary, esasan, dogry şöhlendirýän taryhy belletristikanyň eserlerini okanlarynda aýratyn bölekler we aýratyn soraglar şöhlendirilende goýberilen nätakyklyklary uly bolmadyk bellikler edip okamagy tabşyrýar. Muňa mysal edip, A. Taganowyň «Saragt galasy», W. Ýanyň «Çingiz han», «Baty han» ýaly eserlerini almak bolýar.

Şeýlelikde, biz taryhy belletristikanyň eserleri bolup durýan türkmen, şeýle-de häzirki zaman daşary ýurt ýazyjylarynyň eserlerini, öňki döwürlerdäki türkmen edebiýatynyň gowy taryhy žanrdaky taryhy romanlaryny, powestlerini, poemalaryny we dünýä klas-syklarynyň eserlerini peýdalanýarys.

Taryh sapagynda öwrenilýän eýýamyň edebi ýadygärlikleri hökmünde çeper edebiýatnyň has köpdürli görnüşleri peýdalanylýar:

1. Nusgawy türkmen edebiýatynyň eserleri.
2. Dünýä edebiýatynyň nusgawy eserleri.
3. Häzirki zaman türkmen ýazyjylarynyň eserleri.

Ikinji jahan urşunyň taryhy, türkmen halkynyň uruşdan soňky ýyllardaky durmuşyna bagyşlanylan eserleri, häzirki zaman türkmen çeper edebiýatynyň obrazlaryny sapaklarda mugallym giňden peýdalanýar.

4. Häzirki zaman daşary ýurt ýazyjylarynyň eserleri.
5. Gysgajyk satiriki şygry.

Sapakda bularyň peýdalanylmagy mugallyma syýasy häsiýetli namalaryň üstüni açmaga, beýan etmäni adatdan daşary janlandyrmaga, beýan edilen okuw maglumaty boýunça gelnen netijeleri we taryhy faktlara berlen bahalary okuwçylaryň ýadynda berkitmäge kömek edýär.

6. Taryh mugallymy üçin has oňat çeşme bolup ýatdan áydylýan halk döredijiliginiň eserleri: aýdymlar, ertekiler, nakyllar, atalar sözleri hyzmat edýär.

Daşary ýurt halklarynyň ýatdan áydylýan döredijiliginiň obrazlarynyň peýdalanylmagy mugallyma öwrenilýän ýurduň taryhyny-daky we medeniýetindäki gaýtalanylmaýan alamatlary okuwçylara has açyk we düşnükli edip açyp görkezmäge ýardam edýär. Okuw-

çylaryň taryhyny öwrenýän halklarynyň özboluşly durmuşlaryny we folkloryny öwrenmeklerine, olarda dünýäniň halklaryny sylamak, dostluk duýgularyny terbiýelemek ýaly zatlara kömek edýär.

Taryh sapaklarynda çeper edebiýatdan peýdalanmagyň usullary. Taryh sapaklarynda çeper edebiýatdan giňden peýdalanmak, çeper salgylanmalary köp getirmek ýalňyş bolýar. Çeper edebiýata tiz-tizden ýüzlenmek, uly edebi salgylanmalar getirmek taryh sapagyny agyrlaşdyrýar. Okuwçylaryň ünsüni sapagyň esasy mazmunyndan daşlaşdyrýar. Maksatnamada görkezilen okuw maglumatlaryny yzygiderli beýan etmekligiň arasyňy üzýär. Taryh sapagynda ony bezemek we okuwçylary güýmemek üçin çeper edebiýatdan peýdalanylmaýar. Çeper edebiýat sapagyň bilim we terbiýe berijilik meselelerini çözmek üçin, ýagny taryhy geçmişe akyl ýetirmeklige onuň nähili kömek edýändigine seredilip peýdalanylýar.

Taryh sapagynda ol ýa-da beýleki edebi obrazy ýa-da çeper eserden bölegi peýdalanmaklygy belläp, mugallym peýdalanylýan edebi çeper maglumatlaryň bilim we terbiýe berijilik taýdan çözüýän meselelerini kesgitleýär.

Sapakda çeper edebiýatdan peýdalanmak taýýarlygy talap edýär. Sapagyň bilim we terbiýe berijilik meselelerinden gelip çykýan meselelere laýyklykda, mugallym edebi maglumatlary saýlaýar, okamak üçin bölegi belleýär, alynma sözleri gysgaldýar. Ýöne olaryň çeper manysyna we taryhy dogrudygyna zeper ýetirilmeli däl. Gysgaldylan, beýan ediji maglumat ýeňil bolýar.

Taryh sapagynda mugallymyň özi okuwçylara çeper eseri kem-siz-köstsüz gowy okamagyň nusgasyny görkezmeli. Şonuň üçin bel-lenilen bölegi okamaklyga öňünden taýýarlanmak gerek. Eger bölek uly bolmasa, ol ýatdan aýdylyp berilse ýerlikli bolýar.

Taryh sapagynda çeper edebiýatdan peýdalanmagyň usulyýeti öňde goýlan okuw terbiýeçilik meselelerini ýa-da peýdalanylýan maglumatyň häsiýetini kesgitlemän, eýsem dürli ýaşdaky okuwçylar bilen işlemegiň derejesini hem kesgitleýär. Sapakda taryhy romandan bölegi okamak gönüden-göni diňe bir şol sapagyň bilim berijilik meselelerini çözmäge kömek etmän, synpdan daşary

özbaşdak okamak üçin düşnükli bolan kitaplary wagyz etmekligiň usullarynyň hem biri bolup durýar. Şeýlelikde, okuwçylary taryhy belletristikanyň oňat obrazlary bilen tanyşdyrýar, olaryň umumy gözýetimlerini giňeldýär hem-de geçmiş hakyndaky göz önüne getirmelerini baýlaşdyrýar.

VIII–X synp okuwçylary üçin tanyş bolan eserleriň sany artýar. Taryh sapaklarynda giňişleýin salgylanmalary getirmek barha seýrekleşýär. Mugallym okuwçylara tanyş bolan edebi eserlerden edebi obrazlary gysgaça ýatlamak bilen çäklenýär. Kitaby wagyz edende bolsa, tekliپ edilýän çeper esere gysga häsiýetnama bermek bilen çäklenýär. Ýöne mugallym diňe bir sapakda öwrenilýän tema laýyk gelýän çeper eseri ýatlamak bilen çäklenmän, anyk obrazy, bölegi we ş.m. aýdyň görkezýär.

Çeper obraz mugallymyň beýan etmesinde gysga salgylanma görnüşinde alnyp bilner. Eger uly edebi salgylanma ýatdan beýan etmek üçin has uly we diňleýänler üçin kabul etmek kyn bolsa, gysga salgylanma ýatdan beýan etmäni agyrlaşdyрмаýar. Ony has aýyk we anyk etmegiň oňat serişdesi bolup hyzmat edýär.

Gysga salgylanma görnüşinde edebi häsiýetnamalar, basnýa ýazýanlaryň nesihatly pikirleri, nakyllar we atalar sözleri peýdalanylyp bilner. İküç setirden ybarat goşgy setirlerini peýdalanmak has hem ýerlikli bolýar. Olar gysga, şeýle-de manyly, güýçli täsir galdyrýan, ýeňil ýatda galýan bolýarlar. Goşgudan alnan gysga salgylanma sapagyň ideýa mazmunyny aňlatmaga we berkitmäge kömek edýär. Düşnükli we gysga beýan ediji häsiýetli salgylanma hem sapakda peýdalanylsa ýerine düşýär. Bu usulda, köplenç, ýazyjy-şahyrlaryň belli-belli döwürleriň şahsyýetlerini, gurluşyk desgalarynyň daşky keşplerini beýan edişlerini we ş.m. almak bolýar.

Taryh mugallymynyň öz beýan etmesini deňeşdirmek üçin we bir zady has belli etmek üçin çeper edebiýaty çeşme hökmünde peýdalanýan wagty seýrek däl. Şeýle usullaryň hemmesi, ýagny edebi obraza salgylanma, gysga salgylanma, mugallymyň beýan etmesine çeper edebiýatyň maglumatlaryny baglanyşykly girizmekligi we ş.m. peýdalanmak bilen baglanyşyklydyr.

Bu ýagdaýlaryň hemmesinde çeper edebiýatyň maglumatlary, esasan, anyklaşdyrmagyň serişdesi, şeýle-de wakany suratlandyryjy maglumat hökmünde peýdalanylyp, edebi çeşmäniň özüni derňew etmegi, onuň bilen ýörite giňeldilen iş geçirmegi talap etmeýär.

Çeper edebiýatyň maglumatlarynyň üstünde giňişleýin iş geçirmek diňe öwrenilýän eýýamyň çeper obrazlaryny taryh sapagynda derňew etmek üçin, netije we jemlemeler üçin peýdalanylanda zerur bolýar.

Taryh sapagynda derňew, netijä gelmek, jemlemek üçin maglumat taýýarlanylanda muny sapakda düşündirmek gerek bolýar. Şonuň üçin mugallym okuwçylaryň köpüsine tanyş bolan çeper eserleri peýdalanýar. Käbir ýagdaýlarda edebi mysallar (salgylanmalar) uzak wagtlyk düşündirişi talap edýär, bu bolsa çeper edebiýata gysgaça göz aýlamaklygyň köp wagt almagyna, okuwçylaryň ünsüniň sapagyň esasy mazmunyndan sowulmagyna sebäp bolýar.

Taryh sapagynda çeper edebiýatyň obrazlarynyň peýdalanylmagy beýan edilýän maksatnamalaýyn maglumatlaryň ýitilginini we täsirliliginini güýçlendirýär. Mugallymyň gürrüňini has açyk, mazmunly edýär. Çeper edebiýatyň peýdalanylmagy ýaňy işe başlan mugallymyň gepleýiş diliniň kämilleşmegine-de ýardam edýär.

§ 6. Orta mekdeplerde taryh dersi okadylanda peýdalanylýan okuw görkezme esbaplary, olaryň ähmiýeti, görnüşleri

Okuw prosesinde görkezip okatmagyň ähmiýeti. Okuwçylaryň taryhy geçmişe akyl ýetirip (düşünip) özleşdirmekleriniň möhüm şertleriniň biri bolan okatmagyň ähli serişdelerini olara mahsus bolan görkezmeklik birleşdirýär. Taryhy okatmakda görkezme esbaplylyk meselesi täze mesele däl. Görkezme esbaply okatmak meselesine dürli wagtlarda usulnamaçy-taryhçylar: N. I. Apparow, A. A. Wagin, P. W. Gora, D. N. Nikiforow we beýlekiler öz işlerini bagyşladylar. Taryh okadylanda görkezme esbaplardan peýdalanmaklyga, ýagny olaryň göz önüne getirmeleri kemala getirmekdäki,

okuwçylaryň ýadynda taryhy bilimleri berkitmekdäki, okuwçylara gözegçilik etmekdäki, gepleýişlerini ösdürmekdäki roly baradaky we beýleki meselelere dürli jähtden seredildi. Görkezme esbaplardan peýdalanmak nazaryýet taýdan gowy işlenilen. Ýöne şeýle-de bolsa görkezme esbaplary peýdalanmagyň, taýýarlamagyň usullary hakynda türkmen dilinde gollanmalaryň, neşir edilen okuw görkezme esbaplarynyň zerurdygyny bellemek gerek. Görkezme esbaply okatmak mekdepe okatmagyň esasy ýörelgeleriniň biridir. Görkezme esbaplylyk taryh okadylanda aýratyn uly ähmiýete eýedir. Sebäbi görkezme esbaplar okuwçylara daş-töweregindäki durmuşda gözegçilik etmek häzir mümkin bolmadyk, göz önlerine getirmekleri üçin ýeterlik täsirler we olar barada bilimleri bolmadyk faktlary we hadysalary hakynda, obrazly göz önüne getirmäni döretmäge ýakynndan ýardam berýär. Dürli görnüşli görkezme esbaplar taryhy bilimleriň örän möhüm çeşmeleriniň biri bolup hyzmat edýär. Görkezme esbaplylyk mugallymyň sözi bilen utgaşdyrylanda okuwçylaryň taryhy öwrenmeklige gyzyklanmalaryny ýokarlandyrýar, olaryň ünslerini çekýär. Görkezme esbaplar taryhy okatmak prosesinde okuwçylarda göz önüne getirmeleriň, taryhy hakykaty dogry şöhlelendirýän düşüňjeleriň kemala gelmegine, öwrenilýän faktlaryň we düşüňjeleriň has berk özleşdirilmegine kömek edýär.

Görkezme esbaplary, aýratyn hem, taryhyň «Gadymy dünýä» we «Orta asyrlar» ýaly döwürlerinde ulanmagyň ähmiýeti juda uly. Sebäbi 11–13 ýaşly çagalara anyk çeper obrazlar bolmasa, häzirki durmuşa düýbünden meňzemeýän uzak geçmişdäki adamlaryň durmuşyny göz önlerine getirmek kyn düşýär. Geçmişdäki bu durmuşyň dürli taraplaryny şöhlelendirýän çeper obrazlar mugallyma olary okuwçylaryň göz önlerinde dikeltmäge, «janlandyrmaga», iň esasy hem ýakyn we düşnükli etmäge kömek edýär.

Mugallym şekillendirilen görkezme esbaplary peýdalanmak arkaly halklaryň ýaşap geçen geografik gurşawy hakynda anyk göz önüne getirmeleri döretmäge-de mümkinçilik alýar.

Okuwçylar köp asyrlar mundan ön ýaşap geçen adamlaryň daşky keşpleri bilen hem tanyşýarlar.

Okuwçylar jemgyýetdäki dürli sosial toparlar – daýhanlar, işçiler, şäherliler we beýlekiler hakynda göz önüne getirmeleri alýarlar. Diňe görkezme esbaplaryň kömegi bilen okuwçylar zähmet gurallaryny, adamlaryň önümçilik endiklerini, dürli taryhy döwürlerde durmuşyň eşretleri üçin adamlaryň tapan, peýdalanan gurallaryny, usullaryny aýyk göz önüne getirip bilýärler. Piramidanyň gurluş aýratynlygyny, daýhanyň plugyny, senetçiniň ussahanasyny, suw çykarýan jykyryň hereketini ýa-da peçlerde metalyň eredilişini göz önüne getirmeklige-de görkezme esbaplar ýakyndan ýardam edýär.

Görkezme esbaplar okuwçylara dürli taryhy eýýamlarda gurluşyk işleriniň nähili alnyp barlandygy, dürli döwürlerde binagärçiligiň häsiýetli aýratynlyklary, ol ýa-da beýleki döwürde ösüşiň şertlendirilen durmuş-ykdysady aýratynlyklary hakynda göz önüne getirmeleri berýär.

Görkezme esbaplar taryhy prosesde halk köpçüliginiň roluny aýan etmek ýaly möhüm bilim-terbiýe berijilik meseleleri çözmekligi amala aşyrmaga-da mümkinçilik berýär. Görkezme esbaplary peýdalanylýan mugallym okuwçylary daýhanlaryň, senetçileriň, ýagny ähli maddy we ruhy gymmatlyklary döredijileriň zähmetleri bilen tanyşdyrýar.

Görkezme esbaply okatmagyň okuwçylary terbiýelemegiň bütin ulgamynda watançylyk, dostluk-doganlyk ruhunda terbiýelemekde uly ähmiýeti bar. Mysal üçin, mugallym çeper obrazlary peýdalanyp, dünýäniň dürli ýurtlarynyň halklarynyň dünýä medeniýetini döretmeklige uly goşant goşandyklaryny ynandyryjy subut edýär.

Okuwçylara estetik terbiýe bermek hem taryh mugallymynyň önünde duran möhüm meseleleriň biridir. Mysal üçin, «Gadymy dünýä» we «Orta asyrlar» taryhynyň öwrenilýän wagtynda okuwçylar dürli ýurtlaryň halklarynyň dürli taryhy eýýamlarda sungatlarynyň ösüşi bilen tanyşýarlar. Diňe çeper obrazlary peýdalanmak bilen okuwçylara grek şekillendiriş sungatyny, ýagny adamzadyň sazlaşykly ösüşini görkezýän sungaty, sungatyň orta asyrlardaky dini häsiýetini we beýlekileri görkezmek bolýar.

Emma görkezme esbaplary peýdalanmagyň önünde duran mesele okuwçylarda diňe maddy medeniýet, taryhy wakalar, jemgyýetçilik

durmuşynyň hadysalary hakyndaky çeper keşpli göz önüne getirmeleri döretmek bilen çözülmeyär. Şular bilen berk baglanyşykly giňişlik göz önüne getirmelerini hem döretmek gerek.

Mundan başga-da görkezme esbap serişdeleri aýratyn taryhy wakalaryň we hadysalaryň arasyndaky wagty dikeltmeklige hem kömek edýär.

Diýmek, görkezme esbap serişdeleri okuwçylara bilim bermekde bir taraplylygy ýeňip geçmäge, taryhy maglumatlary dilden beýan etmek usullaryny baýlaşdyrmaga kömek edýär.

Kompýuter taryhy prosesi modelirmek, şeýle-de awtomatik görnüşde işläp taýýarlamak üçin saklamaga ýaramly bolan maglumatlaryň uly möçberi bilen işlemek üçin giň mümkinçilik berýär. Kompýuterde okuwçylar gözlegi ýeňil amala aşyrýarlar, taryhy maglumatlary işläp taýýarlaýarlar we ulgamlaşdyrýarlar. Kompýuter arkaly işlenilende okuwçylar wakalary, taryhy geografiki atlary, şahsyýetleriň atlaryny, seneleri, ýeňil ýatda saklaýarlar.

Kompýuterde Power Point programmasy tekst, slaýd, wideo we audiofragmentler, diagramma, tablisa, ses signallary görnüşinde, işiň bir görnüşinden beýlekisine geçişini görkezmek bilen okuw maglumatlaryny peýdalanmaga mümkinçilik berýär. Bu programmada kompýuter prezentasiýasy sapagyň slaýd-filmini döretmäge, zerur taryhy kartalary, shemalary, illýustrasiýalary we tablisalary saýlamaga, şahsyýetler, hronologiýa we kartografiýa, adalgalar we düşüňjeler boýunça maglumatlardan düzülen bölekleri taýýarlamaga, elektron sözlükdäki maglumatlary peýdalanmaga mümkinçilik berýär.

Sapakda kompýuter diafilminden peýdalanmak slaýd görnüşinde görkezilýän kadr böleklerini herekete getirmäge, yzygiderlilikde girizmäge we aýyrmaga mümkinçilik berýär. Mysal üçin, birinji slaýdda sapagyň temasy, ikinjide täze okuw maglumatyny öwretmegiň yzygiderlilikde şöhlelendirilen meýilnamasy, üçünjide sapagyň esasy meseleleri peýda bolýar. Indiki slaýdda gysga okuw tekstinde daýanylýan bilimler we belli suratkeşleriň çeken suratlary, diagramma we beýlekiler yzygiderlilikde görkezilýär.

Mysal üçin, mugallym harby wakalar bilen baglanyşykly many geçende okuwçylara wakanyň ýa-da hadysanyň sebäplerini

aýtmagy teklipe edýär. Okuwçylaryň gürrüňiniň gidişinde ýa-da nutuklar boýunça sapagyň jemlemesinde laýyk gelýän tekst çykarylýar. Indiki slaydda söweş netijesinde ýitirilen ýerler aýdyňlaşdyrylýar hem-de okuwçylara urşujylar nähili söweşýärler, polk nähili öňe süýşýär, harby hereketler döwründe serkerdeler, ýolbaşçylar nähili rol oýnapdyrlar we ş.m. görkezilýär. Şunuň ýaly şertli grafiki görkezmeleri peýdalanmak bilen mugallym okuwçylarda harby hereketleriň gidişi barada göz önüne getirmäni döredýär, ösdürýär.

Görkeзме esbaplardan peýdalanmagyň umumy düzgünleri.

Görkeзме esbaplardan peýdalanylanda aşakdaky düzgünler berjaý edilmelidir.

1. Sapakda görkeзме esbaplaryň has köp sanlysyny peýdalanmak maslahat berilmeýär. Olaryň adatdan daşary köp bolmagy okuwçylaryň ünsüni sapagyň esasy mazmunyndan sowýar, bu bolsa onuň çuň özleşdirilmegine zyýan ýetirip biler. Şonuň üçin bir ýa-da iki surat, birki diagramma we ş.m. görkezyme esbaplar ulanylsa ýerlikli bolýar.

Sapakda görkezyme esbaplardan peýdalanlanylanda mugallym ony ýöne görkeзmek bilen çäklenmän, onuň kömegi arkaly okuwçylar bilen kesgitli iş geçirse ähmiýetli bolýandygyny nazarda tutmak gerek.

2. Sapaga degişli görkezyme esbap maglumatlaryny saýlamak üçin oňat oýlanmaly. Akyl ýetirijilik we ideýa-terbiýeçilik taýdan in zeruryny, in gymmatlysyny saýlamaly. Maglumat mazmun taýdan okuwçylar üçin özleşdirerlikli we kabul etmek üçin amatly bolmaly.

Synpdaky okuwçylaryň ählisine görkeзmek üçin niýetlenilen (karta, çekilen suratlar, diagramma we beýlekiler) uly ölçegdäki diwar görkezyme esbaplaryndan başga-da ýokary synplarda kiçi ölçegli, paýlanylýan materiallardan (mysal üçin, gazetden we žurnaldan alnyp, gowy kagyza ýelmenen suratlar. Bulary her parta birden paýlamak, mugallymyň özüniň elinde görkeзmegi ýa-da synp boýunça paýlap bermegi ýaly usullardan peýdalanyň ulanmak bolýar.) peýdalanmak hem gowy netije berýär. Aýratyn ýagdaýlarda okuwçylaryň hemmesiniň gerekli görkezyme esbaba bilelikde seretmekleri üçin

mugallymyň stoluna golaý partalarda ýerleşmeklerini tekliپ etmek hem bolýar.

3. Görkezme esbap maglumatlaryny kabul etmeklige okuwçylary taýýarlamagyň hem düýpli ähmiýeti bar. Ol, adatça, görkezme esbapyň görkezilişine laýyklykda gürrüniň ýa-da beýan etmäniň gidişinde amala aşyrylýar.

4. Görkezme esbaplary olaryň özlerine laýyk görkezmeklik zerur.

Mugallymyň sözi görkezme esbap boýunça kabul etmekligi ýeňilleşdirýär, tertipleşdirýär, gönükdirýär, okuwçylaryň aňynda olaryň obrazlaryny baýlaşdyrýar we anyklaşdyrýar.

Okuwçy, adatça, kabul edilmeli şekiliň hemme böleklerini bellemeyär. Onuň ünsüniň ikinji derejeli alamatlarda jemlenýän wagty-da seýrek bolmayar. Mugallymyň sözi görkezilýän görkezme esbaplardaky iň esasy, iň düýpli zatlary görmäge kömek edýär. Okuw kabul edililigine ugrukdyryjy häsiýet berýär. Bu ýerde esasy mesele görkezme esbaplaryň kömegi bilen okuwçylary kesgitli netijelere, jemlemelere alyp barmak bolup durýar. Şonuň üçin görkezme esbaplary görkezmeklik mugallymyň sözi bilen utgaşykly alnyp barylýar.

Görkezme esbaplary görkezmeklik anyk we yzygiderli bolmaly, şeýle-de kabul etmekligi we derňemekligi guramaly. Iň ýönekeý diagrammalary görkezmeklik adyny we okuwçylaryň ünsüni çekmek isleýän ähli böleklerimizi görkezmek bilen alnyp barylmalý (uzadylan elde saklanýan ýiti uçly görkezgiç arkaly görkezmek bilen). Görkezmekdäki islendik harsallyk kabul etmekligiň hilini peseldýär we derňew etmekligi kynlaşdyrýar. Aýratyn hem, karta boýunça anyk görkezmek zerur. Kartanyň golaýynda görkezijiniň oýlanyşyksyz hereketine ýol berilmeli däl. Kartanyň gapdalynda ýüzüni ýagtylyga tarap tutup durmaly (görkezme esbaba kölege düşmez ýaly), mugallym döwletleriň serhetlerini, punktlary (şäherleri), derýalary (görkezijiniň ujy bilen derýanyň akys ugry boýunça aşaklygyna) aýdyň görkezýär. Diagrammalary, shemalary we beýlekileri görkezmeklik hem edil şonuň ýaly aýdyň bolmaly.

Çekilen suratlar görkezilende söz arkaly görkezmek bilen çäklenmek bolýar: «Merkezde biz görýäris...», «Göni biziň önümizde...»,

«Köşkten sagda...» we ş.m. Portret görkezilende görkezgiç ulanylmaýar, söz arkaly häsiýetnama bermek bilen çäklenilýär.

5. Görkezme esbaplary görkezmek we derňemek kesgitli düzgünlere bagly. Olaryň esasynda okuw maglumatlaryny kabul etmekligiň kanunalaýyklygy ýatyr. Islendik zady ýa-da suraty kabul etmeklik kabul edilýän zadyň daş-töweregindäki ýagdaýlary, onuň berýän fonuny bölüp kabul etmeklikden başlanýar.

Mugallym bu bölmekligi ýeňilleşdirmek we çaltlandyrmak üçin okuwçylaryň ünsüni olaryň ählisine görner ýaly ýerde ýerleşdirilen (karta ýa-da surat hemme okuwçylara görner ýaly beýiklikde asylýar, nusga ýa-da şekil beýik görkezme esbap görkezilýän stolda ýerleşdirilýär) görkezme esbaba gönükdirýär. Beýle etmeklik, aýratyn hem, görkezilýän okuw görkezme esbabynyň bölegini kabul etmek hakynda gürrüň gideninde zerur. Kartadaky gerek obýektiň diagrammanyň gerek böleginiň görkezgiç bilen görkezilmegi hökmandyr.

Synpda kabul etmekligiň başlangyç etabynda kabul etmekligi onuň böleklerinde tapawut goýman bütinligine häsiýetlendirýän we ozaly bilen ünsüni onuň böleklerine gönükdirýän okuwçylar mydama bolýar. Bu ýa-da beýleki ýagdaýda gürrüň kabul etmekligiň başlangyç pursady we düşünmeklik, ýagny entek bölekler bölünmedik, düşnüksiz, bütinleýin kabul etmek, entek bütinligine düşünilmedik tötänleýin elementler ýaly bölekler hakynda barýar.

Şu ýerde kabul etmäniň bütin dowamynda analiz-sintez dowamynyň bölekler bölünmedik bitewi zady kabul etmeklikden onuň bölekleriniň derňew edilişine we bütinligine kabul etmeklige geçilişiniň, düşnükli, ýeke-täk gurluşynda onuň bölekleriniň arasyndaky arabaglanyşygyň we jemlenilen görnüşde mazmunyna düşünilişiniň nähili amala aşyrylýandygy göz önünde tutulýar.

Okuwçylaryň, ozaly bilen, esasy baş zatda, ýagny zady bütewiligine, soň onuň böleklerini derňew etmeklige geçmeklikde, onuň bölekleriniň arasyndaky baglanyşygy dikeltmeklikde, şeýle obrazda oňa jemlenilen, bitewi görnüşde düşünmeklikde ünslerini jemlemekligi öwrenmekleri gerek.

Okuw-görkezme esbaplarynyň görnüşleri. Görkezme esbaplardan peýdalanmagyň usullaryny kämilleşdirmegiň zerur şertleriniň biri olary toparlara bölmekdir. Usulyýet edebiýatlarynda taryh dersi boýunça görkezme esbaplaryň mazmuny we görnüşi boýunça toparlara bölünüşine gabat gelmek bolýar.

Mazmuny boýunça çekilen (şekillendirilen) we şertli grafiki (okuw maglumatlaryny şertli görnüşde grafiki usulda berýän) okuw görkezme esbaplaryny tapawutlandyryrlar.

Çekilen – şekillendirilen görkezme esbaplaryna: taryhy ýadygärlikleriň suratlary, žiwopis eserleri, taryhy şahsyýetleriň portretleri, taryhy wakalary we jemgyýetçilik durmuşynyň hadysalaryny suratlandyran çeper we okuw suratlary girýär.

Şertli grafiki görkezme esbaplara wagt we giňişlik boýunça gatnaşyklary hem-de jemlemeleri grafiki usulda aňladýan esbaplar girýär. Muňa taryhy kartalar (umumy, tematik we territorial-obzor), shemalar (ykdyşady, sosial-syýasy, harby we taryhy, medeni-taryhy) we tablisalar (hronologik, sinhronik we tekst tablisalary) girýärler.

Okuw görkezme esbaplaryny görnüşi boýunça (ýerine ýetirilişiniň tehnikasy boýunça) çap edilen, ekran we elde taýýarlanylýan görkezme esbaplara bölýärler. Çap edilen görkezme esbaplara: 1) synpdaky okuwçylaryň hemmesi bilen işlemek üçin diwardan asylýan suratlar, kartalar we applikasiýalar; 2) stoluň üstünde goýlup ulanylýan albomlar we atlaslar (taryhy-geografiki we medeni-taryhy); 3) okuw kitabyndaky suratlar girýär.

Görkezme esbaplaryň ikinji toparyny ekran serişdeleri düzýär. Olar ekranda çyra elektro-apparaturalaryň kömegi bilen düşürilen surat görnüşinde gaýtadan dikeldilýärler.

Üçünji topara köpsanly elde taýýarlanylýan görkezme esbaplar girýär. Olar mugallymyň we okuwçylaryň döredijilik işleriniň netijesi bolup durýar. Şonuň üçin olaryň hemme görnüşleri hakynda durup geçmek mümkin däl. Ýöne olara elde taýýarlanylýan suratlaryň, diagrammalaryň, meýilnamalaryň, mugallymyň we okuwçylaryň synp tagtasyna ýa-da kagyza çeken suratlarynyň, maketleriň we beýlekileriň girýändigini bellemek bolýar.

Usulyýetçileriň birnäçesi görkezme esbaplaryň köp görnüşliligini nazarda tutup, olary şertli baş topara bölmek bolýandygyny belleýärler. Görkezme esbaplaryň her bir toparynyň görkezilişi ýa-da sapakda peýdalanylyşy boýunça bir-birinden haýsydyr bir düýpli tarapy boýunça tapawutlanýandygy aýdylýar.

Birinji topara girýän görkezme esbaplary mugallym synpyň ähli okuwçysyna birbada görkezýär. Oňa okuw suratlary, portretler, taryhy kartalar we beýlekiler girýär. Bu topara girýän göwrümlü görkezme esbaplara binagärlik ýadygärlikleriniň uly ölçegdäki maketleri, dürli mehanizmleriň şekilleri we ş.m. girýär. Bu toparyň görkezme esbaplarynyň kömegi bilen mugallymyň ýolbaşçylygy astynda synpyň okuwçylarynyň ählisi bilen bir wagtda iş guramak bolýar. Bu görkezme esbaplaryň görkezilişiniň usullary meňzeş bolýar.

Ikinji topara tekiz we göwrümlü paýlanýan (stoluň üstünde goýulýan) görkezme esbaplar girýär. Olaryň hatarynda resminamalaryň suratlaryny (fotoda alnan suratlar, ýazgylar) we medeniýetiň taryhyna degişli albomdan alnan suratlar, taryhy atlaslaryň we çyzykly kartalaryň toplumyny, okuw kitabyňyň suratlaryny, okuwçylaryň elde taýýarlan görkezme esbaplaryny agzamak bolýar.

Üçünji topara synp tagtasyndaky suratlar, şekiller girýär. Olara hek bilen synp tagtasynda ýerine ýetirilýän suratlar, çyzgylar, meýilnamalar, zatlaryň reňk ulanmazdan çyzyklar we arasy kesilýän çyzyklar arkaly çekilen şekilleri, ýazuw ýa-da çap harplarynyň şekilleri, gurnama suratlar, bezegler, bir-birleri bilen utgaşdyrylan ownuk suratlar we ş.m. girýär.

Dördünji topara ekran görkezme esbaplary girýär. Bulara okuw we çeper filmler, teleýaýlymda berilýän okuw gepleşikleri, diapozitiwler, diafilmler, multimedia tehnologiýalary, interaktiw tagta we ş.m. degişlidir.

Ekran görkezme esbaplary has çylşyrymly we şol bir wagtda görkezme esbaplaryň geljegi bar bolan görnüşidir. Olary okuwda peýdalanmak mugallymdan diňe bir usulyýet bilimini talap etmän, eýsem az hem bolsa, tehniki taýýarlygy ekran apparaturalarynyň gurluşy hakyndaky bilimi we olaryň hereket ediş ýörelgelerini hem-de olardan peýdalanmak başarnyklaryny talap edýär.

Bäşinji topara taryh dersi boýunça guralýan okuw gezelençleri wagtynda görülyän, synlanýan görkezme esbaplar degişlidir. Muňa muzeýlerde we beýleki ýerlerde jemlenen maddy ýadygärlikleri taryhy ýadygärlikler, dürli görnüşli taryhy, ölkäni öwreniş okuw gezelençlerinde synlanýan taryhy ýerler, şol sanda okuwçylaryň öz güýçleri bilen mekdepde döredilen muzeýleriň esbaplary girýär. Bu maglumatlar bilen okuwçylar, esasan, synpdan daşary wagtda okuw gezelençleri ýa-da ýörişler wagtynda tanyşýarlar.

Usulyýetçileriň beýleki bir topary bolsa okatmagyň dürli serişdelerini aşakdaky ýaly topara bölýär:

1. Olarda peýdalanylýan maglumatyň häsiýeti boýunça (resminama ýa-da çeper);
2. Kabul edilişiniň görnüşü boýunça (görüş, görüş-eşidiş, eşidiş);
3. Maglumat bermegiň usullary boýunça (tehniki apparatlaryň kömegi bilen ýa-da olarsyz – döp bolan nusgawy usul bilen, hereketsizlikde ýa-da hereketiň barşynda);
4. Olar bilen işiň guralyşy boýunça (görkezilýän esbaplar esasynda köpçülikleýin iş we paýlanylýan surat maglumatlary esasynda toparlaýyn ýa-da aýratynlykda iş);

Jemläp aýdanymyzda okuw-görkezme esbaplarynyň aşakdaky esasy toparlaryny bellemek bolar:

1. Zat (predmet) okuw-görkezme esbaplary;
2. Çekilen (şekillendirilen) okuw-görkezme esbaplary;
3. Şertli-grafiki okuw-görkezme esbaplary.

§ 7. Taryh sapaklarynda şertli we çekilen –şekillendirilen okuw görkezme esbaplaryndan peýdalanmagyň usullary

Sapakda şertli grafiki görkezme esbaplardan peýdalanmak. Wagty we giňişligi boýunça laýyk getirilip hem-de jemlenilip grafiki usulda aňladylyan görkezme esbaplara şertli-grafiki görkezme esbaplar diýilýär. Bulara kartadan başga shemalar, tablisalar, diagrammalar we beýlekiler girýär. Shemalar öz nobatynda ykdysady, durmuş-syýa-

sy, harby-taryhy, şeýle-de medeni-taryhy shemalara, tablisalar bolsa hronologik, sinhronik, tematik tablisalar ýaly görnüşlere bölünýärler.

Taryh sapagynda şertli grafiki görkezme esbaplar giňden peýdalanylýar. Sebäbi olar, bir tarapdan, düşüňjeleriň kemala gelmeginiň esasy bolan jemlenilen göz önüne getirmeleri görkezip şekillendirmegi, ikinji tarapdan, eşidiş we görüş obrazlaryny bilelikde ulanmaga mugallyma mümkinçilik berýär. Mugallym okuwçylara wakalaryň arasyndaky arabaglanyşygy we özara garaşlylygy anyk göz önüne getirmekligi berýär. Shemalar bolup geçen wakany, taryhy hadysany aňsatlaşdyryp, esasy we ikinji derejeli meseleleri bölüp okuwçylary düşüňjeleri özleşdirmeklige alyp barýar.

Tablisalar okatmaklygyň serişdesi hökmünde taryh dersi boýunça tematik taýdan saýlanylan we ulgamlaşdyrylan birnäçe bilimleriň gysga beýanyndan düzülýär.

Tablisalar dürli görnüşli maglumatlardan düzülýär. Tablisalardaky ýerleriň, meseleleriň sany, olaryň häsiýeti, ýerleşiş tertibi, mazmunynyň açylyşynyň kanunalaýyklygy – bularyň hemmesi her bir tablisanyň önünde duran ýumuşlary kesgitleýär.

Emma taryh boýunça tablisalar hökman hereketsiz bolmaly diýip düşünmeli däl. Mysal üçin, mugallymyň sapagyň gidişinde ýörite göz önünde tutulýan (ýagny ýörite goýulýan) ýerde kem-kemden amplifikasiýalary bellibir tertipde goýuşyny alyp göreliň. Şeýle gurluşlaryň her biri jemleýji häsiýetdäki hereketli tablisalary emele getirýär.

Elde taýýarlanylýan hereketli tablisalary dürli görnüşli materiallardan taýýarlamak bolýar. Ýörite taýýarlanylýan suratlardan, medeniýetiň taryhy boýunça surat bukjalarynyň listlerinden, sungat eserlerinden we beýleki žurnallardan, gazetlerden göçürilen suratlardan ýörite edilen suratlary ahyrky hasapda öwrenilýän temany «sintetik obrazda» bermekligi (öwrenmekligi) amala aşyrylan tertipde bir-biri bilen baglanyşykly düzmek bolýar.

Şeýle tablisalardan gerek bolan wagty bir ýazgyny ýa-da suraty aýryp, ýerine başga birini goýup ulanyp bolýar.

Shemanyň kömegi bilen uruşlaryň gidişine ýerli şertleriň täsir edişini görkezmek hem mümkin.

Taryhy wakalaryň manysyny açmaklyga meýilnama hem ýakynndan ýardam edýär.

Aýratyn ýagdaýlarda birnäçe wakalar we hadysalar kartoshemalarda-da berilýär. Kartoshema, onda diňe haýsydyr bir üns berip nygtalýan taryhy prosesini, hadysanyň ýa-da wakanyň anyk şöhlendirilýändigini, şol wagtda bu döwürdäki beýleki hadysanyň ýa-da wakanyň düýbünden aňladylmaýandygy bilen kartadan tapawutlanýar. Mysal üçin, «Täze açylan etraplar» diýen kartoshemada esasy üns täze döredilen etraplaryň çäklerini görkezmeklige berilýär.

Diagramma san taýdan aňladylan islendik ululyklaryň arasyndaky gatnaşyklary görkezmäge kömek edýär. Çyzykly diagrammalar iki ýa-da birnäçe ululyklary ýöne deňeşdirmäge mümkinçilik berýär. Has çylşyrymly çyzykly diagrammalar «köpçyzykly ýa-da egri diagramma» diýlip atlandyrylýar. Köp çyzykly diagrammalar iki maglumatyň arasyndaky garaşlylygy (baglylygy) görkezmäge mümkinçilik berýär, şonuň üçin şekillendirilýän hadysanyň ösüşi bütinligine kesgitlenýär. Mysal üçin, mugallym XX asyryň başynda ösen imperialistik ýurtlaryň ykdysady ösüşini görkezýär. Bu ýerde maglumatlaryň biri ýyllar bolýar, beýlekisi sanlar görkezilen ýyllarda ykdysady ösüşiň görkezijieri bolýar. Bu ýerde çylşyrymly ýa-da egri diagramma ykdysadyýetiň ösüş ýagdaýyny tutuşlygyna häsiýetlendirýär: ABŞ we Germaniýa üçin ol çalt we endigansyz ösüş, Angliýa we Fransiýa üçin haýal tempe eýe bolupdyr.

Ýokarda getirilen mysalda bir listde birnäçe çylşyrymly diagramma ýerleşdirilen. Bu diagrammalaryň hemmesi bile alnan, ýagny diňe her ýurduň ösüş ýagdaýy mälum bolman, eýsem möhüm taryhy kanunalaýyklyk: XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başynda ýaş kapitalistik ýurtlaryň çalt we endigansyz ösýändigini, şol wagtda köne kapitalistik ýurtlaryň öz ösüş tempini ep-esli peseldendigi hem görkezilýär. Şeýlelikde, diagramma hadysany derňemäge we esasy kanunalaýyklygy aýan etmäge mümkinçilik berýär.

Diagrammalar wakalaryň we hadysalaryň arasyndaky logiki arabağlanyşygy, gatnaşyklary dikeltmäge, taryhy prosesde bu hadysanyň we wakanyň ornuny hem-de roluny kesgitlemäge kömek edýär.

Umuman aýdanymyzda, mugallyma kyn hem çylşyrymly düşüňjeleri düşündirmek üçin şertli grafiki çyzgylar örän zerurdyr. Mugallym şertli belgileriň we aňlatmalaryň birnäçesini çekmek bilen diňe bir okuw maglumatyny düşündirmän, olaryň okuwçylaryň ýadynda berk galmagyny-da gazanýar.

Şertli grafiki çyzgylar synp tagtasyna çyzylsa, okuwçylar olar arkaly berilýän okuw maglumatyna oňat düşüňýärler. Şonuň üçin hem sapagyň gidişinde mugallym synp tagtasynda okuwçylar bolsa, öz depderlerine meýilnamalary, shemalary, diagrammalary we beýlekileri çyzýarlar, tablisalary doldurýarlar. Şonuň üçin bularyň usullaryny ele almak her bir mugallymyň gönüden-göni borjy bolup durýar.

Çyzgylary ulanmak usulynyň aýratynlyklarynyň biri olary mugallymyň okuwçylaryň göz önünde özüniň döredijiligi bilen amala aşyýandygyndan ybaratdyr. Bu döredijilik prosesine gatnaşyjylar bolan okuwçylar jogap berenlerinde synp tagtasynda we şol bir wagtda öz taryh depderlerinde bu işi mugallymyň çyzgysy boýunça gaýtalaýarlar, ýagny gaýtadan dikeldýärler. Bu bolsa okuwçylaryň okuw maglumatyna oňat düşünmeklerine eltme bilen bir wagtda olaryň çyzgy, surat çekmek başarnyklaryny-da kämilleşdirýär.

Çekilen – şekillendirilen okuw görkezme esbaplarynyň görnüşleri, olardan peýdalanmagyň ähmiýeti. Görkezme esbaplaryň bu toparyna ilki bilen kartinalar girýär. Kartina – bu kagyza çekilen, synp tagtasyna, mata reňk bilen ýerine ýetirilýän žiwopis eseridir. Oňa portret, peýzaž, natýurmort girýär.

Şu ýerden hem görnüşi ýaly, kartina şekillendiriş sungatynyň eseridir. Onuň möhüm serişdeligine şaýatlyk edýän alamyň biri-de surat bilen aýrylmaz baglanyşykly reňkiniň çeper aňladylmagydyr. Bu bolsa kartinalaryň köp obrazly hakyky durmuşy örän oňat görkezmeklerine mümkinçilik berýär. Suratkeş çeper tärleri peýdalanyň, kartinada adam duýgusyny obrazly berýär. Bu bolsa kartinany görüjilerde onuň täsirini has berkleşdirýär.

Kartinalar taryhy wakalary we hadysalary çeper görnüşde örän oňat şöhlendirmäge ukyplydyrlar.

Taryhy okatmagyň serişdesi hökmünde kartinalaryň didaktiki mümkinçiligi uludyr. Olar бүтін гүррүниň mazmunyndan düzülýär. Bu

ýagdaýy we kartinadaky hereketsiz suraty hasaba alsaň, bulary onuň uly artykmaç tarapy diýip hasap etmek bolýar.

Okatmagyň serişdesi hökmünde ýörite okuw kartinalary, şeýle-de möhüm taryhy wakalary we hadysalary ylmy tarapdan ynamly şöhlendirýän žiwopis eserleri-de peýdalanylýar. Sungat eserleri bilen deňeşdireniňde okuw kartinalary aýratynlyga eýedirler. Olar, esasan, ýörite buýurma boýunça döredilýär. Şonuň üçin hem olaryň wakanyň ýa-da hadysanyň maksatnamada üns berilýän tarapyny aýratyn anyk görkezmäge mümkinçiligi ulydyr.

Taryh sapagynda surat mugallymyň beýan edýän (wakalaryň surat boýunça gürrüňi, taryhy peýzaž boýunça düşündiriş, portret boýunça häsiýetnama) maglumatyny kabul etmeklikde okuwçylar üçin görüş daýanjy bolup hyzmat edýär. Şonuň bilen bir wagtda okuwçylar surat boýunça öz ýoldaşlarynyň berýän maglumatlaryny diňleýän halatlarynda-da görüş daýanjy bolup hyzmat edýärler. Gürrüňiň surat bilen utgaşdyrylmagy ony has anyk, has düşnükli we ynandyryjy edýär.

Ýokary synplarda «Surat boýunça gürrüň» usuly barha seýrek ulanylýar. Bu synplarda surat mugallymyň beýan eden maglumatlaryny görmek üçin daýanç hökmünde ulanylman, eýsem mugallym tarapyndan beýan edilýän nazary maglumaty anyklaşdyrmaga, suratlandyrmaga kömek edýär. Dersiň çylşyrymly soraglaryny düşündirmeklige ýardam edýär.

Islendik usulda we sapagyň islendik etabynda suratlar peýdalanylanda mugallymyň çözüýän möhüm meselelerinden biri hem olary okuwçylaryň işjeň bilim almaklarynyň çeşmesi hökmünde peýdalanmagy guramakdyr. Surat okuwçylaryň kabul edililginini we pikirlenmelerini ösdürýär. Surat boýunça gürrüň mekdep okuwçylarynyň akyl ýetirijilik işjeňligini adatdan daşary ýokarlandyrmagyň serişdesi bolup hyzmat edýär.

Okuwçylaryň özleriniň suratdan has işjeň bilim almaklary surat boýunça giňişleýin derňemek guralanda göwnejaý amala aşyrylýar.

Şeýle gürrüňiň häsiýeti okuwçylaryň ýaşlary bilen baglylykda üýtgeýär. V synpda has ýönekeý soraglar esasynda guralýar. Net-

jelere gönüden-göni mugallymyň kömegi bilen gelinýär. Suratdaky köp zatlary mugallymyň özi düşündirmäge mejbur bolýar. Mysal üçin, «Mamontyň awlanyşy» diýen surat boýunça gürrüňiň soraglary aşakdakylar boýunça amala aşyrylyp bilner. «Kim güýçli? Mamontmy ýa-da adam? Elbetde, mamont, serediň, ol nähili uly, onuň aýaklary nähili agyr, onuň gyýaklary nähili uly? Çagalar, indi siz oýlanyň: bu söweşde kim ýeňer? Adam nämesi bilen güýçli? Ol näme bilen ýaraglanan? Ol ýekelikde nähili hereket edýär? Mamont bilen adam ýekelikde göreşip bilermi?»

Şeýlelikde, okuwçylar suratdan iň gadymy döwürde ýaşan adamlaryň ýaraglary hakynda, adamlaryň köçülikleýin zähmetleri hakynda bilýärler. Mugallymyň ýolbaşçylygy astynda surat boýunça ýönekeý netijä gelýärler. VII synpda surat boýunça gürrüň başga häsiýete eýe bolýar.

Taryh sapagynda surat mugallymyň gürrüňiniň emosional täsirini, öwrenilýän maglumatyň emosional we ahlak manysyny adatdan daşary güýçlendiriji bolup hem çykyş edýär. Umuman aýdanymyzda, suratlar okuwçylara diňe bir ol ýa-da beýleki wakanyň nähili bolup geçendigini göz önüne getirmeklige kömek bermek bilen çäklenmän, täsirli terbiýeçilik serişdeleriniň hatarynda okuwçylaryň aňynda uzak wagtlyk yz galdyrýar.

Taryh okadylanda peýdalanylýan şekillendiriş görkezme esbaplarynyň arasynda möhüm orny eýeleýän taryhy temadaky suratlar sýužetiniň häsiýeti boýunça tapawutlanýarlar:

1. Wakalaýyn suratlar. Wakalaýyn suratlarda, adatça, taryhyň haýsydyr bir wagtynda hakykatdan bolup geçen, gaýtalanmaýan ýeke-täk pursat görkezilýär. Okuw maksady bilen taryhy ösüşiň gidişinde düýpli ähmiýete eýe bolan, möhüm taryhy wakany şöhlelendirýän wakalaýyn (epizodik) suratlar peýdalanylýar. Mysal üçin, bilşimiz ýaly, Fransiýany inlislerden azat etmek ugrundaky ýüz ýyllyk uruş döwründe basybalyjylara garşy halkyň watançylyk hereketiniň başynda durany we ş.m. alyp bileris.

2. Tipik suratlar. Tipiki suratlar öwrenilýän eýýam üçin häsiýetli bolan taryhy hadysalary şöhlelendirýärler. Bu hadysalar dur-

muşda köp gezek gaýtalanýar. Bular öz döwründäki jemgyýetçilik gatnaşyklaryny görkezme esbaply aňladýan durmuş sahnalaryny, hojalykdaky, syýasy durmuşdaky her günki ýaşayyş durmuşy şöhlendirýärler. Mysal üçin, «Gadymy Gresiýada gullaryň satylyşy» (suratkeş H. M. Lopes). Şunuň ýaly mekdep üçin neşir edilen tipik suratlar örän köp. Olarda Müsürde, Gresiýada, Rimde («Hram hojalygy», «Küýzegärleriň ussahanasy», «Rimde gul eýesiniň mülkünde»), gullaryň gündelik ezilişi, orta asyrlaryň ezilýän daýhanlary («Iri ýer eýesine salgyt ýygnaýyşy») we ş.m. görkezilýär.

Wakalaýyn we tipiki suratlaryň arasyndaky bölünişik şertlidir. Sebäbi suratlardaky her bir bölekde hemme eýýam üçin бүтінligine häsiýete eýe bolan alamatlaryň bolmagy mümkindir. Şol bir wagtda бүтінleý diýen ýaly tipiki surat haýsydyr bir anyk taryhy waka bilen baglanyşykly bolup biler.

3. Taryhy peýzaž (manzar). Taryhy temadaky suratlaryň aýratyn toparyny gadymy şäherler, desgalar, binagärlik ýadygärlikleri hem ansamblary (Afiny Akropolý, Kreml Iwan Kalita döwründe) we ş.m. düzýär. Suratlaryň bu görnüşine, ýagny taryhy peýzaža mugallymyň beýan etmesi we düşündirmesi gerek.

4. Taryhy portretler. Portret, ozaly bilen, taryhy şahsyýetiň obrazyny anyklaşdyrýar. Olary okuwçylaryň aňyna golaýlaşdyrýar. Çeper portretlerde бүтінleý elmydama diýen ýaly eýýamyň häsiýetleri we aýratynlyklary şöhlendirilýär. Portretde şekillendirilen adamyň umumy keşbi, onuň geým-gejimi, saçynyň oňarylyşy, daş-töweregini gurşap alan zatlar taryhy bolýarlar. XVII asyrdan ýaşan şahsyň geýnişi bilen XVIII asyryňkyny saýgarmak bolýar.

Adatça, portretlerde şol şahsyýetiň kesgitli synpa degişlidigi, hatda hünärine (mysal üçin, D. I. Mendeleýew himiki barlaghanasynda) çenli açyk aýdyň aňladylýar. Şeýlelikde, taryhy portret okuwçylary öwrenilýän döwrüň adamlarynyň keşbi bilen tanyşdyrmaga we eýýamyň özboluşly aýratynlygyny duýmaga kömek edýär.

Taryhy portretler bilen işlemegiň usullarynyň meýilnamasynda aşakdakylary tapawutlandyrmak maksada laýykdyr:

1) Sýužetli portret şekillendirmesi şol şahsyýetiň dumuşy ýa-da işi üçin häsiýetli bolýar (Mysal üçin, W. I. Surikowyň «Rus goşunla-

rynyň Alplardan geçişi»). Sýžetli portretleriň köpüsi suratkeşler tarapyndan giçki döwürlerde resminama maglumatlary esasynda döredilen suratlar bolup, taryhy žiwopise degişlidirler.

Sýžetli portretlere biz şol şahsyň durmuşyna we işine laýyk gelýän tarapyňy beýan edenimizde ýüzlenýäris. Sýžetli portretler islendik ýaşdaky mekdep okuwçylary üçin güýç ýeterlidir. Ol mugallyma taryhy şahsyýeti ýönekeý we ynandyryjy häsiýetlendirmäge, onuň durmuşyna we işiniň ýagdaýyna mahsus bolan taraplaryny görkezmäge kömek edýär. Şeýle portretler bilen işlemegiň usullary, köplenç, wakalaýyn ýa-da tipiki suratlary peýdalanmagyň usullaryna gabat gelýär.

2) Taryhy portretleriň görnüşleriniň biri toparlaýyn portretidir. Ol öwrenilýän eýýamyň durmuş gatnaşyklaryny açmagyň görkezme esbap serişdeleriniň biri hökmünde peýdalanylyp bilner. Toparlaýyn portretler hem ýekeleşýän portretlere garanda şekillendirilen şahslara synpy degişlilik häsiýetnamasyny bermeklige kömek edýär. Toparyň umumy gurluşy, geýimi, saç-sakgaly olaryň şol durmuşy topara degişlidigini aňlatmak bilen birlikde tipiki häsiýetleri aňlatmaklygy ýeňilleşdirýär. Okuwçylary kesgitli netijelere we jemlemelere alyp barýar. Toparlaýyn portret ol ýa-da beýleki eýýamyň köpçüligine häsiýetnama bermäge kömek edýär.

Haçanda mugallym öz önünde taryhy şahsyýetiň jemgyýetçilik, döwlet işinde onuň taryhy şahsyýet hökmündäki roluny görkezmekligi mesele edip goýanda, taryhy şahsyýetiň işiniň daşky nyşanlarynyň obrazyna ünsi (münber, ýaraglar, orden, general lentasy we ş.m.) çekýär. Şeýle portreti şertli gahrymançylykly portret diýip atlandyrmak mümkin. Şeýle portrete mugallym taryhy şahsyýete jemleýji baha bermek we onuň taryhy roluna baha bermek bilen baglanyşykly ýüzlenip bilýär.

Mugallyma taryhy şahsyýetiň içki keşbini açmak, oňa şahsyýet hökmünde häsiýetnama bermek hem gerek bolýar.

Şonuň üçin taryhy şahsyýete durmuşy we işi esasynda häsiýetnama bermek portret boýunça alnyp barylýar.

§ 8. Sapakda taryhy kartalardan peýdalanmak

Kartalardan peýdalanmagyň ähmiýeti we usullary. Şertli grafiki görkezme esbaplaryň arasynda has möhüm orny karta eýeleýär.

Öň bellenilip geçilişi ýaly, taryhy kartalary hem öz nobatynda bir-birinden tapawutlandyrmak mümkin: umumy karta, tematik karta, (käbir usulçylar kartalaryň üçünji görnüşini hökmünde çyzykly kartany alýarlar) we territorial-obzor karta.

Karta gürrüňi edilýän taryhy wakanyň nirede bolup geçendigi ni şertli görnüşde göz önüne getirmekligi berýär. Karta okuwçylar üçin okuw kitabyndan soň in gymmatly gollanma we okuw görkezme esbabydyr. Taryhy karta öwrenilýän wakalara düşünmeklige ýardam edýän maglumatlaryň köp ýerleşen çeşmeleriniň biri bolup, ol okuwçylaryň akyl ýetirijilik mümkinçiliklerini, özbaşdak işlemek ýaly endiklerini ösdürmeklige hem kömek edýär. Okuwçylara kartadan peýdalanmagyň dürli ýollary öwredilse, olar öwrenilýän okuw maglumatlaryny gowy özleşdirýärler.

Aýratyn taryhy wakalaryň sebäpleri düşündirilende hem karta peýdalanylsa, oňat netije berýär. Meselem, ruslar Gökdepe söweşiniň öň ýanlarynda demir ýol gurluşygyny çalt depginlerde alyp barýarlar. Mugallym okuwçylara: «Näme üçin ruslar bu ýoluň gurluşygyny çaltlandyrypdyrlar? Öňki bar ýollaryň nähili kemçiligi bolupdyr?» diýen ýaly soraglary berýär. Bu soraglara jogap kartanyň derňewi esasynda berilýär. Ýagny okuwçylar öňki bar ýollar bilen atly, düýeli hereket etseler, ruslar üçin amatsyz boljak. Demir ýol ruslara Türkmenistanyň beýleki ýerlerini eýelemek üçin goşuny, azygy, ýaraglary we beýlekileri çalt daşamaga mümkinçilik berjek diýen ýaly berýän jogaplaryny şol demir ýoly kartadan görkezmek bilen utgaşdyryp alyp barýarlar.

Şular bilen birlikde karta bilen işlemek arkaly taryhy wakalaryň sebäplerine gowy düşünmeklerine ýardam etmek hem bolýar. Meselem, 9-njy synpda Türkmenistanyň taryhy dersinde «Türkmenistanyň basylyp alynmagynyň tamamlanmagy» atly tema geçilende Hywa hanlary, Eýran şalary bilen türkmen taýpalarynyň arasyndaky bolup

geçen söweşleri ýatladyp, şol döwürde birnäçe türkmen taýpalarynyň Russiýanyň raýatlygyna isleg bildirmekleriniň sebäpleriniň birine we ahyrky getiren netijesine düşünmeklerini gazanmak bolýar. Sebäbi karta bilen işlemek esasynda türkmen taýpalarynyň daş-töweregin-däki goňşy döwletler tarapyndan gysylandygy oňat düşündirilýär.

Taryhy kartalar wakalary düşündirmäge, olaryň arasyndaky araba-glanyşygy dikeltmäge ýakyndan kömek berýär. Mysal üçin, mugallym Daňdanakan söweşi barada gürrüň berende, kartanyň kömegi bilen okuwçylaryň harby hereketleriň gidişine, serkerdäniň maksadyna, söweş meýdanynyň saýlanylyşyna we beýlekilere düşünmeklerine kömek edýär.

Karta arkaly taryhy wakanyň bolan ýerini görkezmek bilen bir wagtda şol waka bolup geçen wagty nähili tebigy şertleriň bolandygyny seljermeklerini-de gazanmak bolýar. Netijede bolsa, tebigy şertleriň taryhy waka eden täsiri-de kesgitlenilýär. Şunuň ýaly göz önlerine getirmek bilen kabul eden taryhy wakalary okuwçylaryň ýadynda berk galýar.

Taryh sapaklarynda çyzykly kartadan peýdalanmak okuwçylaryň geçilen maglumatlary oňat özleşdirmeklerine kömek edýär. Çyzykly kartadan peýdalanmaklyk okuwçylaryň karta boýunça alan bilimlerini berkitmeklige, olaryň özbaşdak pikirlenmeklerini, işjeňligini ösdürmeklige köp kömek edýär.

Okuw kitaplarynda olaryň mazmunyna degişli taryh kartalaryny ýörite şertli belgiler we ýanynyň gysgaça düşündirişli ýazgysy bilen berseler, munuň özi mugallymlara okuw kitaplaryndaky ýerleşdirilen kartalar arkaly özbaşdak işi giňden guramaga mümkinçilik berýär.

Okuw kitabynda ýerleşdirilen kartalar boýunça özbaşdak iş gurallanda, okuwçylar mugallymyň teklibi esasynda okuw kitabyňyň tekstinde agzalýan ýerleri, etraplary, şäherleri degişli kartadan özbaşdak yzarlap tapýarlar we pugta öwrenýärler.

Bu iş dürli görnüşde guramak mümkin. Mysal üçin, täze öwrenilýän temanyň mazmuny bilen gös-göni baglanyşykly özbaşdak iş guramaklygy alyp görsek, mugallym 9-njy synpda «Türkmenleriň ýerleşiş» diýen tema öwrenilende «Türkmen taýpalarynyň ýerleşiş

kartasy» atly kartadan türkmen taýpalarynyň ýerleşişini özbaşdak yzarlamagy we öwrenmegi teklipe edip biler.

Şeýle-de täze temanyň öňki geçilen maglumatlar bilen utgaşykly öwrenilýän pursadynda-da karta boýunça okuwçylaryň özbaşdak işlerini gurap bolýar. Mysal üçin, 10-njy synpda «Senagatyň ösdürilmegi» diýen tema geçilende, okuwçylara Garaşsyzlygymyzy alan döwrümize çenli gurlan senagat kärhanalary bilen Garaşsyzlyk ýyllarynda gurlanlary kartalar esasynda özbaşdak anyklamagy we öwrenmegi tabşyryp biler.

Şular bilen birlikde okuw kitaplarynda ýerleşdirilen kartalar boýunça guralýan oýunlardan peýdalanylsa, okuwçylar üçin örän gyzykly bolýar, şol bir wagtyň özünde-de temalaryň mazmunynyň doly özleşdirilmegine ýakyndan ýardam berýär.

«Watanymyzda nähili wakalar bolup geçipdir?»

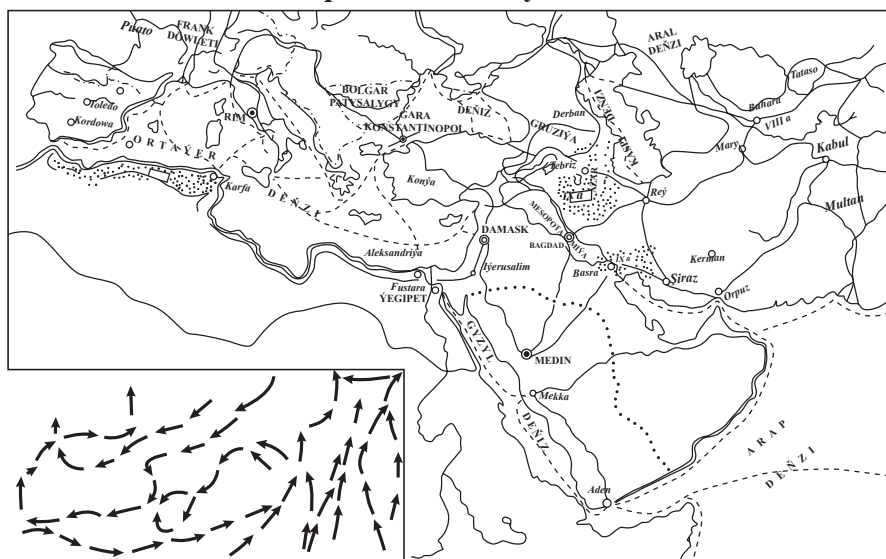
Oýun üçin synpyň okuwçylarynyň mukdaryna görä, ululygy boýunça 30x20 sm bolan kagyza ýerleşer ýaly görnüşde ulaldylan Türkmenistanyň syýasy-administratiw kartasynyň nusgasy taýýarlanylýar. Şeýle hem gozgalaňlary we söweşleri nähili şertli belgiler bilen aňlatmalydygyny görkezýän esbap taýýarlanylýar. Şertli belgileriň her birinden birnäçe nusga taýýarlanylýar. Okuwçylaryň her birine kartanyň nusgasy we şertli belgilerden birnäçesi berilýär. Bellenilen wagtda gozgalaňlaryň we söweşleriň bolan ýerleriniň hersine şertli belgileri görkezilişi ýaly ýerleşdirmegi we şol wakalaryň haýsy ýerleri öz içine alandygyny hem-de şol wakalar barada dogry jogap bermegi başarsa, her bir okuwça baş şertli belgini ýerleşdirendigi we dogry jogap berendigi üçin 5 utuk, alty we ondan soňky jogaplary üçin ýarym utuk berilýär. Bellenilen wagtda kim köp utuk gazansa ýeňiji hasaplanylýar.

Çalt kesgitlemek

Oýun «Araplaryň Türkmenistany eýelemegi» atly tema geçilende guralýar. Oýun üçin synpyň okuwçylarynyň sanyna görä «Araplar VII–XI asyrlarda» atly kartanyň nusgasy taýýarlanylýar. Kartada araplaryň ýörişlerini görkezýän gara reňkli arasy kesilýän çyzyklar nusgada görkezilmeyär. Beýle çyzyklar kagyздan edil kartadaky ýa-

ly edilip, gyrkylp alnyp bölek taýýarlanylýar. Mugallymyň «Oýun başlandy» diýen duýduryşyndan soň, araplaryň ýörişlerini aňladýan gyrkylp taýýarlanylýan çyzyklary araplaryň ýörişleriniň yzygiderliligini saklap, her okuwçy özbaşdak kartanyň nusgasynda ýerleşdirmäge başlaýar. Kimiň nähili ýerleşdirýändigine mugallym gözegçilik edýär. Soň öz kartasynyň nusgasynda ýöriş çyzyklaryny ýerleşdirişi boýunça araplaryň hereket ediş ugurlary barada dilden jogap berýär. Bellenilen wagtda çyzyklary dogry ýerleşdiren we dilden dogry jogap beren okuwçylar ýehiji hasaplanylýar. Eger mekdepede interakriw tagtasy bar bolsa, bu oýun şol tagtadan peýdalanylýp geçirilýär.

Araplar VII–XI asyrlarda

Taryhy kartalary okamagy öwretmek. Karta bilen iş geçirilende esasy meseleleriň biri hem okuwçylaryň taryhy kartalary «okamak» başarnyklaryny kämilleşdirmekdir. Başlangyç synplarda kartany «okamagy» öwretmekligiň esasy goýulýar. 4-nji synpa çenli okuwçylarda kartalaryň ýeri boýunça kesgitli masştabda, şertli görnüşde şekillendirilýändigini baradaky we beýleki düşüňjeler bilen birlikde köp şertli belgileri, döwletleriň serhetlerini kesgitlemek, ilatly punktlary görkezmeň ýaly başarnyklar bolýar. Şeýle başarnyklaryň

üsti taryhy kartalary «okamaklygy» öwretmek bilen ýetirilýär we barha kämilleşdirilýär. Mysal üçin, mugallym Gadymy Gündogar, Alynky Aziýa we Müsür ýaly kartalaryň ýarym şarlaryň niresinde ýerleşýändigini hek bilen daşyny aýlap çyzyp görkezýär.

Şeýle hem deňizleriň, ýarym adalaryň we ş.m. nähilidir bir şekiliniň bardygyny, nämedir bir zada meňzetmek arkaly (mysal üçin, Italiýanyň suduryny ädige) ýatlatmak bilen hem oňat ýatda galmaklygyna ýardam etmek mümkin. Derýalaryň nireden nirä akýandyklaryny ýatlatmak hem gerek. Şular bilen birlikde haýsydyr bir zady belläp, şol boýunça tapmak usulyny peýdalanmak hem bolýar. Mysal üçin, Garrygala söweşiniň bolan ýerini tapmak gerek bolsa, onuň Kaspiniň golaýynda ýerleşýändigini aýtmak, ýatlaryna salmak we ş.m. Şeýle-de kartadaky punktlaryň beýleki ugurlara bolan gatnaşyklaryny kesgitlemegiň umumy kabul edilen adalgalary: «demirgazyk», «günorta», «gündogar», «günbatar» şeýle hem «aşak», «ýokary», «çep», «sag» ýaly adalgalary okuwçylaryň kadaly özleşdirmekleri üçin hiç-hili taýýarlygy talap etmeýän (kartadan Türkmenistanyň serhetlerini düzgün boýunça görkezmek, welaýatlaryň çäklerini tapmak we görkezmek, haýsy welaýatyň demirgazykda, günortada we beýleki taraplarda ýerleşýändiklerini aýtdyrmak, «Watanymyz haýsy taraplarda, haýsy halklar bilen araçäkleşýär? Biziň Watanymyzdan haýsy derýalar haýsy tarapa akýar?» ýaly soraglar boýunça guralan) taryhy-geografiki oýunlardan peýdalanmak oňat netije berýär.

Öwrenilýän ýurduň çäklerini göz önüne getirip bilmekleri hem gerek. Onuň üçin çäkleriň ululygyny aýtmaly. Şol bir wagtda ýurduň ol çetinden beýleki çetine çenli pyýada, maşynly näçe günde barmak mümkindigini aýtmaly. Şu usula applikasiya usuly hem kömek edýär.

Taryhy kartalarda şertli belgileriň okalyşynyň usullaryny mugallym oňat bilmeli.

Kartalarda, köplenç, ösümlikleriň ýa-da haýwanlaryň bir jynsynyň ýaýran çägi, araçäkler arasy kesilýän ýa-da tutuşlaýyn inçe çyzyklar görnüşinde aňladylýar. Ýaşalýan ýerler bolsa ýaşyl reňk bilen

aňladylýar. Käbir wagtda basylyp alnan ýerler şol ýerleriň haýsy ýurtdan alnandygyna görä, ýagny şol ýerleriň alnan ýurdunyň kartadaky reňki bilen meňzeş reňkde reňklenilýär.

Has möhüm mesele okuwçylaryň şäherleri we beýleki ilatly punktlary aňladýan alamatlary boýunça «okap» bilmekleri bolup durýar. Mugallym şäherleri aňladýan şertli belgiler ýeke ýa-da iki çyzyk bilen töweregine aýlanan, käwagt ortasynda nokat ýa-da reňkli tegelejik ýaly belgileriň bolýandygyny düşündirýär. Taryhy kartalarda ilatly punktlarda ilatyň gür ýa-da seýrek ýerleşýändigini görkezilmeýärde, diňe onuň administratiw merkezligi görkezilýär, ýagny tegelejik, käte tegelejigiň içinde nokat goýulmak bilen aňladylýar. Käte bolsa şäherler ähmiýetine laýyklykda iki hili, ýagny şol döwürde has ähmiýetli bolsa, iki tegelejik bilen, ikinji derejeli bolsa, bir tegelejik bilen aňladylýar.

Şeýle tertipde mugallym okuwçylara kartadaky islendik şäheriň manysyny «okamagy» öwredýär.

Kartanyň ýüzündäki ýazgylaryň ýazylyşyna üns bermekligi hem öwretmeli. Kämahal halkyýetleriň, döwletleriň ýa-da welaýatlaryň atlary tutuş liniýa bilen däl-de, arasy kesilýän harplar bilen ýazylýar. Şu ýerde şertli belgileriň tablisasy boýunça wagtlaýyn hereket edýän ýurtlaryň, halklaryň şeýle görkezilýändigini düşündirilýär. Mysal üçin, göçüp-gonup ýören warwar taýpalarynyň Rimde ýaşan ýerlerini alyp göreliň. Şonuň bilen bir wagtda ýazgylaryň reňki hem ähmiýete eýedir. Mysal üçin, «Halklaryň göçe-göçlügi we IV–V asyrlarda Rim imperiýasy» atly kartada ýurduň asyl ýerli ilatynyň atlary gyzyly reňk bilen, Rimiň çäklerine göçüp gelenleriň atlary mele reňk bilen, ol ýerlerde öňki ýaşan gunn taýpalarynyň atlary gara reňk bilen ýazylypdyr.

Taryhy kartalarda durmuş-syýasy wakalar hem okuwçylar okap öwrener ýaly şertli belgilere eýedir. Harby wakalar öwrenilende, mugallym okuwçylaryň ünsüni şol ýerde söweş bolandygyny görkezýän alamata çekýär. Ol irki döwürleriň söweş alamatlary ok, ýaý çekilmek bilen görkezilýär diýip düşündirýär. Diňe ot açýan ýaraglaryň peýda bolmagy bilen kartalardaky söweş belgileriniň – ýaraglaryň hem üýt-

geýändigini, ýagny ýaraglaryň käbir seplesýän ýerleri, tigrli top, ýarag we şuňa meňzeşlerden düzülýändigini aýdýar. Söweş belgileri bilen birlikde okuwçylara şäher gabawynyň belgileri ýaly zatlary-da düşündirmeli (içe eglibräk, bir zadyň daşyny aýlanyp duran ýaly edilip, görkezilen taýajyklar we ş.m. arkaly berlen belgiler).

Okuwçylaryň kartadaky ýörişleriň şertli belgilerini okamagy başarmaklary hem gerek. Okuwçylara harby ýörişleriň kartada ugur görkeziji çyzyklar, tutuşlaýyn ýa-da arasy bölünýän dürli reňkdäki çyzyklar arkaly şekillendirilýändigini görkezmeli. Şulara meňzeş alamatlar bilen halklaryň göçe-göçlüginiň, ekspedisiýalaryň, gezenlençleriň hem şekillendirilýändigini-de aýtmaly. Şonuň üçin mugallym okuwçylary ýörişleriň şertli belgileri bilen tanyşdyranda çyzyklar arasy kesilýän çyzyklar bilen, köplenç, adamlaryň hereket edişleri aňladylyr diýip düşündirmeli. Şeýle-de mydama diýen ýaly zähmetkeşler köpçüliginiň çykyşlaryny aňladýan şertli belgileriň gyzyly, halk köpçüligine garşy hereketleriň gara reňk bilen, gozgalaňyň bolan etraplarynyň, köplenç, gyzyly nokatlar bilen belleniýändigine okuwçylaryň ünsüni çekmeli. Munda nokatlaryň has jemlenen, gür ýerleşen ýerleriniň, göreşiň has gazaply bolan ýerlerdigini bellemeli. Halk çykyşlarynyň, ýagny gozgalaňlaryň ýokary bolan etraplarynyň gyzyly reňkdäki inçe çyzyklar ýa-da çyzyklar bilen örtülýän pursatlary-da bolýar. Käte daýhanlaryň ýa-da şäherlileriň gozgalaňlary ot görnüşinde, işçileriň çykyşlary gyzyly baýdaklar, olaryň ýaragly çykyşlaryny ýaraglaryň seplesýän ýerleriniň şekilleri arkaly aňladýarlar.

Şular bilen birlikde ykdysady hadysalaryň alamatlaryny öwretmeklik hem kem-kemden dowam etdirilýär. Munda gury ýer we suw söwda ýollary, mis we daş gazylyp alynýan ýerler, dürli gurluşyklar we beýlekiler görkezilýär. Munda şertli belgileriň reňki, ýagny bellibir döwürde (Pýotr I) bir reňkde, käwagt önümçiligiň häsiýetini-de reňk bilen aňladýarlar. Mysal üçin, mele reňk deri önümçiligini ýa-da oba hojalyk önümçiliginiň agdyklyk edýän ýerini, demir önümçiliginiň ösen ýerini we ş.m. reňkler bilen berilýär. Taryhy ýadygärlikleriň hem alamatlary bolýar.

ORTA MEKDEPLERDE TARYH DERSİ BOYUNÇA SYNPDAN DAŞARY GEÇİRİLÝÄN IŞLER

§ 1. Taryh dersi boýunça synpdan daşary geçirilýän işler, olaryň zerurlygy we ähmiýeti. Synpdan daşary okuw

Synpdan daşary geçirilýän işleriň ähmiýeti we aýratynlyklary. Taryh dersi boýunça okuwçylara çuňňur bilim we terbiýe bermek üçin diňe bir okuw maksatnamasynda görkezilen okuw maglumatlaryny özleşdirmek ýeterlik bolmaýar. Şonuň üçin mugallymlar bellibir maksada gönükdirilen, öz okadýan dersine degişli maglumatlary özünde jemleýän synpdan daşary işleriň dürli görnüşlerini wagtly-wagtynda geçirmeli. Synpdan daşary işler bilim berlişiniň hilini kämilleşdirmeklige, terbiýeçilik işleriniň derejesini ýokarlandyrmaklyga ýardam edýär. Şonuň üçin synpdan daşary geçirilýän işleriň önünde ýumuşlaryň bütin toplumy durýar. Olar, ozaly bilen, mekdepde okuwçylaryň sapakda alan bilimlerini çuňlaşdyrmakdan we giňeltmekden, derse bolan gyzyklanmalaryny artdyrmakdan, akyl ýetiriş mümkinçiliklerini ösdürmekden, okuwçylara terbiýäniň dürli görnüşleriniň berlişini kämilleşdirmekden ybaratdyr.

Synpdan daşary geçirilýän işlerde okuwçylar kitap we maglumat berýän beýleki edebiýatlar bilen işleýärler. Dürli çeşmelerden ýygynalan maglumatlardan diňleýjileriň önünde çykyş etmek üçin referatlar, nutuklar ýazyp taýýarlaýarlar. Netijede, okuwçylaryň dürli çeşmeler bilen işlemek başarnyklary kämilleşýär. Bir söz bilen aýdanymyzda, synpdan daşary işler bilim-terbiýe berijilik we ösdürijilik meselelerini çözmeklige kömek edýär.

Synpdan daşary işlerde haýsydyr bir taryhy maglumaty düýpli öwrenmek üçin gözleg işleriniň elementleri peýdalanylýar. Arhiwler-

de, kitaphanalarda, muzeýlerde işlemek arkaly amala aşyrylýan bu iş ýerine ýetirilende okuwçylaryň intellektual we durmuşda zerur bolan başarnyklaryny kämilleşdirmek üçin giň mümkinçilikler açylýar.

Şeýle hem, bilşimiz ýaly, synpdan daşary işlere gatnaşanlarynda mekdep okuwçylary diňe bir kitap okamak bilen çäklenmän, olar surat çekmek, çyzgy çyzmak, maketler taýýarlamak ýaly işleri-de ýerine ýetirýärler. Beýle işler bolsa, olaryň durmuşda zerur bolan başarnyklaryny we endiklerini kämilleşdirmeklige ýardam edýär.

Synpdan daşary işler geçirilende okuwçylaryň özbaşdak işlemek endikleri kämilleşýär hem-de köpçülikleýin iş bilen bir hatarda özbaşdak işlemeklige-de okuwçylary taýýarlamaga kömek edýär. Özbaşdak işleýän okuwçynyň özi pikirlenýär, oýlanýar, netijä gelýär. Bir gezek ýalňyssa, indiki gezek ýalňyşmazlyga çalyşýar.

Synpdan daşary geçirilýän işleriň dürli görnüşlerini peýdalanmak arkaly okuwçylaryň ýaş we psihologik aýratynlyklaryny hasaba almaga amatly şertler döreýär.

Synpdan daşary işlerde sapagyň dowamynda öwrenilýän taryhy maglumatlary çuňňur we her taraply öwrenmäge mümkinçilikler bolýar. Taryhy çuňňur öwrenmek bilen okuwçylaryň gözyetimleri giňelýär, dersi öwrenmäge bolan höwesleri artýar. Okuwçylaryň umumy medeniýetiniň derejesi ýokarlanýar. Şular bilen birlikde edebiyat, geografiýa ýaly sapaklaryň özleşdirilişiniň hem kämilleşmegine getirýär.

Sungat eserleri bilen köpçülik bolup bilelikde tanyşmak okuwçylaryň estetiki duýgularynyň ösmegine täsir edýär. Şeýle hem okuwçylar okalan çeper eserleri bilelikde diňlemekligi örän halaýarlar. Okalan eserler, ýazylan nutuklar, referatlar barada öz garaýyşlaryny, ylalaşmaýan pikirlerini aýtmak bilen olar has kämilleşýärler.

Sapaga garanyňda synpdan daşary işlerde öwrenilýän maglumatlary durmuş bilen baglanyşdyrmaga giň mümkinçilikler bolýar.

Synpda berilýän bilim-terbiýe işleri bilen synpdan daşarda berilýän bilim we terbiýe işleriniň maksady bir bolsa-da, olaryň arasynda tapawutlar hem bar. Taryh dersi boýunça dürli görnüşdäki synpdan daşary işleriň üstünlikli geçirilmegi mekdebiň taryh mugallymlary-

nyň okuwçylary şol işe höweslendirip we olary kanagatlandyryp bilişlerine köp derejede baglydyr. Onuň üçin taryh mugallymy synpdan daşary çäreleri okuwçylaryň işjeň gatnaşmaklarynda, olaryň öz höwes hem islegleriniň esasynda alyp barmaly.

Synpdan daşary işler guramaçylyk, mazmun hem usul tarapynyndan dogry bolmalydyr. Şonuň üçin işiň guramaçylary we ýolbaşçylary didaktiki ýörelgelere esaslanmalydyrlar. Eger-de şeýle edilmese, geçirilýän işler okuwçylaryň ünsüni özüne çekip bilmez. Onuň ýaly işlere okuwçylar az gatnaşýarlar, gatnaşýanlary-da höwessiz bolup, işiň netijesi pes bolýar. Sebäbi bu hili işlere baha goýulmaýar.

Sapak mugallymyň ýolbaşçylygynda sapaklaryň tertibi boýunça kesgitli wagtda alnyp barylýar. Şeýle talaplaryň üstüne mak-satnamanyň mazmunyny doly özleşdirmeklik, okuwlara hemme okuwçylaryň hökmany gatnaşmagy, degişli bolan döwlet bahasynyň goýulmagy ýaly düýpli talaplar hem goşulýar. Bu hili talaplar mugallymlaryň okuw-terbiýeçilik işine bolan jogapkärçiligini artdyrýar.

Jemläp aýdanymyzda, synpdan daşary işler meýletinlik häsiýetine eýe bolup, olaryň geçirilmeli wagtyny, işiň görnüşine görä dowamlylygyny mugallym kesgitleýär. Mazmunyny erkin saýlap bilýär. Bu bolsa okuwçylar bilen işi gyzykly guramaga mümkinçilik berýär. Okuwçylaryň döredijilikli pikirlenmelerini ösdürýär. Özbaşdak işlemäge, öwrenmäge höweslerini artdyrýar. Bu iş sapakdan tapawutlylykda başga maglumatlar we başga ýollar bilen amala aşyrylýar.

Şular ýaly özboluşly aýratynlyklaryna garamazdan, synpdan daşary geçirilýän işler sapagyň gidişi bilen öz aralarynda berk baglanyşyklydyr. Sapak we synpdan daşary geçirilýän işleriň bir-biri bilen berk baglanyşyklydygy olaryň bir we şol bir meseläni çözüändikleri bilen şertlendirilendir. Sapakdan daşary öwrenilen açyk taryhy faktlar okuwçylaryň gözüetimlerini giňeldýär we bilimlerini baýlaşdyrýar. Sapakda öwrenilýän okuw maglumatlaryny çuň özleşdirmäge kömek edýär. Synpdan daşary geçirilýän çäreler okuwçylaryň sapagyň mazmunyny berk we akyl ýetirip özleşdirmeklerine ýardam edýär.

Oýlanyşykly düzülen iş meýilnamasynyň bolmagy synpdan daşary işleriň üstünlikli alnyp barylmagynyň esasy şertleriniň biridir.

Mekdebiň ýyllyk okuw-terbiýeçilik iş meýilnamasy toparyň işiniň mazmunyny, görnüşlerini, usullaryny, ulgamyny we guramaçylygyny kesgitleýji esasy resminamalaryň biridir. Şol resminamanyň ähmiýetli bir bölümi synpdan daşary geçirilýän işleriň meýilnamasyndan ybaratdyr. Mekdebiň şunuň ýaly meýilnamasynda taryh dersi boýunça geçirilýän işler hem öz ornuny tapmaly.

Iş meýilnamasy mekdep müdirliginiň baştutanlygynda bir ýyllyk, ýarym ýyllyk, çäreklik möhlet bilen düzülýär. Şeýle iş meýilnamasyny düzmäge mugallymlar-terbiýeçiler we jemgyýetçilik guramalarynyň wekilleri gatnaşýarlar. Mekdebiň ýyllyk iş meýilnamasynyň özlerine degişli ýerlerini mekdepdäki guramalar hem öz meýilnamalaryna girizip, olaryň göz önünde tutulan wagtynda ýerine ýetirilmegine jogapkär bolýarlar.

Sebäbi meýilnamasyz geçirilýän okuw-terbiýeçilik işinde üstünlik gazanmak mümkin däl. Şoňa görä-de mekdep müdirligi hem-de okuwçylar bilen synpdan we mekdepden daşary terbiýeçilik işleriniň guramaçysy bilen bir hatarda taryh mugallymy öz dersi boýunça meýilleşdirilen işleriň meýilnama esasynda alnyp barylmagyna we onuň belenilen wagtynda ýerine ýetirilmegine ilkinji nobatda jogapkär bolup durýar.

Synpdan daşary işler meýilleşdirilende onuň önünde goýlan maksatlary, mazmuny, serişdeleri we möhleti belenmeli. Mugallym mekdebiň umumy bir ýyllyk ýa-da ýarym ýyllyk meýilnamasynda göz önünde tutulan köpçülikleýin çäreleri nazarda tutup, synp ýolbaşçysy, kitaphana işgäri bilen bilelikde synpdan daşary geçirilýän çäreleriň anyk mazmunyny we görnüşlerini görkezip, özüniň çäreklik meýilnamasyny taýýarlaýar. Köpçülikleýin çäreleriň meýilnamasy düzülende elmydama şol bir görnüşlerini, şol bir durşuna geçirmeli diýlen zat ýok, gerekli ýerini şertlere görä üýtgetmäge ygtyýar berilýär.

Mugallym synpdan daşary işleriň dürli görnüşlerini meýilleşdirmek bilen mekdep okuwçylarynyň ýaş aýratynlyklaryny hasaba almaly. Käwagt mugallymlar ýetginjekleriň düşüňjesine we ösüş de-

rejesine kembaha garaýarlar, käte bolsa, tersine, olaryň ösüşine artykmaç baha berýärler. Şeýle ýagdaýlar köpçülikleýin çäreleriň şowsuz bolmagynyň bir sebäbidir.

Synpdan daşary işleriň birbada okuwçylaryň köp mukdaryny, ýagny diňleýjileri, tomaşaçylary zähmete köpçülikleýin gatnaşyjylary, ýaryşlara, çykyşlara gatnaşyjylary öz içine alýan taryhy wakalara, urşa gatnaşanlar, zähmetde tanalanlar bilen duşuşyklar, kinofilmlere we sahnalara seretmek, okuw gezelençleri we ýörişler, okyjylaryň ylmy maslahatlary, agşamlar, ertirlikler, bäsleşikler, birinjilikler, hepdelikler görnüşinde geçirilýän köpçülikleýin görnüşi bilen ýekeleýin görnüşini, ýagny okuwçylaryň özbaşdak synpdan daşary okuwlaryny, gurnaklary guramaklyk ýaly görnüşleri bilen utgaşdyrmaly. Ýagny ikisine-de üns bermeli. Umuman, bulary bir-birinden üzňe göz önüne getirip bolmaýar. Mysal üçin, okuwçy köpçülikleýin geçirilen synpdan daşary işde edilen gürrüňiň, diňlenen umumy okuwyň, guralan okuw gezelenjiniň mazmuny bilen içgin gyzyklansa, ony taryh gurnagynda çuň öwrenip bilýär.

Şular bilen birlikde diňe bir meýletinler däl-de, hemme okuwçylar üçin hökmany bolan synpdan daşary işleriň hem bellibir möçberini geçirmekligi ýola goýmaly. Mysal üçin, ýazda ýöriş guralsa, okuwçylar oňa meýletin we öz islegleri boýunça höwes bilen gatnaşýarlar. Şu maksat bilen umumy mekdep boýunça ylmy maslahat ýa-da agşam, ýygnaşyk ýaly işler geçirilmeli. Hemmeler üçin hökman bolan şeýle synpdan daşary çäreleri önünden meýilleşdirmeli.

Synpdan daşary işlerde okuwçylaryň özbaşdak hereket etmeklerine giň mümkinçilikler bolýar. Şonuň üçin olaryň hususy işeňňirliklerini bir ugra gönükdirip ýolbaşçylyk etmeseň, synpdan daşary işleri ýola goýmak mümkin däl. Bu zatlar bolsa mugallymdan uly pedagogik ukyby talap edýär. Synpdan daşary işler geçirilmezden ön taryh mugallymy synp ýolbaşçysy, mekdep kitaphanaçysy hem-de synpdan daşary işlere ýardam edip biljek guramalar bilen aragatnaşygy ýola goýmaly.

Terbiýeçiler, synp ýolbaşçylary öz synpynyň her bir okuwçysynyň gylyk-häsiýetlerini, gyzyklanmalaryny, isleglerini (özbaşdak aýratynlyklaryny) we maşgala durmuşlarynyň şertlerini oňat bil-

ýärler. Synp ýolbaşçysy okuwçylaryň ýetişigine gözegçilik etmek bilen birlikde synpdan daşary geçirilýän işlere-de jogap berýär. Ol öz synpynyň okuwçylarynyň synpdan daşary işlere nähili gatnaşýandyklaryny anyklamaly (synpdaky okuwçylaryň ählisi gatnaşýarmy ýa-da belli-belli okuwçylar gatnaşýarmy?). Sebäbi synpdan daşary işler bilen okuwçylara aşa köp agram hem salmaly däl. Mysal üçin, bir okuwçy hemme derslerden gurnaklara gatnaşsa, özüne-de kyn bolýar. Okuwçylaryň käbiri bolsa mugallymyň göwni üçin synpdan daşary işlere gatnaşýar. Şeýle zatlaryň bolsa önüni almaly.

Mekdebiň kitaphana işgäri taryh mugallymyna okyjylaryň ylmy-amaly maslahatlaryny, taryh agşamlaryny, hepdeliklerini, ertirliklerini taýýarlamaga we geçirmäge kömek edýär. Ol mugallymyň dersi boýunça okuwçylaryň haýsy kitaplary okandyklary hakynda maglumat berýär.

Synpdan daşary geçirilýän işleriň esasy görnüşleri. Synpdan daşary okuw. Synpdan daşary geçirilýän işler örän köp görnüşli bolup, olara gatnaşýan okuwçylaryň sany boýunça bir-birlerinden tapawutlanýarlar: köpçülikleýin (agşam, bäsleşik, ylmy-amaly maslahat), toparlaýyn (gurnagyň ýa-da onuň bölüminiň işi, hepdelikler), ýekelikde (aýratyn okuwça nutuk ýazanda kömek bermek boýunça iş, synpdan daşary okuw). Dowamlylygy boýunça: бүтін okuw ýylynyň dowamynda ýa-da hatda birnäçe ýyla çekýän yzygider (gurnaklar, synpdan daşary okuw, muzeý döretmek we onuň işi) we bölekleýin (görnükli adamlar bilen duşuşyklar, ýörişler, okuw gezelençleri, taryhy diwarlyklaryň ýa-da maglumatlaryň çap edilmegi) ýaly görnüşlerde geçirilýär.

Işiň görnüş-i saýlanylanda mugallym mekdep okuwçylarynyň ýaş aýratynlyklaryny hasaba almaly. Mysal üçin, IV–VI synplar üçin taryh boýunça agşam, ýokary synplylar üçin ylmy maslahatlar has ýerlikli bolýar.

Synpdan daşary geçirilýän işleriň esasy görnüşleri şulardan ybarat:

1. Taryh dersi boýunça okuw gezelençleri.
2. Taryh agşamlary.
3. Taryh gurnagy.

4. Synpdan daşary okuw, bäsleşikler, konkurslar, hepdelikler we ş.m.

Taryh dersi boýunça şular ýaly synpdan daşary geçirilýän işler guralanda birnäçe meselelere üns bermeli. Ol ýa-da beýleki köpçülikleýin çäräni geçirmeklik oňa okuwçylaryň gyzyklanmasyny talap edýär. Synpdan daşary işler gyzykly, täsirli geçirilende olara okuwçylary çekmek, gatnaşdyrmak aňsat bolýar. Munda mugallym işjeň okuwçylaryň kömeginden peýdalanmagy hem unutmaly däl (Şowly ündew suratlar taýýarlamak, ýatdan hödürnamalar bermek we ş.m.).

Synpdan daşary okuw okuwçylaryň bilim derejesiniň artmagyna, özbaşdak pikirlenmek başarnyklarynyň, sözleýiş we ýazuw diliniň ösmegine kömek edýär.

Synpdan daşary okuwy oňat ýola goýmak üçin mugallymyň özi okuwçylara synpdan daşary okamak üçin hödürlenýän edebiýatlaryň görnüşlerini, mazmunyny oňat bilmeli.

Mugallym okamak üçin hödürlejek kitaplarynda taryhy hakykatyň dogry beýan edilişine, okuw maksatnamasynyň mazmunyna we okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyk gelşine üns bermeli. Mysal üçin, 4-nji synplylar üçin hödürlenjek kitaplar çagalar özbaşdak okanlarynda düşnükli hem sada bolmaly.

Mugallym okuw ýylynyň başynda okuwçylaryň nähili kitaplary okamak isleýändiglerini, gyzyklanýandyklaryny anyklamak üçin, olardan okan kitaplary, özlerinde galan täsirler, indi okamak isleýän kitaplary barada soraýar. Bu soraglaryň jogaplaryny ýazmaça alyp, soň okap, okuwçylaryň gyzyklanmalaryny anyklaýar.

1. Sen taryha degişli nähili kitaplary okadyň?
2. Okan kitaplaryň sende nähili täsir galdyrdy?
3. Seniň ýene taryhy wakalar barada ýazylan nähili kitaplary okasyň gelýär?

Okuwçylaryň bu soraglara ýazuw arkaly beren jogaplary öwrenilýär. Bu bolsa okuwçylaryň kitap okaýyşlary bilen içgin tanyşmaklyga we synpdan daşary olaryň özbaşdak okaýyşlaryny göwnajaý ýola goýmaklyga kömek edýär.

Meselem, Aşgabat şäherindäki 38-nji orta mekdebiň 9-njy synp okuwçysy M. şeýle ýazýar: «Men «Şährişlamyň syry», «Aba ser-

dar», «Köne Saragt», «Nusaý», «Guşgy galasy» we başga-da taryhyň mazmunyna degişli birnäçe taryhy hem-de çeper kitaplary okadym. Bular mende güýçli täsir galdyrdy. Men «Şährislamyň syry» diýen kitapçany okanymda orta asyr döwründe Türkmenistanda senetçiligiň nähili derejede ösendigine hem-de geçmişiň şaýady bolan gadymy ýadygärlikleri aýawly saklamagyň ähmiýetine oňat düşündim ...». Şol synpyň okuwçysy Ç-niň ýazuw işinde şeýle setirler bar: «Men, «Ilkinjiler», «Sumbar akýar», «Gaýduwsyz gahrymanlar», «Teke gyz» we başga-da birnäçe taryhy hem çeper kitaplary okadym. Bu okan kitaplarym taryha, ylaýta-da, Türkmenistanyň taryhynyň mazmunyna oňat düşünmäge kömek etdi. Meniň Öwezberdi Kulyýew, Jelaletdin, Alp Arslan dagy barada ýazylan kitaplary okasym gelýär».

Diýmek, okuwçylar bilen ýazuw arkaly şular ýaly sorag-jogap geçirmek olaryň okan kitaplaryna düşünişlerini, kitap okamaklyga bolan höweslerini, isleg-arzuwlaryny anyklamaga, ýüze çykarmaga, şol esasyda hem synpdan daşary okuwçylaryň özbaşdak okamaklaryny talabalaýyk guramaklyga kömek edýär.

Şeýle-de mugallym bu işi oňat ýola goýmak maksady bilen okuw ýylynyň başlarynda synpdan daşary okuwynyň ähmiýeti barada okuwçylar bilen ýörite gürrüň geçirýär.

Okuwçylaryň synpdan daşary wagtlarda özbaşdak okamaklaryny guramagyň amatly ýoly her bir synp boýunça okalmaly kitaplaryň we makalalaryň sanawyny taryh otagynda ýörite asyp goýmakdan ybaratdyr. Okuwçylaryň hödürlenilýän kitaplara ünsüni çekmek üçin olary az-azdan temalara bölüp, her bir kitaba gysgaça düşündirişler bermek bilen asyp goýmak amatlydyr. Onuň görnüşini şeýleräk bellemek bolar:

T/p №	Temalar	Kitabyň, makalanyň awtory we ady	Neşir edilen ýyly	Kitabyň gyzgaça mazmuny
1	2	3	4	5
1.	Köneürgenç türkmenleriniň döwleti	W.Ýan. Jelaletdin	1992-nji ýyl	Bu kitapda, esasan, türkmen halkynyň gadymy geçmişi barada söhbet açylýar.

1	2	3	4	5
2.	Marynyň patyşa Russiýasyna mejbury birikmegi	G. Kulyýew Güljemal han	1988-nji ýyl	Romanda Gülje- mal hanyň obrazy teswirlenýär. Onuň parahatçylykly ýaşawyş üçin alyp baran işleri çeper suratlandyrylýar.

Şundan soň synpdan daşary okamak üçin hödürülenýän kitaplaryň, makalalaryň sanawy taryh otagynda asylyp goýulýar. Munuň üçin, ilki ol kitaplaryň oba, şäher, ýörite çagalar kitaphanalarynda bardygyny anyklamaly.

Okuwçylarda özbaşdak kitap okamaklyga höwes döretmek hem gerek. Munuň üçin IV–VI synplarda kitap okyja gelýänçä oňa siňdirilýän zähmet hakynda gürrüň bermek gerek. Şeýle-de kitabyň daşyny görkezmeli, gysgaça mazmuny bilen tanyşdyrmaly, hekaýanyň, ýatlamanyň täsirli ýerinden bir bölejik okap berip, galanyny öýde okap gelmegi tabşyrmaly. Ýokary synplarda bolsa käbir wakalaryň, mysal üçin, «Türkmenistany Russiýanyň basyp almagynyň ylmy-populýar çeper edebiýatda beýan edilişi» diýen temada umumylaşdyrylan umumy okuw geçirip, okamaga hödürlenilen kitaplaryň gyzykly ýerlerinden okap bermek, tema degişli kitaplaryň sergisini guramak ýaly usullary peýdalanmak bolar.

Kitaplaryň awtorlary bilen duşuşyk guramak, okalan kitaplaryň mazmuny boýunça ylmy-amaly (ýokary synplylar üçin) maslahatlar geçirmek okuwçylaryň özbaşdak okamak isleglerini artdyryr.

VII–VIII synp okuwçylary sapakda mugallymyň tema boýunça berýän gürrüňini ünsli diňläp, onuň aýdanlarynyň üstüne özbaşdak okanlary boýunça goşmaça aýtmagy hem oňat görýärler. Munuň üçin olara tema öwrenilmezden öň, onuň bilen baglanyşykly çeper edebiýat hödürlese ýerlikli bolýar.

Okuwçylara okamak üçin kitaplary, makalalary, ýatlamalary hödürlemek bilen iş tamamlanmaýar. Olaryň özleşdirişlerini yzygider barlap durmaly. Sebäbi öz wagtynda barlanylmasa, okuwçylaryň bu

işe sowuk-sala garamaklaryna getirmegi, okalan eserleriň ýatlaryndan çykyp gitmegi-de mümkin. Mugallymyň esasy meseleleriniň biri-de okuwçylaryň özbaşdak okamaklaryny we okalan eserleriň mazmunyna düşünmeklerini gazanmak bolansoň, bu işi sapak bilen utgaşykly alyp barmak hem bolýar. Munuň üçin sapakda onuň temasy bilen baglanyşykly okalan eser boýunça ýörite düzülen soraglar esasynda soralyar. Mysal üçin, mugallym sapakda 7-nji synp okuwçylaryndan «Türkmenleriň mongol basybalyjylaryna garşy göreşi» diýen temany soranda, olara şu aşakdaky ýaly goşmaça soraglar berip biler:

W. Ýanyň «Jelaletdin» diýen kitapçasynda Jelaletdiniň ýaşlykdan harby sungat bilen gyzyklanyşy barada nähili maglumatlar berilýär?

Awtor kitapçasynda Jelaletdiniň mongollara garşy nirelerde söweşendigini belleýär?

Ýa-da mugallym 9-njy synp okuwçylaryndan «Türkmenistan Birinji jahan urşy ýyllarynda. 1916-njy ýylyň milli azat edijilik hereketi» diýen temany soranda, olara şular ýaly goşmaça soraglary berip biler:

Ö. Gündogdyýew bilen J. Annaorazow özleriniň «Teke atly polky» atly kitapçasynda 1916-njy ýylyň wakalary barada nähili maglumatlary getirýärler? Kitapçada Ö. Gündogdyýew bilen J. Annaorazow türkmen esgerleriniň Birinji jahan urşunyň söweş meýdanlarynda görkezen edermenliklerini nähili subut edýärler?

Okuwçylaryň synpdan daşary özbaşdak okuwyna gözegçilik etmegi şunuň ýaly sapakda öwrenilýän maglumatlar bilen utgaşdyryp alyp barmak, birinjiden, okuwçylaryň temanyň mazmunyna has oňat düşünmeklerini üpjün edýär. Ikinjiden, mugallymyň okuwçylaryň synpdan daşary okaýyşlary bilen tanyşmagyna kömek edýär. Üçünjiden, okuwçylaryň tema boýunça hödürlenilýän edebiýatlary yzygiderli özbaşdak okamak islegleriniň artmagyna ýardam edýär.

Umuman, özbaşdak okamak üçin hödürlenilen edebiýatlary okuwçylaryň synpdan daşary wagtlarda okaýyşlaryna gözegçilik etmegiň uly ähmiýeti bar. Okuwçylar her bir işde özlere yzygiderli gözegçilik edilýändigini duýup dursalar, olaryň işe jogapkärçilikli çemeleşmek endikleri kämilleşýär we işjeňlikleri artýar.

Okuwçylaryň synpdan daşary özbaşdak okaýyşlaryna gözegçilik etmek üçin mugallym her bir okuwça okan kitaplarynyň gysgaça mazmuny, olaryň özlerinde galdyran täsiri hakynda bellik eder ýaly ýörite depder tutdurmalydyr. Onuň görnüşini şeýle bellemek mümkin:

T/p №	Awtoryň familiýasy, kitabyň ady, neşir edilen ýeri we ýyly	Okan wagty	Kitabyň gysgaça mazmuny	Kitapdan alnan alnymlar hem-de kitabyň täsiri baradaky bellikler
-------	--	------------	-------------------------	--

Şu bölekler boýunça okuwçylar özbaşdak okan kitaplary barada bellik edýärler. Mugallym okuwçylaryň bu depderlerini her aýda bir gezek, gerek bolsa çäryekde 4–5 gezek barlaýar. Şonda ol okuwçylaryň synpdan daşary özbaşdak okamak üçin hödürlenen edebiýatlary okaýyşlary we olaryň okan kitaplary barada eden bellikleri bilen tanyşýar. Onuň netijesini jemlemek üçin her synp boýunça (parallel synplar birleşdirilýär) aýratynlykda ýygnanyşyk geçirýär. Ýygnanyşykda okuwçylaryň synpdan daşary özbaşdak okaýyşlary barada pikir alşylýar. Mugallym okuwçylaryň synpdan daşary özbaşdak okaýyşlary barada gürrüň berýär, oňat we gowşak okaýanlary belläp geçýär. Gürrüňiň ahyrynda okuwçylary özbaşdak köp okamaklyga çagyryýar.

Okuwçylaryň özbaşdak okamaklaryny gazanmak we oňa gözegçilik etmek üçin, okuwçylar bilen sorag-jogap alyşmak usulyny peýdalanmak hem bolýar. Munuň üçin ilki bilen okamaga hödürlenen kitabyň mazmuny boýunça ýörite soraglar düzmeli. Şol soraglar boýunça okuwçylar bilen sorag-jogap alşylýar we mugallym tarapyndan gysgaça jemlenilýär.

Synpdan daşary okuwy guramaklyga girişilende 4-nji synp okuwçylaryna aşakdaky ýaly maslahatlar bermek gerek:

1. Ýadaw wagtyň kitap okama.
2. Başlan kitabyňy gün tertibinde bellän wagtyňda oka.
3. Bir sagatdan soň arakesme et.
4. Sessiz okamaga çalyş.
5. Okan ýerleriňe düşünmäge çalyş.
6. Okamaga başlan kitabyňy okap gutarman, uzak wagtlap arakesme etmekden saklan we ş.m.

Bäsleşikler, konkurslar we hepdelikler. Ylmyň bellibir ugry boýunça aýratyn ýumuşlary ýerine ýetirmek boýunça mekdepleriň V–X synp okuwçylarynyň arasynda geçirilýän ýaryşlaryň biri bolan bäsleşiklere ökde okuwçylary saýlap almak möhümdir. Ilkinji nobatda okuwçylaryň taryh dersine bolan söýgüsi bolmalydyr. Umuňman, bäsleşikde gowy netijeler gazanmak üçin okuwçylaryň bilimi, aň-düşünjesi, gözyetimi giň bolmaly, mugallym olary höweslendirmeli, okuwçylar bilen yzygiderli işlemeli, olary özbaşdak işlemäge endik etdirmeli we ş.m. Synpdan daşary işleriň köpçülikleýin görnüşleriniň has köp ulanylýanlarynyň biri-de bäsleşikler we konkurslardyr. Bäsleşiklere we konkurslara gatnaşyjylar dürli ýumuşlary çalt, arassa we gowy ýerine ýetirmäge çalyşýarlar. Sebäbi ýumşy hemme tapraplaýyn sazlaşykly ýerine ýetiren ýeňiji hasaplanýar.

Bäsleşik konkursdan iki ýa-da üç derejeli geçirilýändigini bilen tapawutlanýar. Birinji tapgyrda ýumuşlary ýerine ýetirip bilmedikler indiki ýaryşa goýberilmeýär. Ýumuşlary gowy ýerine ýetirenler bolsa ikinji tapgyra-da gatnaşyp, has çylşyrymly ýumuşlary ýerine ýetirmäge mümkinçilik alýarlar. Ähli tapgyrda ýumuşlary has üstünlikli ýerine ýetirenler ýeňiji hasaplanýarlar.

Bäsleşikleriň ýetmezçilik taraplary gowşagrak taýýarlykly okuwçylaryň indiki tapgyrlarda ýaryşdan çetde galýanlygydyr. Hakykatda bolsa okuwçylary synpdan daşary işlere çekmeklige üns bermeli. Şonuň üçinem ýaryşyň birinji tapgyrynda utulanlar bilen işlemekligi bes etmeli däl. Olara-da özüne çekiji goşmaça ýumuşlary tabşyrmaly we indiki bäsleşiklere gatnaşmaga taýýarlamaly.

Bäsleşik ýa-da konkurs okuwçylaryň arasynda kartografiýa (geografiýa kartalaryny düzmek hakyndaky ylym we olary çekme), hronologiýa (hadysalaryň, wakalaryň bolup geçen döwürleri boýunça yzygiderli beýany), taryh, sungat we syýasy wakalar baradaky soraglara has doly, anyk, giňişleýin jogaplary almak üçin guralýar.

Şularyň üsti bilen aşakdaky ugurlar boýunça okuwçylaryň bilimlerini berkitmek, giňeltmek bolýar:

1. Taryhy wakalaryň anyklygyna şaýatlyk edýän elementleriň biri hökmünde taryhy kartalar okuwçylarda anyk taryhy maglumatlaryň kemala gelmegine ýardam edýär. Taryhy kartalar boýunça «gezelenç-

ler» etmekligi okuwçylar mydama-da halaýarlar. Özem şol «gezelençler» ýaryş hökmünde guralanda çagalary has-da özüne çekýär. Mysal üçin, Araplaryň Türkmenistany eýelemegi, Patyşa Russiýasynyň Türkmenistany basyp almagy, Seljuklaryň ýörişleri, A. Makedonskiniň ýörişi ýaly uruşlary kartadan tapmak.

2. Taryhy temada şekillendirilen suratlara düşünmeklerini gazanmak we bilim bermek maksady bilen geçirmek. Bu görnüşde geçirilende okuwçylar üçin niýetlenilen gazet-žurnallarda şekillendirilen Türkmenistanyň taryhynyň dürli döwrüne degişli taryhy binalar, belli-belli ýadygärlikler, görnükli döwlet işgärleriniň portretleri we beýlekiler boýunça soraglar bermek bolýar. Munda okuwçylar suratda näme we kim şekillendirilipdir, şolary düşündirmeli bolýarlar. Mysal üçin, bir şahsyýet şekillendirilen bolsa, kim, haýsy döwürde ýaşan, halky üçin nähili hyzmatlary ýerine ýetiren we ş.m. zatlar barada aýtmaly.

3. Wakalaryň yzygiderliligi boýunça soraglar bermek. Mysal üçin, Nyzam al Mülkün wezirlik eden ýyllaryny hasaplatmak. Ondan bäre näçe ýyl geçipdir?

4. Enjamlar, şol sanda, harby enjamlar bilen tanyşlygy öz içine alýan soraglar. Mysal üçin, Obserwatoriýanyň gurluşy nähili bolupdyr? Gala, gorag diwarlary nähili bolupdyr? we ş.m. Berlen soraglara jogaplary dilden, suratyny çekip ýa-da maketini ýasap jogap berip bilerler (Şular ýaly ýaryşlar geçirilýän wagty kagyz, reňkli galam, pozguç, gaýçy, ýelim ýaly zatlary ýanlarynda goýmaly. Bu zatlar, köplenç, taryh otagynda bolýar).

5. Bir ýeriň, ýurduň taryhy atlarynyň jemi bilen tanyşdyrmak üçin ýaryşlar guramak hem bolýar. Mysal üçin, «Kesearkaç» nire? we ş.m. Şu sanalyp geçilen bölekleriň hemmesi boýunça taryhdan bäsleşikler ýa-da konkurslar geçirmek bolar.

Taryh boýunça konkurslar dürli hili geçirilýär. Ony geçirmek üçin konkursyň ştaby mekdepe soraglary asýar we haýsy güne çenli jogap bermäge rugsat edilýändigini belleýär. Konkursyň eminleri gelen jogaplara seredýärler we baha berýärler, öz kararlaryny neşir edýärler. Konkurslarda ýeňiji bolanlary sylaglamak hem mümkin. Ýöne sylaglar öz bahasy boýunça gaty gymmat bolmaly däl. Sebäbi

konkursda işiň material tarapyna köp seretmän, okuwçylaryň bilimlerini baýlaşdyrmak, taryh boýunça geçirilýän işlere okuwçylaryň köp sanlysyny çekmeklik göz önünde tutulmaly.

Konkurs üçin okuwçylara berilýän soraglar has gyzykly görnüşde bolsa ýerlikli bolýar. Mysal üçin, özboluşly, hyýaly görnüşde göz önüne getirip, gadymy Horezme arheologik ekspedisiýa geçirilişini alyp göreliň. Şonda aşakdaky soraglary goýmak bolýar:

1. Çölde apy-tupan, gaý wagtlary ekspedisiýa nähili hereket etdikä?
2. Uçarda çölün ýokarsyna çykyň we ýokardan çölün görnüşini beýan ediň.
3. 2 müň ýyl mundan öň Horezmde ýaşan ilatyň öýleriniň keşbini, meşgul bolan kärlerini ýazyp beýan etmeli.
4. Gadymy Horezmiň galalarynyň suratlaryny çekmeli.
5. Gadymy Horezmdäki Toprakgaladan arheologlar näme tapypdyrlar? Ýazyp beýan etmeli.

Konkursyň soraglaryny başga görnüşlerde hem bermek bolýar. Mysal üçin, teklipe edilýän ýumşy çözmänkäler okuwçylardan logiki pikirlenmäni talap edýän soraglar: «Türkmenistanyň gala gurluşygynyň taryhy» diýen tema boýunça: 1) Türkmenistanda galalary esaslandyrmak üçin nähili tebigy şertleri peýdalanyrdylar. 2) Gurluşyk materiallary. 3) Galalar gurlanda (salnanda) peýdalanylan binagärçilik usullary we ş.m. soraglary goýmak bolar.

Bu temada geçirilýän konkursa gatnaşýanlar tema boýunça düzme ýazyp bilýärler. Hödürlenen soraglara jogaby ýazmaça hödürläp bilýärler. Işi ýerine ýetirmek üçin konkurs ygylan günden iki aýa çenli wagt berilýär.

Umuman aýdanymyzda, konkurslarda okuwçylara berilýän ýumuşlar örän köpdürli bolup biler. Mysal üçin, «Taryh boýunça iň gowy okuwçy» ady bilen bäsleşik ygylan edip bolýar. Okuwçylar teklipe edilen aşakdaky ýumuşlardan özleri saýlap bilýärler:

1. Öz ölkäň barada taryhy maglumatlary öz içine alýan düzme ýazmaly.
2. Görkezme esbap taýýarlamaly: çyzgy, karta, panorama, maket, surat.

3. Gadymy pullary toplamaly.

4. Taryhy zat ýadygärlikleri baradaky düşüňjelerini: geçen zamanlarda peýdalanylan zähmet gurallary, gadymyýet tapyndylary we ş.m.

5. Depeleriň, gowaklaryň, taryhy wakalaryň bolan ýerleriniň, (hüjümleriň, goranyşlaryň) ýazgysyny ýazmak.

Okuwçy öz gyzyklanmasyna, ukybyna, höwesine, yhlasyna görä dürli işi saýlap bilýär. Sapakdan daşary wagtda geçirilýän işleriň biri-de hepdeliklerdir. Taryh hepdeligi okuwçylaryň döwrebap bilim-terbiýe almaklaryny üpjün etmek bilen bir hatarda olaryň dünýägaraýyşlaryny, gyzyklanmalaryny ösdürmäge, sowatly we kämil şahsyýeti kemala getirmäge ýardam edýär. Haýsy okuwçynyň nämä ukyplydygyny ýüze çykarmakda we zehininiň üstüni açmakda orta mekdepe geçirilýän taryh hepdelikleriniň ähmiýeti uludyr. Taryh hepdelikleriniň wagty we ýolbaşçysy mekdebiň ýyllyk meýilnamasynda ýylyň başynda belleniýär. Taryh hepdeligini geçirmek üçin öňünden taýýarlyk görüýär we onuň giňişleýin meýilnamasy düzülýär. Hepdeligiň başlanmagynyň bir hepde öňünden onuň meýilnamasy bildiriş tagtasynda asylyar. Hepdeligiň meýilnamasynda tertip belgisi, çäräniň ady, wagty, geçirilýän ýeri, synpy, kimiň jogapkärdigi, bellik jedwel görnüşinde berilmelidir. Taryh hepdeligini geçirmek üçin sergilikleri we diwarlyklary, taryhy temadaky terbiýeçilik häsiýetli sahnalary, okuwçylaryň elde ýasan esbaplarynyň sergiliklerini we ş.m. taýýarlamak gerek. Taryh hepdeliginiň meýilnamasynda synplaryň arasynda dürli görnüşli bäsleşikler geçirmek, çeper okaýyşlar, dürli oýunlar, çeper höwesjeňleriň çykyşlary öz beýanyny tapmalydyr.

§ 2. Taryh gurnagy we ony ýöretmegiň usullary

Taryh gurnagynyň işini ýola goýmak. Gurnakda öwrenilýän temalar. Taryh gurnagy ders boýunça geçirilýän synpdan daşary işleriň esasy guramaçylykly görnüşleriniň biridir. Köpçülikleýin okuw gezelençlerinden, taryh aňşamlaryndan, ylmy maslahatlardan tapawut-

lylykda gurnakda okuwçylaryň uly bolmadyk topary uzak wagtlaýyn (bir ýyldan az bolmadyk) özleriniň gyzyklanýan meseleleri boýunça yzygiderli işleýärler. Oňa okuwçylar ýörite düzülen tertip esasynda, hepdäniň belli günlerinde yzygiderli gatnap bilýärler. Her bir gurnagyň dowamlylygy, onuň meýilnamasynyň mazmunyna baglydyr.

Gurnak işleri hem beýleki synpdan daşary işler ýaly, okuwdan soňra we anyk tertip boýunça geçirilýär. Okuw işine päsgel bermezlik üçin okuwçylaryň her birine ikiden köp gurnaga gatnaşmaga rugsat berilmeýär. Gurnak agzalarynyň sany Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan tassyklanan Düzgünnama laýyklykda 9–10 okuwçydan az bolmaly däldir. Gurnaga agza bolmak isleýän her bir okuwçy gurnakda näme bilen meşgul bolmalydygyny we onda nähili bilim hem endik öwrenýändigini bilmelidir. Gurnak, adatça, bir deň ýaşdaky bir ýa-da birnäçe synplaryň okuwçylaryny özünde jemleýär. Emma oňa dürli ýaşdaky okuwçylary çekmek hem bolýar. Mysal üçin, V–VI ýa-da VII–VIII synplaryň okuwçylarynyň gurnaga bilelikde gatnaşmaklary maksada laýykdyr. Beýle etmeklik, esasan, mekdepde parallel synplaryň ýok bolan, her synpdaky okuwçylaryň sanynyň az bolan ýagdaýynda ýerine düşýär. Şuňa baglylykda gurnak maksatnamanyň aýratynlyklaryna ýa-da işiň häsiýetine laýyklykda arheologik, harby taryh, sungaty öwreniş we ş.m. bölümlere bölünip biler. Gurnagyň ähli agzalary onuň talaplaryny doly ýerine ýetirmäge borçludur. Gurnaga täze gelen her bir okuwçy gurnagyň talaplary bilen tanyşdyrylýar. Eger bir okuwçy bildirilýän talaplary ýerine ýetirmese, onda gurnagyň umumy ýygnaýynda seredilip, ol gurnakdan çykarylýar. Gurnagyň agzalygyna kabul etmek, adatça, okuw ýylynyň başynda amala aşyrylýar. Has gyzyklanýan we isleg bildirýän okuwçylar okuw ýylynyň dowamynda hem kabul edilip bilinýär. Käbir halatlarda gurnaga okuwyna gowşak ýetişýän okuwçylar isleg bildirseler, oňat okatmagyň usuly hökmünde olary hem gurnaga kabul etmek bolýar.

IV synpda taryh gurnagy taryh kitaby bilen işlemekligiň esasynda guralyp başlanýar. Munuň usullarynyň biri hökmünde adamzat jemgyýetiniň taryhyna bagyşlanan birinji sapakdan soň, taryh bilen

gyzyklanýan okuwçylara sapaklardan soň taryhy kitabyň okaljakdygyny aýtmaly. Okuwçylary diňlemäge çagyrmaly we kitapdan has zerur bölegi düşnükli edip sesli okamaly. Saýlanylyp alnan bölek okalandan soň orta soraglary goýup, söhbetdeşlik geçirmeli. Kitaby beýle okamak, adatça, iki-üç sapak dowam etdirilýär, sebäbi kitabyň mazmuny baradaky söhbetdeşlik örän janly bolýar. Elbetde, dersin hemme temasyny gurnakda işläp çykmak maksady bilen ýumuş tabşyrylmaýar. Taryhyň dürli döwürleri (gadymy döwür, VII–X asyrlar döwri) öwrenilende şol temalara degişli kitaplar hödürlese ýerlikli bolýar. Çagalar gazuw-agtaryş işleri bilen hem içgin gyzyklanýarlar. Şonuň üçin Merwde, Ürgençde, Günorta Türkmenistanda geçirilýän gazuw-agtaryş işleri barada gürrüň berilse ýerlikli bolýar. Irki döwürlerde ýaşan adamlaryň durmuşy we beýlekiler göz önüne gelýär. Gurnaklarda muzeýlere barmaklyk peýdaly we gyzykly. Ikinji ýarym ýylda-da öwrenilýän temalara laýyk kitaplary okamagy unutmaly däl. Ýöne okuwçylary irizmezlik üçin, usullary çalyşmak gerek. Şeýlelikde, okuwçylaryň düzüminiň hemişelik bolmagy gurnagyň döredilendigini aňladýar.

Gurnaga mekdep müdiriniň buýrugy bilen ýolbaşçy berkidilýär. Olar öz işini tassyklanan meýilnama esasynda alyp barýarlar. Oýlanyşykly düzülen meýilnama gurnak işiniň dogry ýola goýulmagyna we onuň işiniň netijeli bolmagyna getirýär. Meýilnamada gurnak işiniň ähli görnüşleri we ulanyljak iş usullary aýdyň görkezilmelidir. Şeýle edilende, birinjiden, gurnak ýolbaşçysynyň işiniň ýeňilleşmegine, ikinjiden, gurnagyň işiniň netijeliliginiň ýokarlanmagyna getirýär. Gurnagyň meýilnamasy düzülende oňa gatnaşýanlaryň gyzyklanmalary we mekdebiň mümkinçilikleri göz önünde tutulmalydyr. Bu işe toparyň işjeňlerini çekmek we olaryň pikirlerini diňlemek meýilnamanyň oňat düzülmegine ýardam berýär.

Gurnagyň birinji guramaçylyk maslahatynda iş meýilnamasy ara alnyp maslahatlaşylýar, makullanylýar we tassyklamaga hödürlenilýär. Gurnaga gatnaşjak okuwçylar toparlara bölünýär. Okuwçylar toparlara bölünende ilkinji nobatda olaryň ýaş aýratynlyklary we bilim derejeleri göz önünde tutulmalydyr. Eger-de okuwçylaryň

ýaşynda we okaýan synpynda tapawut bar bolsa, onda olaryň bilim derejeleri deň bolmaýar. Bu ýagdaý geçirilýän amaly işler bilen utgaşykly berilýän nazary maglumatlary okuwçylaryň deň derejede özleşdirmeklerini kynlaşdyrýar. Şu zatlar we okuwçylaryň gyzyklanmalary, islegleri göz önünde tutulyp, guramaçylyk maslahatynda gurnaga gatnaşyjylara ýumuşlar berilýär. Ýylyň dowamynda bu ýumuşlaryň üsti ýetirilýär, baýlaşdyrylýar, görnüşi üýtgedilýär. Ýöne ilkibaşdan işiň dürli görnüşlerini göz önünde tutmak gerek. Beýle etmeklik gurnaga gatnaşyjylaryň özlerniň gyzyklanmalaryna we mümkinçiliklerine has doly jogap berýän ýumuşlary saýlamaklaryna mümkinçilik berýär.

Her bir gurnagyň işiniň gidişi boýunça hem ýygmanyşyklar geçirilýär. Şol ýygmanyşyklarda gurnagyň işiniň mazmuny-maksady, ondaky düzgün-nyzam barada gürrüň geçirilýär.

Gurnagyň işiniň netijeli bolmagy üçin, onuň işjeň agzalaryndan ýörite topar döredilýär. Topara ýolbaşçy, kätip, neşir işlerine we sergilere jogapkärler belenilýär. Bu işjeň topar gurnagyň ilkinji ýygna-gynda saýlanýar. Gurnagyň topar ýolbaşçysy toparda ýygnak geçirýär, her bir agzanyň öz borjuna ýerine ýetirişine gözegçilik edýär. Ýylyň ahyrynda gurnaklar öz işleri barada mekdebiň okuwçylar köpçüliginiň önünde hasabat bilen çykyş edýärler.

Geljekki ädimler gurnakçylary işjeňleşdirmek ýoly bilen ädilýär. Olara özbaşdak işlemekligi öwretmek hem gerek.

Bu etapda çagalary taryhy kitaplar bilen ýakyndan tanyşdyrmak has peýdaly. Munuň üçin okuwçylary çagalar kitaphanasyna alyp gidip, gadymy dünýä, orta asyrlar we ölkämiziň taryhy boýunça kitaplary bölüşdirip, olara gysgaça häsiýetnama bermeli, mazmuny barada aýtmaly. Çagalar kitaplaryň sahypalaryny agdaryşdyryp, suratlara seredýärler. Olar kataloga seredýärler, kitaplary nähili ýazyp almalydygy görkezilýär, san belgisi bilen tanyşdyrylýar. Netijede, gurnakçylaryň uly bölegi kitaphananyň okyjysy hem bolýarlar.

Meýilnama gurnagyň ilkinji ýygna-gynda makullanylýar we tassyklamaga tabşyrylýar. Gurnagyň sapak ýazgylaryna mekdep müdiriniň okuw işleri baradaky orunbasary tarapyndan gözegçilik edil-

ýär. Her bir gurnaga degişli diwarlyklar döredilýär. Ol diwarlyklaryň bezeg taýdan döwrebap we täsirli çykmagyna gözegçilik etmek üçin mekdep müdiriniň buýrugy bilen jogapkär mugallym berkidilýär. Bu mugallym diwarlygy taýýarlamaga gurnak agzalaryny çekýär we ony taýýarlamak boýunça usuly maslahat berýär. Gurnakda ýyl boýunça ýerine ýetirilen işleriň hasabatynyň ýöredilmegi zerurdyr. Bu geçen ýylda amala aşyrylan işlere seljerme bermäge we täze ýylda guraljak işleriň dogry meýilnamalaşdyrylmagyna ýardam berýär.

Gurnagyň temasy taryhyň mekdep dersi bilen baglanyşykly bolýar. Gurnaklar okuwçylaryň okuw dersleri boýunça alan bilimlerine esaslanyp guralýan hem bolsa, ol gönüden-göni sapaklaryň dowamy däldir. Gurnaklarda okuwçylaryň sapak döwründe alan bilimleriniň üsti ýetirilýär, ylymda, tehnikada we beýleki ugurlarda gazanylan üstünlikler, döwrümiziň täzelikleri barada düşüňjeler berilýär, ösdürilýär.

Gurnakda dürli temalar boýunça işlenilse, maksada laýyk bolýar. Mysal üçin, okuwçylaryň özbaşdak gyzyklanmalary we höwesleri has köpdürli bolan ýokary synplar sungatdan gyzyklanýan meseleleri boýunça nutuklary diňlemegi halaýarlar. Gurnakdaky şeýle dürli intellektual gyzyklanmanyň kanagatlandyrylmagy okuwçylaryň akyl işlerini adatdan daşary baýlaşdyrýar. Olaryň özbaşdak okaýyşlaryny işjeňleşdirýär, bilim almaga bolan gyzyklanmalaryny artdyrýar, höweslerini ösdürýär. Şol bir wagtda V–VI synplarda esasy mesele okuwçylarda taryha gyzyklanmany oýarmakdan we ösdürmekden, taryhy maglumatlaryň üstünde özbaşdak işlemek başarnyklaryny kämilleşdirmekden we ş.m. ybaratdygyny nazarda tutup, şeýle hem bu synplarda okuwçylaryň dürli görnüşli özbaşdak gyzyklanmalaryny kanagatlandyrmagy göz önünde tutup, gurnagyň işini kesgitli tema boýunça guramak hem bolýar. Mysal üçin, V synpda türkmen halkynyň harby geçmişini öwrenmek boýunça gurnagyň işine okuwçylaryň özbaşdak gyzyklanmalaryny we isleglerini kanagatlandyran dürli soraglary girizmek arkaly bu meseläni çözmek bolýar. Meselem, «Türkmen atlylary söweşde», «Dandanakan söweşi» we ş.m.

Jemläp aýdanymyzda, gurnagyň temasy hökmünde taryhy, harby taryhy, medeniýetiň, sungatyň taryhyny öwrenmek, taryhy ölkäni

öwreniş boýunça temalar we ş.m. saýlanyp alnyp bilner. Bu temalar diňe bir geçmişdäki we häzirki döwürdäki jemgyýetçilik durmuşynyň esasy taraplarynyň şöhlendirmän, taryhy barlaglar geçirmeginiň birnäçe endiklerini ele almaga-da mümkinçilik berýär. Mysal üçin, «Ýaş arheologlar» ýa-da «Ýaş arhiwçiler» gurnaklarynda bu işi amala aşyrmaga giň mümkinçilikler bolýar. Gurnakda ykdysadyýetiň meselelerini öwrenmegiň orny VIII–X synplarda diýseň zerur. Sebäbi bu synplaryň okuwçylarynyň önünde halk hojalygynyň ösüşi baradaky öz bilimlerini çuňlaşdyrmak meselesi durýar. Ýöne taryhy ölkäni öwreniş gurnagy mähriban ölkämiziň durmuşyndaky hadysalary we olaryň dürli taraplaryny öwrenmegi bilelikde alyp barmaga niýetlenilýär.

Taryh gurnagynda öwrenilýän temalaryň arasynda görnükli orny harby geçmiş eýeleýär. V–VII synp okuwçylarynyň aýratyn gyzyklanma bilen öwrenýän temalary türkmen halkynyň harby geçmişi, beýik türkmen serkerdeleriniň işleri, gury ýerdäki uly söweşler bolup durýar. Gurnagyň işiniň mazmunynda harby geçmişiň, gadymy galalaryň ýadygärlikleriniň bar ýerleriniň taryhyny öwrenmegiň esasy orun tutýan wagty seýrek däl. Taryh gurnagynda medeniýetiň we sungatyň taryhyny öwrenmeklige-de uly üns berilýär. Okuwçylarda binagärçiligiň we heýkeltaraşlygyň taryhyny öwrenmeklik uly gyzyklanma döredýär. Mekdep okuwçylarynyň söýgüli temalarynyň biri-de beýik adamlaryň ömrüni, durmuşyny we işini öwrenmek bolup durýar. V–VII synplarda, esasan, gahrymanlaryň we ylym bilen meşgullanýan adamlaryň keşpleri, beýik serkerdeleriň durmuşy we işi bolup durýar. VIII–X synplarda okuwçylary ylmyň we sungatyň wekilleriniň, beýik alymlaryň, mukamçylaryň, nakgaşlaryň ömri, durmuşy we işi baradaky maglumatlar özüne çekýär. Şeýlelikde, mekdebiň taryh gurnagynda harby geçmişiň, öwrülişikleriň, ykdysadyýetiň we medeniýetiň taryhynyň, taryhy-terjimehal hem-de taryhy ölkäni öwrenişniň meseleleri bilen baglanyşykly maglumatlary giňişleýin öwrenmeklik maksat edilip goýulýar.

Beýik adamlaryň, taryhy şahsyýetleriň we gahrymanlaryň keşpleri mekdep okuwçylaryny terbiýelemekde möhüm ähmiýete eýedir. Eger ýetginjekler üçin gahrymançylykly hereketler, söweşlerdäki

edermenlikler, harby gahrymançylyklar özüne çekiji we düşnükli bolsa, ýokary synp okuwçylary alymlaryň, barlagçylaryň, serkerdeleriň ruhy kämilligini çuň açýarlar. Şahsyýetiň gahrymançylykly işiniň ýokary derejä ýeten ýoluny has çuň gyzyklanyp öwrenýärler. Şonuň üçin gurnakda watançylyk gahrymançylygyny öwrenmek üçin esasy üns harby geçmişe berilse, okuwçylar üçin has gyzykly bolýar. Mysal üçin, «Ikinji jahan urşunyň gahrymanlary», «1916-njy ýylyň goz-galaňlaryna ýolbaşçylyk eden görnükli şahsyýetler» we beýlekiler.

V–VI synplarda gadymy döwrüň, VII–X asyrlar döwrüniň serkerdeleri we gahrymanlary baradaky harby-terjimehal maglumatlar bilen birlikde harby-taryhy gurnak işiniň mazmunyny söweşler, ýörişler we basybalyşlar düzüp bilýär. Gadymy we VII–X asyrlar döwrüniň harby enjamlaryny öwrenmeklik has hem ýerine düşýär. Eýýäm VII synpdan başlap, has hem VIII–X synplarda gurnakda uruşlaryň we harby sungatyň taryhynyň nazaryýet meselelerini öwrenmeklik güýçlenýär we esasy orny eýeleýär. IX synpda «Ikinji ahalteke harby ýörişi» diýen tema bilen birlikde «Gökdepe galasynyň synmagy» diýen temanyň meseleleri-de ara alnyp maslahatlaşylýar. IX synpyň gurnak işiniň mazmunynda has çylşyrymly mesele, ýagny raýatlyk we Ikinji jahan urşunyň meselelerini derňemek esasy orny eýeläp biler.

Gurnakda nutuklar taýýarlamak we ylmy-amaly maslahata gatnaşmak. Nutuklar taryh gurnagynyň işiniň zerur düzüm bölegi, kämahal bolsa esasy bölegi bolup durýar. Taryhçylar, bilşimiz ýaly, häzir bar zatlary däl-de, birwagtlar bolup geçen zatlary öwrenýärler. Geçmisi bolsa biz göremzok, diňe olar hakynda okaýarys, olar hakyndaky bilimleri kitaplardan hem-de saklanyp galan maddy medeniýetiň ýadygärliklerinden we ş.m. alýarys. Dürli çeşmeleri peýdalanyň nutuklar taýýarlamaga gurnakda giň mümkinçilikler bolýar. Kiçi synplaryň okuwçylaryna-da nutuk taýýarlatmak bolýar, ýöne bu iş ýokary synplaryň okuwçylaryna tabşyrylsa has göwnejaý bolýar.

Diňe bir nutuklar taýýarlatmak we çykyş etdirmek bilen gurnak işini gurap bolmaýar. Gurnakda diňe nutuk taýýarlatmak göz önünde tutulsa, bu gurnagyň dargamagyna hem getirip bilýär. My-

sal üçin, nutuk erbet hem ýazylmandyr diýeliň. Mugallym ony ara alyp maslahatlaşmagy tekliپ edýär. Hemmeler dymýarlar. Iň oňat ara alyp maslahatlaşmaklyk bolan halatynda çekinjeň bellik edýärler. Ýagny «Nutuk örän gowy», «Maňa örän ýarady» diýen ýaly, esasan, gepleýşiň nädogrulygy hakyndaky we ş.m. iki-üç sany ownuk bellikler edilýär. Gurnakçylar öýlerine lapykeç halda dargaýarlar. Indiki ýygmanyşyga bolsa gelmeýärler. Şeýlelikde, gurnak dargaýar. Sebäbi çagalar diňe öz ýoldaşlarynyň beýan edýän maglumatlaryny diňläp bizar bolýarlar. Olar diňe bir diňlemän, eýsem, görmegi, hereket etmegi, täsir almagy hem halaýarlar. Şonuň üçin her nutuga onuň meselesi boýunça haýsydyr bir zatlarja jogapkär bolar ýaly, ýagny nutugyň temasyny biler ýaly we çykyş eder ýaly ýörite goşmaça nutukçy taýýar bolar ýaly tertibi ýola goýmak gerek. Ýöne bu usuly guramak, adaty, kyn bolýar ýa-da ýygmanyşygy ýeterlik derejede janlandyryp bolmaýar. Şeýle ýagdaýlary göz önünde tutup, dürli usullardan peýdalanmagy ýola goýmak gerek.

Nutuklaryň iki görnüşini tapawutlandyrmak gerek. Ýagny gurnagyň geljekki ýygmanyşyklary üçin taýýarlanylýan we dabaraly ýygnaklar, ylmy-amaly maslahatlar üçin taýýarlanylýan nutuklary aýyl-saýyl etmek gerek. Olardan edilýän talap hem dürli-dürlüdir.

Gurnak üçin nutuk düýpli öwrenilip, käte bolsa uly maglumat esasynda (ýokary synplarda bir bölegi mugallym tarapyndan görkezilen, bir bölegi bolsa nutukçynyň özi tarapyndan saýlanylan üç-dört kitap esasynda) taýýarlanylýar. Eger nutuklar dürli suratlary görkezmeklik, nutugyň diňlenişini ýeňilleşdirmek üçin çeper edebiýatdan bölek okamaklyk bilen alnyp barylýan bolsa, nutuk örän uly ölçegde bolup biler (şeýle bolanda nutuk bir sagada-da çekip biler). Nutukçylara, adaty, mugallym onuň meýilnamasy we ş.m. boýunça maslahat bermeli. Ýöne nutugyň mazmunyna ony taýýarlan jogapkär bolýar. Garşy çykmalary we bellikleri gurnagyň ýolbaşçysyna däl-de, nutukçynyň salgysyna aýdýarlar. Ol nutugyň meýilnamasy, gurluşyna, mazmunyna we ýalňyşlaryna, sözlemine jogap berýär. Şeýle-de nutugyň doly tekstiniň ýazylmagy hökman däl diýsek hem bolar. Sebäbi nutukçy nutugy okamagy däl-de, pikirlenmegi öwrenmeli, sesli, ýatdan aýdylyan nutuk ýeňil diňlenilýär. Ýöne nutukça

onuň teksti gerek däl bolsa, nutugyň jikme-jik meýilnamasy we kitaplardan alnan salgylanmalar gerek.

Ylmy-amaly maslahat üçin nutuk taýýarlamaklyk bütinleý başga iş bolup durýar. Ol ozaly bilen gysga bolýar, sebäbi köp adam jemlenen maslahatlarda giň ýazylan nutugy oňat hem bolsa, diňlemäge mümkinçilik bolmaýar. Nutuk üçin tema we nutukçynyň gürlemek başarnygyna görä 15 minut, hatda ondan hem az wagt ýeterlik bolýar.

Gurnakda uly nutuklary oňat diňlener ýaly etmek üçin dürli usullardan peýdalanmak gerek. Mysal üçin, bir nutugy iki gurnakçy bolup taýýarlap, olaryň alypbaryjylaryň mikrofonynda nobatma-nobat çalşyp çykyş edişleri ýaly birnäçe gezek gezekleşip nutugy beýan etmekleri oňat netije berýär. Şonuň ýaly netijeli usullary gurnakda mydama yzygider diýen ýaly peýdalanmak bolýar.

Eger nutuk neşir ediljek bolsa, ünsli taýýarlanylmalý we teksti ýazylan bolmaly. Eger ol taryh gurnagynyň ady bilen gidýän bolsa, gurnakda ara alnyp maslahatlaşylmalý we makullanylmalý. Köplenç, nutugyň başlangyç meýilnamasyny düzdürüp, ony gurnakda ara alyp maslahatlaşyp, makullap, soň nutugyň özüni ýazdyrmak maksada laýyk bolýar. Şeýle ýagdaýda mugallym gapdala çekilmeýär-de, gaýtam nutugy taýýarlamaga we ony redaktirlemäge kömek edýär. Ol neşir edilen nutugyň oňat bolmagy üçin ähli işleri etmeli bolýar.

Eger nutuklar gurnak üçin taýýarlanylyp, soň ylmy-amaly maslahata gatnaşylsa, olary gysgaltmalý bolýar.

Gurnakda dürli suratlary, slaýdlary taýýarlap, nutukçy gürrüň berýän wagty olara ýüzlenip bilýär. Bu usul örän täsirli usullaryň biri. Şeýle netijeli usullaryň biri hem çeper edebiyatlardan bölekler getirmekdir. Bu usuly şahsyýetlere häsiýetnama berlende peýdalanmak has ähmiýetli bolýar. Munda käte hakyky tekst esasy orny eýeläp, nutukçynyň diňe ol barada goşmaça görnüşinde çykyş edýän wagty-da bolýar. Şular arkaly okuwçylaryň dürli görnüşli çeşmeleri utgaşdyryp peýdalanyp bilmek başarnyklaryny ösdürmek bolýar.

Okuwçylara proza bilen ýazylan çeper eser boýunça nutuklary, nutuk-gürrüňleri taýýarlatmak hem bolýar. Munuň üçin çeper eseri okap tanyşýarlar hem-de onda şöhlelendirilýän waka bilen bag-

lanyşykly ýerlere okuw gezelenjine gidip görýärler. Soň täsirli edip öz görenlerini hem beýan edýärler.

Gurnak agzalary bilen ylmy-amaly maslahat taýýarlamak hem bolýar. Ylmy-amaly maslahaty, esasan, VII–X synplar tayýarlaýarlar. Munuň üçin tema saýlanylanda sapakda öwrenilýän döwre, taryhy wakalaryň yzygiderliligine üns bermeli. Mysal üçin, gurnakçylar geçen okuw ýylynda Watanymyzyň taryhynyň XVII–XX asyrlar döwrüniň medeniýetini öwrenen bolsalar, bu ýyl Garaşsyzlyk döwrüniň medeniýeti boýunça ylmy-amaly maslahat geçirip bilýärler. Şeýlelikde, tema saýlanylandan soň geljekki ylmy-amaly maslahata gatnaşyjylaryň – gurnakçylaryň önünde bu temanyň meselelerini öwrenmeklik ör boýuna galýar. Munuň üçin ilki bilen muzeýiň sungat, medeniýet we beýleki bölümlerindäki eksponatlary görmek gerek bolýar. Soň Garaşsyzlygymyz baradaky kinofilimlere seretmek, ýazylan kitaplary okamak gerek. Şulardan soň toplanylan maglumatlaryň haýsylaryndan nutuklar ýazmaly, haýsy suratlary olar üçin saýlamaly we ş.m. maslahatyň maksatnamasynyň ähli böleklerini taýýarlamaly.

Ylmy-amaly maslahaty alypbaryjy onuň temasyny, maslahatyň geçirilmeginiň maksadyny we ş.m. aýan etmek üçin giriş sözünü sözlýär. Soň nutukçylar çykyş edýärler. Öň belläp geçişimiz ýaly zerur bolsa nutukda çyzgylar, suratlar, slaýdlar hem görkezilýär. Käbir nutuklary has täsirli etmek üçin çeper edebiýatdan bölekler hem okalýar. Beýle ylmy-amaly maslahatlara sergi taýýarlamak hem bolýar. Onda kitaplary, çekme suratlar, döwrümiziň medeniýeti hakynda aýdylan ganatly sözleriň ýazgylary we ş.m. ýerleşdirmek bolýar.

Synpdan daşary işler geçirilende okuwçylara özbaşdak nutuk ýazdyrmagyň usullary barada-da durup geçsek has ýerlikli bolsa gerek. Okuwçylara nutuk ýazdyrmak üçin olara ilki bilen edebiýatlar salgy berilýär. Mugallym okuwçylaryň bir toparyna hormatly Prezidentimiziň durmuşyna we işine degişli suratlary gazet-žurnalardan toplamagy teklip edýär. Ikinji bir tarapdan bolsa, hormatly Prezidentimiziň ýaşlaryň wezipeleri hakynda aýdan sözleriniň many-mazmunyny şöhlelendirýän suratlary çekmegi, şeýle hem işläň ýerleri barada karta-shema taýýarlamagy tabşyrýar.

Şundan soň okuwçylar mugallymyň ýolbaşçylygynda özbaşdak nutuklary we degişli görkezme esbaplary taýýarlaýarlar. Mugallym olary dykgat bilen gözden geçirýär. Netijede, taýýarlanylýan maglumatlar esasynda ylmy-amaly maslahat geçirilýär. Ylmy-amaly maslahatda okuwçylar gezekli-gezegine özlere tabşyrylan nutuklar boýunça çykyş edýärler. Nutuklar boýunça sorag-jogap arkaly pikir alşylýar.

Ylmy-amaly maslahatyň şeýle geçirilmegi, birinjiden, okuwçylaryň ylmy-amaly maslahatyň temasyň mazmunyna çuňňur düşünmeklerini üpjün edýär. Ikinjiden, olaryň dürli çeşmelerden özbaşdak peýdalanyp bilmek, nutuk ýazmak, köpçüligiň önünde çykyş edip bilmek ukypalarynyň we başarnyklarynyň ösmegine kömek edýär.

Nutukçylar mugallymdan nutugy nähili taýýarlamaýdygy, nähili edebiýatlary peýdalanmalydygy, nutugyň möçberi näçeräk bolmalydygy we ş.m. boýunça görkezmeler alýarlar. Çykyş etmek üçin bilelikde taýýarlanylýan uly nutuga (aýratyn meseleler boýunça iki-üç maglumatyň her birine) 5–7 minut bermek maksada laýyk bolýar.

Nutuklary taýýarlamak işinde iki sany kynçylyk gabat gelýär. Birinde mugallymyň özi okuwçylaryň çykyşlary üçin maglumatlary ýazýar, beýlekisinde ol diňe öwredýär. Bu ýagdaýda okuwçylaryň özlerniň döredijilik başlangyçlary pese gaçýar. Eger-de mugallym nutukçylara tema berse we umumy häsiýetdäki görkezmeler bermek bilen çäklense, okuwçylaryň arasynda nutugy taýýarlamagyň köp wagat alýandygy, köp wagta çekýänligi bilen baglanyşykly öý işlerine taýýarlanmaklaryny bes edýänleri-de gabat gelýär. Şol bir wagtda nutuk hem bolmalysy ýaly talaba laýyk taýýarlanylmaýar.

Şu zatlary göz önünde tutup, nutukça temany tekliپ etmek bilen bir wagtda edebiýatlar görkezilse ýa-da zerur edebiýatlar (ozaly bilen, ylmy-populýar häsiýetdäki) berilse, okuwçy bilen birlikde 3–5 sany esasy bölekler belenilse, bölümlere bölünse, sahypa sany umumyrak kesgitlenilse, okuwçy tekliپ edilýän edebiýaty okaýar we nutugyň giňişleýin meýilnamasyny düzýär. Soň mugallym düzülen meýilnama boýunça nutugy nähili ýazmalydygyny anyklaýar we täzeçe görkezme berýär. Eger nutugyň meýilnamasyny düzmeklige bir hepde möhlet berlen bolsa, nutugyň özüni taýýarlamaklyga iki hepde gerek

bolýar. Nutugy taýýarlamak üçin niýetlenilen wagty böleklere bölmeklik onuň göwrümine we çylşyrymlylygyna, şeýle-de okuwçynyň umumy ösüşine bagly bolýar. Okuwçy tarapyndan taýýarlanylýan teksti mugallym barlaýar we onuň mazmuny boýunça hem-de maglumatyň beýan edilişiniň görnüşi boýunça düzedişler girizýär.

Nutukçylary çykyş etmeklige taýýarlamagyň iň soňky etapy olaryň çykyşlaryny barlamaklyk bolup durýar. Nutuk wagtynda portreti, çekme suraty, çyzgyny we görkezme esbaplaryň beýleki görnüşlerini nähili tutmalydygyny, peýdalanmalydygyny görkezmek zerur. Şol bir wagtda okuwça nutuk bilen çykyş etmekligiň ýollaryny hem öwretmek gerek.

Okuwçy özüni nutuk bilen çykyş etmäge fiziki we ruhy taýdan taýýarlamaly. Okuwçynyň çykyşyň oň ýanynda dynç almagy, ýeke bolmagy, gezelenç etmegi gerek. Şol wagtda nutugyň has möhüm we kyn ýerleri barada ýene-de bir gezek oýlanyp, öz ýanyndan gaýtalamagy, çykyşdan başga zatlara ünsüni sowmazlygy gerek. Nutuk bilen çykyş edýän okuwça özüni örän tebigy alyp barmagy öwretmeli.

Okuwçy çykyş etmek üçin münbere tarap ýönelende, hemmele-riň ünsi şoňa gönügýär. Şonuň üçin hem ol ähli görnüşi bilen özüniň gujuryny haýsy-da bolsa bir wajyp zady aýtmaga taýýardygyny we şony aýtmagy isleýändigini aňlatmalydyr. Eger-de okuwçy öz ýörel-şi bilen çekinjeňdigini, ýaýdanjaňdygyny ýa-da biperwaýdygyny görkezse, ol diňleýjilere ýaramaz täsir edýär. Ýöräp barýarka ilikle-rini ildirmek, saçyny ýa-da galstugyny düzetmek, ýazgylaryna seret-mek gelşikli däl-dir.

Okuwçy münbere ýetip-ýetmän howul-hara gepläp başlasa, onuň ilkinji sözlerini diňleýjileriň köpüsi eşitmän galýar.

Münbere çykan pursadynda okuwçy ilki bilen öz tolgunmasyny basyp ýatyrmarydyr. Soňra diňleýjiler bilen aragatnaşygy ýola goý-magy gerek. Münbere çykyp-çykmazdan gepläp başlamaly däl-de, az salym dyngy (pauza) etmeli. Şol wagtda ol ýazgylaryny münberde ar-kaýynlykda ýerleşdirmeli, soňra bolsa öz çykyşyna başlamaly.

Okuwçynyň çykyşy gutarandan soň, onuň nutugynyň düýpli meseleleri we oňa golaý bolan taryhyň beýleki garyşyk meselele-ri boýunça soraglar bermäge diňleýjileriň hukuklary bar. Okuwçy,

ozaly bilen, özüne berilýän ähli soraglary ýazyp almaly. Şondan soň okuwçynyň derrew ýa-da beýleki nutukçylar hem çykyş edenlerinden soň jemlenilen wagtynda jogap bermäge ygtyýary bar. Eger okuwçy ýazyp alan soraglaryna derrew jogap berse, has ýerlikli hasap edilýär. Ýöne munuň ýerine düşmedik jogap bolmagy mümkin. Eger okuwça jogap bermek üçin oýlanmaga wagt gerek bolsa, nutuklar boýunça çykyşlaryň jemlenilýän wagtynyň oň ýanynda soraglara jogap berse ýerine düşýär. Onuň jogaby berlen soragyň gysga, anyk beýany bolmaly.

Okuwçynyň çykyşyndan soň onuň çykyşy, berlen soraglara jogap berşi barada öz pikirini aýtmak üçin diňleýjilere-de gysgaça söz berilýär. Çykyş edilen nutugyň adyna, özüne we onuň beýan edilişine öz belliklerini aýdyp çykyş etmäge diňleýjilere berilýän wagtyň möçberi, adatça, öňünden kesgitlenilmeýär, ýöne, mümkin boldugyça, her bir çykyş edýän baş minutdan uzak çykyş etmän, öz sözünü gutarsa ýerlikli bolýar.

Taryh gurnagynyň işiniň ilerlemegi üçin öwrenilen maglumatlary dürli usullardan peýdalanyp jemlemek hem gerek.

§3. Taryh agşamy, ony taýýarlamagyň we geçirmegiň usullary

Taryh agşamynyň ähmiýeti we ol geçirilende göz önünde tutulmaly meseleler. Taryh agşamlary okuw-terbiýeçilik işiniň ulgamynda ýaş nesle bilim-terbiýe bermegiň möhüm şertleriniň biri bolup durýar. Taryh agşamy okuwçylaryň gözýetimini giňeldýär. Okuwçylaryň dürli taryhy eýýamlarda ýaşan adamlaryň durmuşyny, döp-dessurlaryny, ahlakyny, maddy medeniýetini göz önüne getirip bilmeklerine kömek edýär. Okuwçylarda taryhy öwrenmeklige isleg, höwes, ýerine düşürilip saýlanylan taryhy maglumat açyk, janly, täsirli berlen halatynda döreýär. Muny amala aşyrmaklyga bolsa taryh agşamlary kömek edýär.

Agşam geçirilende sungatyň dürli görnüşleri (çeper okaýyş, aýdym, saz we ş.m.) peýdalanlyýar. Bu bolsa mekdep okuwçylaryny dürli taraplaýyn ösdürmeklige ýardam berýär.

Taryh agşamynyň öňünde ýörite maksatlar we meseleler goýulýar. Olaryň esasyalary okuwçylaryň möhüm taryhy wakalara has çuň düşünmeklerini gazanmakdan, okuwçylaryň taryhy gözýetimlerini giňeltmekden, öwredilýän döwrüň has kyn we derwaýys meselelerini täze maglumatlar bilen täze görnüşde, başga şertlerde berkitmekden we ulgamlaşdyrmakdan, Watanymyzyň geçmişine we häzirki döwrüne gyzyklanmalaryny gyşarnyksyz ýokarlandyrmakdan ybaratdyr.

Şeýle-de okuwçylaryň ylmy-populýar we çeper edebiýaty okamak, kitap bilen özbaşdak işlemek endiklerini kämilleşdirmekden, dostluk, borç ýaly duýgularyny, tabşyrylan işe jogapkärçilikli garamak duýgularyny ösdürmekden, çeper islegleri, ýokary ahlak başlangyçlaryny we ş.m. terbiýelemeklige kömek etmekden we beýlekilerden ybaratdyr.

Orta mekdeplerde taryh dersi boýunça geçirilýän agşamlar gurnak işlerini guraýjy ýa-da onuň ahyrky etaby bolup, käte bolsa gurnak işleri bilen baglanyşyksyz synpdan daşary işleriň özbaşdak görnüşi bolup durýar.

Taryh boýunça geçirilýän agşamlaryň temasy bellibir maksada gönükdirilen, bilim we terbiýeçilik meselelerini netijeli çözmäge kömek etmeli.

Taryh agşamynyň temasy taryhyň öwrenilýän döwriň okuw maksatnamasy bilen baglanyşykly saýlanylmalydyr. Elbetde, taryh agşamlarynyň temalary maksatnamadaky temalary gaýtalamaly däl.

Taryh mugallymy gürrüňini eden talaplarymyzy we şertleri hasaba alyp, taryh agşamynyň temasyny saýlamaklyga ünsli çemeleşmeli. Taryh agşamy guralanda tema üçin maglumatlary başarnykly saýlamaly we agşamynyň maksatnamasyny düzmeli. Taryh agşamynyň maksatnamasy düzülende onuň umumy mazmunynyň ideýa baý bolmalydygyny aýratyn üns merkezinde saklamaly. Maksatnamada agşamynyň çeper böleklerinde peýdalanylýan maglumatlaryň hem agşamynyň meselelerini çözmeklige ýardam etmekligini (goşgular, çeper eserlerden bölekler, aýdymlar, saz we hor çykyşlary) gazanmaga çalyşmaly. Şeýle-de maksatnamada agşamynyň okuwçylaryň has giň

özbaşdaklygy esasynda guralmagyna mümkinçilik bolmagyny-da göz önünde tutmaly. Agşamynyň dowamlylygy 1–2,5 sagatdan uzaga çekmez ýaly wagt ýagdaýlaryny we ş.m. göz önünde tutmaly.

Umuman aýdanymyzda, taryh boýunça geçirilýän agşamlar tö-tänleýin bolmaly däl. Olary okuw ýylynyň başynda meýilleşdirmek we synpdan daşary işleriň umumy ulgamyna girizmek gerek. Taryh mugallymy entek tomus dynç alşy döwründe täze okuw ýylynda nähili temalarda agşamlaryň geçiriljekdigi hakynda oýlanmaly. Okuw ýylynyň başynda taryh boýunça synpdan daşary iş guralanda mugallym işjeň okuwçylar bilen maslahatlaşyp, taryh boýunça nähili temalarda agşamynyň geçirilmegini isleýändiklerini anyklamaly. Mugallym olara agşamynyň mysaly temalarynyň mazmunyny gysgaça aýdyp berip, ara alyp maslahatlaşmak üçin teklip etmeli. İşjeň okuwçylara maglumat ýygnamak boýunça ýumuş tabşyrmaly. Bu agşama taýýarlygyň birinji etaby bolup durýar.

Şondan soň taryh agşamynyň temasy mekdep müdiri tarapyndan ýa-da pedagogik maslahatda tassyklanylýar. Mekdep ýolbaşçylary synpdan daşary geçirilýän ähli çäreleri önünden bilmeli we geçirilmeli wagtyny kesgitlemeli. Beýle etmeklik okuwçylara artykmaç agram düşmezligi we ähli çäreleriň dogry çalyşmagyny ýola goýmak üçin gerek.

Agşamynyň temasy saýlanylanda onuň soňky iki-üç ýylyň dowamynda gaýtalanmaly däldigini ýatda saklamaly. Bu okuwçylaryň şol ýyllarda temalara degişli täze zatlary görmekleri, bilmekleri üçin zerur.

Ýokary synplarda parallel synplaryň bolan halatynda bir ýylda iki agşam taýýarlamak bolýar.

Her bir agşam geçirilende onuň maksatnamasy, ýerine ýetirijiler üçin maslahatlar, otagy bezemek boýunça görkezmeler, alyp baryjynyň teksti we beýlekiler bolmaly.

Taryh agşamyny geçirmek üçin alnyp barylýan taýýarlyk işleri. Taryh mugallymy agşamy guraýjy esasy adam bolup, ol maksatnamanyň taslamasyny taýýarlaýar. Mugallymyň tabşyran ýumşy boýunça bellenen wagtda maglumat taýýarlar ýaly işjeň okuwçylar

bilen maslahatlaşýar, soň iş tertibinde agşamyny maksatnamasyny aýdym-saz, edebiýat mugallymy bilen ara alyp maslahatlaşýar.

Agşamy guramaklyga we geçirmeklige edebiýat, surat, aýdym-saz mugallymlary, synp ýolbaşçysy, işjeň okuwçylaryň topary, taryh gurnagynyň wekilleri gatnaşýarlar. Ady tutulanlaryň hemmesi agşamy taýýarlamak boýunça iş toparyny düzýärler.

Iş topary maksatnamanyň taýýarlanylýan taslamasyna, otagy taýýarlamaklygyň eskizine we sahna seredýär, üýtgeşmeler, anyklamalar, üstüni ýetirmeler girizýär.

Agşamyň geçiriljek otagynyň taýýarlanylýşynyň uly bilim we terbiýe berijilik ähmiýeti bar. Otagyň başarnykly bezelmegi agşama gatnaşyjylara göwün göteriji täsir edýär we ol has açyk göz önüne getirmäni berýär. Taryh boýunça geçirilýän her bir agşamy dürli görnüşde taýýarlamak teklip edilýär.

Her bir taryh agşamynyň geçirilýän otagy taýýarlanylýanda, esasan, aşakdakylara üns bermek gerek:

Agşamyň temasynyň ady uly, owadan edilip ündew kagyzyňa ýazylmaly;

Taryhy şahsyýetleriň, serkerdeleriň portretleri, çekme suratlar, taryhy albomlardan alnan suratlar, söweşleriň çyzgylary, meýilnamalary ýerleşdirilmeli;

Agşamyň temasyna bagyşlanylýan aýratyn synlaryň taýýarlanýa-da umumy mekdep boýunça taýýarlanylýan maglumatlar bolmaly;

Agşamyň temasy boýunça çeper-taryhy we ylmy-populýar edebiýatlaryň sergisini guramaly.

Okuwçylaryň agşama taýýarlan albomlarynyň, žurnallarynyň, portretleriniň, suratlarynyň, maketleriniň ýerleşdirilmegini;

kagyздan taýýarlanylýan dürli bezegleriň hem öz ornuny tapmagyna;

agşamda çykyş edýänleriň familiýasy, ady görkezilen, çeper ýerine ýetirilýän maksatnamasynyň taýýarlanylýmagyna;

agşamyň myhmanlar hem mekdep ýolbaşçylary üçin suratlar bilen bezelen maksatnamasynyň hem bolmagyna we ş.m. üns bermeli.

Agşama gatnaşyjylar baýramçylyk lybaslary bilen geýinseler ýerlikli bolýar.

Agşamyny geçirilýän otagyny bezemeklige okuwçylaryň özlari, synp ýolbaşçylary, kate bolsa ata-eneler hem gatnaşýar.

Edebiýat mugallymy çeper höwesjeňleriň işini hem-de çeper okaýyşlaryň ýerine ýetirilişi barada öz belliklerini aýdýar, alypbaryja ýolbaşçylyk edýär.

Aýdym mugallymy agşamda ýekelikde, köpçülik bolup ýa-da saz gurallarynda çykyş edýänleri taýýarlaýar. Synp ýolbaşçysy bilen agşamda aýdym aýtjak, saz çaljak okuwçylary taýýarlamagyň gününü we sagadyny ylalaşýar.

Surat mugallymy agşamyny geçiriljek otagynyň, sahnanyň bezelişi boýunça öz pikirini aýdýar. Işjeň okuwçylar bilen agşamyny geçiriljek otagyny taýýarlamaga gatnaşýar.

Taryh gurnagynyň işjeň okuwçylary öz ýolbaşçylary bilen birlikde çykyş ediljek nutugyň temasyny, nutuk bilen çykyş edýänleri we alyp baryjyny belleýärler. Şeýle-de gurnagyň aýratyn agzalaryna agşama taýýarlygyň gidişi hakynda maglumat taýýarlamagy tabşyrýarlar, onuň geçirilişi boýunça makala ýazýarlar. Agşamyny jemleri barada mekdebiň diwar gazetini, etrap, welaýat metbugaty üçin makalalar ýazýarlar.

Synp ýolbaşçylary agşam geçirmek boýunça geçirilýän maslahatda agşamda çykyş etmek üçin atlary tutulan okuwçylaryň mümkinçiliklerini hasaba alýarlar we agşamny taýýarlamaga girişýärler. Olar öz synpynyň okuwçylarynyň bezeg işleri üçin maglumat ýygnamaga bolan mümkinçiliklerini anyklaýarlar. Iň esasy hem agşamda horda, ýekelikde we beýleki çykyşlar bilen çykyş etmäge güýçleriniň ýetjekdigine okuwçylary ynanýarlar.

Maslahatda iş topary agşama taýýarlygyň kalendary meýilnamasyny belleýär. Agşama taýýarlygyň birinji etabyny guramak synp ýygnynda, diwar gazetiniň nobatdaky sanynda we gurnaklarda maglumat bermek bilen amala aşyrylýar.

Agşamyny üstünlikli bolmagy, esasan, nutukçylaryň we çeper höwesjeňleriň çykyşlaryna gatnaşýanlaryň başarnykly, ünsli saýlanylmagyna hem bagly bolýar. Bu ýagdaýda okuwçylaryň islegleri bilen bir wagtda olaryň ösüşlerini, mümkinçiliklerini hem hasaba almak ze-

rur. Bu zatlary, aýratyn hem, çylşyrymly çykyşlara taýýarlyk göründe göz önünde tutmaly.

Goşgy okaýanlar saýlanylanda taryh mugallymy kimiň goşgyny oňat okaýandygyny anyk bilmeýän bolsa, edebiýat mugallymy bilen maslahatlaşmaly. Şeýle-de okuwçylaryň goşgy okaýyşlaryny aýratynlykda diňläp görmeli. Şondan soň mugallym goşgyny oňat okaýanlary saýlaýar. Bu ugurdan gowşak taýýarlyklylary, önünden bilelikde işlemek bilen, ilki gurnakda ýa-da umumy synp agşamyn-da çykyş etmek üçin taýýarlamaly, soň mekdep boýunça geçirilýän agşamda çykyş etmeklige rugsat bermeli. Şeýle edilende, soňlugy bilen olaryň özleri döredijiligiň dürli görnüşlerinde «öz rollaryny» kesgitläp bilýärler, çykyş etmek üçin maglumaty saýlap bilýärler. Şunda mugallymyň esasy meselesi okuwçylaryň maglumatlar bilen oňat işlemeklerini ýola goýmak bolup durýar.

Okuwçylar çeper eserleriň tekstlerini öwrenmeklige giriş-mänkäler, mugallym heňine laýyklykda nädip manyly, täsirli edip, basymyny ýerinde goýup, aýratyn ýerlerinde manysyna laýyk gelýän el-ýüz hereketleri bilen utgaşdyryp okamalydygyny görkezýär.

Agşama taýýarlanylanda çeper maglumatlaryň tekstiniň öwrenilişini barlamak üçin mugallym ýa-da talyp tejribeçi sapaklardan soň okuwçylar bilen goşgularyň, nutuklaryň we beýlekileriň üstünde işleýärler.

Nutukçylary, agşamy alypbaryjylary we beýlekileri taýýarlamak. Eger düzgün bolşy ýaly, edebiýat mugallymy çeper okaýyşlar bilen çykyş edýänleriň başarnyklaryny kämilleşdirmegiň üstünde işlemek bilen meşgullansa, taryh mugallymy ön belläp geçişimiz ýaly, nutukçylary taýýarlaýar.

Käbir agşamlarda nutuk bolmaýar. Onuň mazmuny alypbaryjynyň tekstinde ýa-da çeper höwesjeňleriň maglumatlarynda şöhlelenýär.

Agşamy alypbaryjy çykyş edýänleriň arasynda esasy orny eýeleýär. Ol gysga çykyşlarda, gysga taryhy maglumat görnüşinde agşamynyň maksatnamasynyň aýratyn böleklerini birleşdirýär. Mysal üçin, alypbaryjy ýurtdaky ýagdaýlary häsiýetlendirýär, taryhy pro-

sesiň kanunalaýyklygyny görkezýär, dürli görnüşli maglumatlary jemleýär we ulgamlaşdyrýar. Alypbaryjy agşama gatnaşyjylaryň maksatnama laýyklykda edilýän çykyşlary düşüniň kabul etmeklerine kömek edýär.

Alypbaryjynyň roluny oňat umumy ösüşe eýe bolan, Watanymyzyň taryhyny oňat bilýän okuwçy ýerine ýetirip bilýär. Alypbaryjy öz çykyşynyň tekstini maksatnamanyň mazmuny esasynda, taryh we edebiyat mugallymlarynyň maslahatlaryna laýyklykda düzýär. Alypbaryjynyň tekstiniň birinji nusgasyny taryh mugallymy barlaýar, bellikler edýär, düzedişler girizilenden soň, tekstiň ikinji nusgasy öwrenilýär.

Agşamda alypbaryjylaryň sany iki-üç hem bolup biler. Beýle bolanda agşamyň maksatnamasynyň бүтін тексти olaryň arasynda aýratyn we gutarnykly böleklere bölünip paýlanylýar. Maglumatyň şeýle bölünip taýýarlanylmagy teksti öwrenmegi ýeňilleşdirýär.

Taryh boýunça geçirilýän agşamlaryň maksatnamalaryna köpçülik bolup ýerine ýetirilýän hor çykyşlary-da girizilýär.

Horuň ýolbaşçysy agşamyň maksatnamasy tassyklanylandan soň, bellenilen aýdym-sazlary öwretmeklige girişýär. Ol horuň hepdede bir sagatdan, iki gezekden az bolmadyk taýynlanmasyny geçirýär. Aýdymyň teksti iň bolmanda iki okuwça birden ýeter ýaly görnüşde ýazdyrylýar. Horda, takmynan, 20–30 adam töweregi bolan oglanlaryň we gyzlaryň toparlary bolsa maksada laýyk bolýar. Saz ukyplary dürli bolan köp okuwçydan düzülen hor bilen jemi baş-alty gezek (täze aýdymlaryň sanyna we hora gatnaşýan okuwçylaryň saz medeniýetine baglylykda) taýynlanma geçirmek gerek bolýar.

Şeýle-de halk saz gurallaryndan baş çykarýan, uly bolmadyk sazandalar topary bilen iş geçirilýär.

Taryh boýunça guralýan agşamlara nutukçylardan, goşgy okanlardan, hor çykyşlaryna gatnaşýanlardan başga-da otagy, sahnany taýýarlaýan we agşamyň temasyna bagyşlanylan maglumatlar ýerleşdirilen ýörite sanyny çykarýan, aýratyn ýagdaýlarda taryh gurnagynyň agzalarynyň işleriniň sergisini guraýan okuwçylaryň ýörite topary-da gatnaşýarlar.

Agşamy geçirmek üçin bezeg işlerini alyp barýan okuwçylaryň ýeterlik sanyňy bölüp almak gerek, eger şeýle edilmese, okuwçylaryň az sanly toparyna agram düşmegi mümkin. Bezeg işlerini alyp barýan bu topara surat mugallymy ýolbaşçylyk etmeli. Ol özbaşdak we toparlaýyn ýerine ýetirmek üçin ýumuşlar berýär. Mysal üçin, okuwçylaryň bir topary agşama degişli maglumatlary ýazýarlar we bezeýärler. Agşama degişli maglumatlaryň tekstini ýokary synplaryň işjeň okuwçylarynyň gatnaşmagynda taryh mugallymynyň kömegi bilen okuwçylar taýýarlaýarlar. Agşama degişli maglumatlaryň es-kizini surat mugallymy taýýarlaýar. Okuwçylaryň beýleki bir topary agşamyň uly ölçegdäki maksatnamasyny, myhmanlar we mekdep ýolbaşçylary üçin agşamyň maksatnamasy ýerleşdirilen, owadan edilip bezelen çagyryş bileтиниň birnäçesini taýýarlaýarlar. Üçünji topar bolsa agşam üçin çyzgylary, meýilnamalary çyzýarlar, ündew surat-lary, agşama degişli ýazgylary çarçuwa dartylan matanyň, galyň ak kagyzyň ýüzüne ýazyp taýýarlaýarlar. Eger otagda interaktiw tagta we beýleki multimedia tehnologiýalary bar bolsa, agşamda çykyş wagtynda peýdalanyljak ähli maglumatlary şolara geçirip taýýarla-maly. Ündewsuratlary, çyzgylary, portretleri taýýarlamak üçin maglu-matlary okuwçylaryň özleri taýýarlaýarlar we otagy hem-de sahnany nähili oňat edip bezemelidigi hakynda oýlanýarlar.

Agşama taýýarlygyň tamamlajy etaby ähli çykyş edýänleri üns-li diňlemeklik zerur bolan baş taýynlanma bolup durýar.

Baş taýynlanmada ähli ýerine ýetirijileriň öz maglumatlaryny berk bilmekleri gerek we ähli çykyşlar edil agşamdaky ýaly joşgun bilen geçmeli. Baş taýynlanma, adatça, taryh, edebiyat mugallymlary, horuň we saz toparynyň ýolbaşçysy, mekdep müdiri ýa-da onuň okuw işleri boýunça orunbasary we ähli ýerine ýetirijiler gatnaşýarlar.

Iş topary iň soňky görkezmeleri we düzedişleri edýär. Käbir zatlary düzeder we üýtgeder ýaly otagy bezemek üçin niýetlenilen maglumatlary barlamaklyk agşamyň geçirilmeli gününe iki-üç gün galanda geçirilýär. Agşamyň geçiriljek otagynyň we sahnanyň ag-şamdan bir gün öň doly taýýar bolmagy zerur, şonda otagyň bezelişi-ni we ähli goýlan materiallaryň meýilnama boýunça ýerleşdirilişini iň soňky gezek ünsli barlamak gerek.

Umumy mekdep boýunça geçirilýän taryh agşamyna taýýarlanmak üçin 6–8 hepde gerek, synp boýunça geçirilýän agşama bolsa 4–6 hepde gerek bolýar.

Agşamnyň geçirilişi we jemlenilişi. Ähli ýerine ýetirijiler agşam geçirilende sahnada durmaly we öz ýerlerini bilmeli. Nutukçylar we agşamy alypbaryjy sahnanyň önünde çep tarapda ýerleşseler, ýerlikli bolýar. Şonuň üçin bu ýerde mümkin bolsa, olaryň çykyşlarynyň tekstlerini amatly ýerleşdirerleri we peýdalanar ýaly tekje goýulmaly. Goşgy okaýanlar we aýdym aýdýanlar üçin ýer sahnanyň önünde ortada, agşama gatnaşyjylara golaýrak bolýar. Ýerine ýetirijileriň ýüzleri oňat görünýän bolmaly, beýle etmeklik olaryň el, ýüz, göz hereketlerini agşama gatnaşyjylaryň görmekleri üçin gerek.

Agşamnyň maksatnamasy üçin jogapkär adam bolan taryh mugallymy çeper höwesjeňleriň çykyş edýän wagty sahnanyň aňyrsynda ýerleşýär. Ol agşamy alypbaryjy bilen doly gatnaşykda hereket edýär. Çykyş edýän çeper höwesjeňleriň hem familiýalary görkezilýär, ýolbaşçy çykyş edýänlere sahna çykmak barada duýdurýş berýär, alypbaryjy bolsa olary sahna çagyryar.

Käwagtlarda agşamlarda çykyş edýänleriň alyp baryjynyň çagyryşy bolmazdan, özleriniň sahna çykýan wagtlary-da bolýar. Eger çykyşlaryň maglumatlary oňat işlenilen bolsa, alypbaryjylaryň biri agşamnyň gidişine ýolbaşçylyk edýär. Bu ýagdaýda mugallymyň aladasy artykmaç bolýar.

Agşam wagtynda mümkin bolsa arakesme edilse, ýerlikli bolýar. Sebäbi, takmynan, iki sagada golaý wagtyň dowamynda yzygider diňlemek we seretmek kyn bolýar. Şonuň üçin, takmynan, bir sagat geçenden soň, on baş minutlyk arakesme etmek gerek. Arakesme wagtynda agşama gatnaşyjylar sergi bilen, otagyň bezelişi bilen oňat tanşyp, maksatnamanyň mazmuny we çykyşlaryň hili boýunça pikir alşyp bilýärler. Bu ýagdaýda gurnakçylar we otagy bezemäge gatnaşyjylar, agşamy görüjiler we myhmanlar bilen meşgullanýarlar. Olaryň ünsüni dergilere, surat bukjalaryna, agşama degişli düzülen, goýlan zatlara çekmek has peýdaly bolýar. Agşam, adatça, alypbaryjynyň birnäçe jemlemeleri we horuň, saz toparlarynyň

çykyşlary bilen, käte bolsa tans toparlarynyň tans çykyşy bilen jemlenýär.

Her bir agşam geçirilenden soň, «Agşam oňa gatnaşyjylarda nähili täsir galdyrypdyr? Haýsy zatlar olara aýratyn gowy ýarapdyr? Nähili kemçilikler bolupdyr?» we ş.m. soraglar arkaly agşamyň jemi jemlemeli. Bu ýerde myhmanlaryň, mugallymlaryň pikirlerini-de bilmeli. Ýöne iň esasy agşamyň okuwçylara eden täsirini bilmek has möhümdir. Okuwçylar, adatça, öz pikirlerini bir-birleri bilen, mugallymlary we synp ýolbaşçysy bilen söhbetdeş bolanlarynda aýdýarlar. Şol bir wagtda özlerinde galan täsirleri diwar gazetleriniň üsti bilen hem aýdyp bilýärler. Geçirilen agşamý golaýdaky pedagogik maslahatda ara alyp maslahatlaşmak hem maksada laýyk bolýar. Taryh boýunça agşam geçirilenden soň gözegçilik edilip görülse, onuň okuwçylarda taryhy kitaplara we çeper edebiýata gyzyklanma döredýändigini, Watanymyzyň taryhyny, onuň şöhratly geçmişi we şu gününü öwrenmäge gyzyklanmanyň artýandygyny, okuwçylaryň taryhy gözýetimlerini giňeldýänligini aýdyň görmek bolýar. Bularyň hemmesi okuwçylarda Watana bolan söýgini, halkymyzyň taryhy geçmişi öwrenmäge bolan islegi ösdürýär.

Taryh agşamlary taryh dersiniň maksatnamasy bilen baglanyşykly bolup, okuwçylara taryh boýunça has çuň we berk bilim bermeklige kömek edýär, okuwçylaryň sapaga işjeň gatnaşmaklaryna getirýär, özbaşdak pikirlenmek, geplemek we ş.m. başarnyklaryny ösdürýär.

Taryh agşamyny geçirmekligiň netijeli taraplarynyň biri hökmünde okuwçylaryň öz aralarynda bir-birleri bilen ýakynlaşmaklaryna, şeýle-de mugallym bilen okuwçylaryň ýakynlaşmaklaryna edýän täsirini bellemek bolýar.

Taryh gurnagynyň işiniň onuň agzalary nähilidir bir gyzykly işi ýa-da gyzykly sapagy, taryh agşamý ýaly köpçülikleýin synpdan daşary çäräni ýa-da synp ylmy maslahatyny we ş.m. geçirenlerinde janlanýandygyny tejribeler görkezýär. Diýmek, taryh agşamý taryh gurnagynyň işiniň ilerlemegine-de ýardam edýär.

Şeýle-de taryh agşamynyň geçirilmeginiň netijesinde mekdebiň taryh otagy, mekdep muzeýi çyzgy, söweşleriň meýilnamalary, görnükli şahsyýetleriň we serkerdeleriň portretleri, olara degişli tekstler we ş.m. görkezme esbaplar bilen baýlaşýar.

§ 4. Taryh dersi boýunça okuw gezelençlerini guramagyň we geçirmegiň usullary

Taryh dersi boýunça okuw gezelençleriniň ähmiýeti we görnüşleri. Taryh dersi boýunça synpdan daşary geçirilýän işleriň esasy görnüşleriniň ýene biri okuw gezelenjidir. Ol mekdep okuwçylarynyň taryhy ýerleri (taryhy we medeni ýadygärlikler, taryhy wakalaryň bolup geçen ýerleri, zawod, fabrik we beýlekiler) tebigy şertlerde synlamaklary arkaly ýa-da ýörite döredilen toplamalaryň (muzeý, sergi) üsti bilen öwrenýän proseslerine ýolbaşçylyk edýän mugallymyň – belediň (ekskursowodyň) we okuwçylaryň bilelikdäki işi netijesinde amala aşyrylýar.

Okuw gezelenjiniň esasy maksady ýaş nesli okatmagyň we terbiýelemegiň meselelerinden gelip çykýar. Okuw gezelenjiniň maksady taryh boýunça täze bilimleri okuwçylara ýetirmek, okuwçylaryň alan bilimlerini berkitmek hem-de anyklaşdyrmak, okuwçylarda watsöýüjiligi, zähmete hakyky garaýşy we ş.m. terbiýelemekden ybarat bolup biler.

Şeýle-de gezelenjiň maksady oňa gatnaşyjylarda terbiýeçilik meseleleriniň birine laýyk gelýän kesgitli duýgulary, göz önüne getirmeleri we garaýyşlary kemala getirmekden we ösdürmekden ybaratdyr.

Gezelençleriň önünde goýulýan meseleler okuw maksatnamasyndan, taryh boýunça okuw dersiniň materiallaryndan we mekdebiň terbiýeçilik işleriniň meýilnamasyndan gelip çykýan meselelere bagly bolýar.

Gezelenç wagtynda we sapakda okuw maglumatlaryna akyl ýetirmeklik bolup geçýär, akyl ýetirýänler okuwçylar bolýarlar. Gezelençlerde we sapak wagtynda bu maglumatlary özleşdirmek mugallymyň ýolbaşçylygynda amala aşyrylýar. Emma diňe gezelençlere mahsus alamatlary bellemek bolýar. Mysal üçin, sapakda akyl ýetirmegiň we terbiýelemegiň esasy serişdesi mugallymyň habar berýän (kämahal görkezme esbaplaryň) maglumatlary bolýar. Gezelençlerde bolsa akyl ýetirmegiň we terbiýelemegiň serişdeleri elmydama görkezilýän zatlar we olaryň kömegi arkaly berilýän maglumatlar bolýar. Sapakda görkezme esbap serişdeleriniň bolmazlygy diňe onuň

birnäçe etaplarynyň başgaça guralmagyna getirýär, emma gezelençlerde gökezme esbaplaryň bolmazlygy olaryň ähli gurluşynyň bozulmagyna getirýär.

Eger sapakda, düzgün bolşy ýaly, görkezme esbaplaryň ulgamy ýönekeý bolsa, gezelençlerde görkezilýän zatlaryň has çylşyrymly ulgamynyň hem orny bolýar.

Ýerli ölkäni öwrenmekligiň görnüşleriniň biri hem taryh der-si boýunça okuw gezelençleridir. Okuw gezelençleri wagtyndaky anyk gözegçilikler daş-töweregimizi gurşap alan taryhy hakykat we jemgyýetiň ösüşiniň kanunalaýyklygy hakynda dogry göz önüne getirmäni döretmäge, okuwçylaryň gözüetimlerini giňeltmäge, mede-niýetini ýokarlandyrmaga kömek edýär. Şeýlelikde, taryh sapagynda öwrenilýän maglumatlaryň üsti ýetirilýär.

Maddy ýadygärlikleriň öwrenilmegi okuwçylara halkyň zäh-metini, adamlaryň durmuşyny, adamzat gatnaşyklaryny, uly taryhy wakalary we ş.m gaýtadan göz önlerinde dikeltmäge mümkinçilik berýär.

Taryh boýunça okuw gezelençleri okuwçylara estetiki terbiýe bermekligiň täsirli serişdeleriniň hem biridir. Sungat eserlerini, adam-laryň estetiki işlerini öwrenmek bilen okuwçylar adamzadyň ruhy ga-zananlary bilen tanyşýarlar. Belet – mugallym okuwçylarda estetiki garaýyşlary, islegleri kemala getirmäge we ösdürmäge kömek edýän žiwopis, heýkeltaraşlyk, binagärçilik eserlerini olara görkezýär.

Okuw gezelençleri mekdep okuwçylaryna harby-watançylyk terbiýesini bermekligiň serişdeleriniň hem biridir. Türkmen ýigitle-riniň söweş gahrymançylygyny görkezen ýerlerine baryp görmek, muzeýdäki gadymy zatlar bilen tanyşmak, binagärlik desgalarynyň toplumlaryny görmeklik we beýlekiler çagalaryň ýadynda çuň yz galdyryýar.

Okuw gezelençleri maddy gymmatlyklara we hadysalara düşün-meklige obrazlylyk berýär. Okuwçylar synpda söweş hakyndaky mazmuny boýunça, köplenç, umumy bolan gürrüňi sözün täsiri bi-len kabul edýärler. Okuw gezelençlerinde bolsa göz önüne getirmeler ýolbaşçynyň janly sözi arkaly anyk maglumatla daýanylmak esasynda amala aşyrylýar.

Kärhanalara, zawod-fabriklere, gurluşyklara we ş.m. guralýan okuw gezelençleri okuwçylary häzirki döwür bilen tanyşdyrmaga mümkinçilik berýär. Olar okuwçylary biziň halkymyzyň zähmeti netijesinde gazanylanlar bilen tanyşdyrýar. Okuwçylarda öz Watanlaryna bolan buýsanç we guwanç duýgusyny terbiýeleýär.

Öňdebaryjy senagat kärhanalaryna, gurluşyklara guralýan okuw gezelençleri wagtynda okuwçylar diňe bir zähmet çekilişi we şertleri bilen tanyşman, eýsem işçiler bilen duşuşyklar, gürründeş bolýarlar. Işin bu görnüşleriniň ýönekeý, ýöne hormatly we möhüm hünärdigine göz ýetirýärler. Şonuň üçin okuw gezelençleri mekdep okuwçylaryna zähmet terbiýesini bermeklige-de ýakyndan kömek edýär.

Okuw gezelençleri taryhyň mekdep dersi bilen baglanyşykly we kesgitli tema boýunça sapak geçirilmezden öň hem geçirilip bilinýär. Onuň belenilmegi şol tema bolan gyzyklanmany artdyrýar, öwrenilmeli okuw maglumatlaryny görkezme esbap maglumatlary bilen baýlaşdyrýar. Okuw gezelençleri okuwçylaryň synpda alan bilimlerini berkitmek üçin hem guralyp bilner.

Taryh sapaklarynda öwrenilýän temalar bilen baglanyşykly guralýan okuw gezelençleri hyzmatyna we geçirilýän ýerine baglylykda täze okuw maglumatlaryny öwrenmek, jemleýji gaýtalamak hem-de giriş (derse) okuw gezelençleri ýaly görnüşlerde bir-birlerinden tapawutlanýarlar.

Häzirki wagtda okuw gezelençleri mekdepde okuwçylar bilen okuw we synpdan daşary geçirilýän işleriň bütin ulgamynyň düzüm bölegi hökmünde çykyş edýärler. Okuw gezelençleri bilen birlikde mähriban ölkämizi toplumlaýyn öwrenmegiň möhüm görnüşleri-de giňden peýdalanylýar.

Bilşimiz ýaly, taryh dersi boýunça okuw gezelençleri synpdan daşary işleriň bütinleýin özbaşdak geçirilýän görnüşi bolman, ol synpdan daşary işleriň beýleki görnüşleri bilen utgaşdyrylýar. Mysal üçin, mugallym VII synpyň okuwçylary bilen öz şäherimiziň taryhyny öwrenmek boýunça gurnak işini alyp barýar. Okuwçylar bilen «Täze daş asyrynda Watanymyzyň çäklerinde adamlaryň ýaşayyş durmuşy» diýen tema boýunça sapak geçirilýär.

Gurnak agzalary Esen Ataýewiň «Ýüz müň ýyl mundan ozal» diýen kitabyňy okaýarlar we ara alyp maslahatlaşýarlar. Şeýle-de taryhy ölkäni öwreniş muzeýine okuw gezelenji geçirilýär. 7-nji synply gurnakçylaryň kitaby okamaklary, ara alyp maslahatlaşmaklary we muzeýe okuw gezelenjiniň guralmagy dersiniň maksatnamasy boýunça öwrenen maglumatlarynyň üstüni ýetirýär we bilimlerini giňeldýär.

Okuw gezelençleri ýerli ölkäni öwrenişini, mekdep muzeýini döretmegiň düýbünü tutup biler. Okuw gezelenji wagtynda okuwçylar maglumatlary ýygnaýarlar. Netijede, olary mekdepde özläriniň muzeýini döretmek höwesini gurşap alýar.

Okuw gezelençleriniň ýerine ýetirilişiniň gidişinde okuwçylaryň bilimlerini öleşdirmek başarnyklaryny we endiklerini berkitmek, dünýägaraýyşlaryny we olaryň geljekde bilimlerini özbaşdak ele almaklaryny, döredijilikli peýdalanmaklaryny ösdürmekligi gazanmak bolýar. Mysal üçin, mekdep muzeýi mugallymyň ýolbaşçylygynda okuwçylaryň öz elleri bilen döredilýär. Okuwçylar resminamalary, suratlary, tapyndylary we ş.m. ýygnaýarlar, muzeýiň tematik meýilnamasyny, maketleri işläp taýýarlamaklyga, gadymy zatlary ýygnamaklyga gatnaşýarlar. Muzeý okuwçylaryň bilelikdäki zähmetleriniň netijesinde döreýär. Ondaky gadymy zatlary birnäçe ýyllaryň dowamynda ýygnaýarlar we hemişe täze materiallar bilen üstüni ýetirip durýarlar.

Mekdep muzeýinde belet okuwçylaryň özləri bolýarlar. Olaryň özləri halkyň önünde çykyş edýärler. Okuwçylaryň şulara meňzeş işleri diňe bir olaryň gözýetimlerini giňeltmän, olaryň ýetişiklerini hem ýokarlandyrýar.

Taryh dersi boýunça okuw gezelençleriniň bir-birinden mazmuny we guralyşy boýunça üç sany esasy görnüşi tapawutlandyrylýar. Olar ýerli ölkä we uzak ýerlere guralýan taryhy ölkäni öwreniş muzeýlerine guralýan we toplumlaýyn gezelençlerdir.

Okuwçylaryň öz ölkämiz, onuň taryhy we häzirki wagtdaky ýagdaýlary bilen tanyşdyrmagyň esasy serişdeleriniň biri taryhy ölkäni öwreniş okuw gezelenjidir. Onuň birnäçe görnüşleri bardyr. Olar, esasan, aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Taryhy okuw gezelenji;
2. Arheologik gezelenç;
3. Şähere, oba guralýan okuw gezelenji;
4. Taryhy-önümçilik okuw gezelenji;
5. Taryhy-medeni okuw gezelenji;
6. Sungaty öwreniş boýunça okuw gezelenji;
7. Taryhy-terjimehal okuw gezelenji;
8. Harby-taryhy okuw gezelenji.

Toplumlaýyn okuw gezelenjinde onuň guralýan ýeri dürli nukdaýnazardan öwrenilýär. Gezelenjiň bu görnüşü taryh mugallymy bilen edebiýat, geografiýa, biologiýa we beýleki ders mugallymlarynyň bilelikde guramaklary netijesinde geçirilip bilner. Mysal üçin, ýeňil senagat kärhanasyna guralan okuw gezelenjinde taryh mugallymy okuwçylary kärhananyň döreýiş taryhy we ösüşü, geografiýa mugallymy kärhananyň ykdysady görkezijileri, himiýa mugallymy tehnologik ýagdaýlary barada gürrüň bermekleri ýaly görnüşde gurap bolýar.

Muzeýlere guralýan okuw gezelenjinde okuwçylar maddy we ruhy medeniýetden galan, durmuşda ulanylan zatlar, taryhy resminamalar we beýlekiler bilen tanşyp bilýärler. Öz mazmuny boýunça taryhy, taryhy ölkäni öwreniş, harby-taryhy, bir adamyň ömri-durmuşyna bagyşlanan, çeperçilik we beýleki muzeýler bolýar. Muzeýde taryhy wakalary, aýratyn taryhy şahsyýetiň işlerini zatlaryň kömegi arkaly görkezmekligi örän netijeli amala aşyrmak bolýar. Bu ýerde okuwçylar ulgamlaşdyrylan görnüşde daşdan zähmet gurallaryny, sowutlary, naýzalary, geýimleri, umuman, durmuşyň bir parçasyny görüp bilýärler.

Okuw gezelenjiniň temasy okuw dersi ýa-da synpdan daşary iş bilen baglanyşykly bolup biler.

Döwlet we mekdep muzeýlerine guralýan taryh boýunça okuw gezelenjiniň temasy dürli bolýar.

Okuw gezelenjine taýýarlyk we ony geçirmegiň usullary. Okuw gezelenji okuw hem synpdan daşary işleriň goşmaça görnüşleriniň biri bolup, ol edil taryh sapagy ýaly umumy pedagogik ýörelgelere

esaslanýar. Sapaga we okuw gezelenjine taýýarlanylanda ýeke-täk bilim hem terbiýe berijilik meseleleri yzarlanýar. Mugallym mekdep okuwçylarynyň ýaşyny, olaryň bilimlerini we gyzyklanmalaryny hasaba alýar, işiň häsiýeti we usullary hakynda oýlanýar. Okuwçylaryň haýsysyna nähili ýumuşlar teklipe etjekdigini we ş.m. belleýär.

Okuw gezelenjine taýýarlyk taryh sapagyna taýýarlykdan düýpli tapawutlanýar. Taryh sapagyna taýýarlyk göründe bu iş mekdep maksatnamasyna laýyklykda amala aşyrylýar. Mundan başga-da mugallymyň işiniň umumy ugruny görkezýän okuw kitaby esasy gollanma bolup hyzmat edýär. Okuw gezelenjine taýýarlanylanda maksatnamadaky ülke maglumatlaryny peýdalanmak baradaky görkezmeler hasaba alynýar, okuw kitabyňyň, resminamalaryň aýratyn maglumatlary peýdalanylýar. Şonuň üçin okuw gezelenjiniň soraglaryny mugallymyň özi maksatnama we okuw kitabyňa köp seretmezden ýa-da onuň bilen hiç hili baglanyşyksyz taýýarlaýar. Okuw gezelenjiniň häsiýetini we onuň maglumatlarynyň göwrümini, ýerini, olary öwrenmekligiň yzygiderliligini, ugruny, dowamlylygyny kesgitleýär.

Okuw gezelenjini gurajak mugallym – belediň muzeýdäki gadymy zatlar, taryhy-binagärlik ýadygärlikleri, taryhy ýerler we ş.m. bilen öňünden tanyşmagy zerur. Okuw gezelenjine taýýarlananda mugallym gezelenjiň maglumatlarynyň taryhy okatmak bilen nähili arabaglanşygynyň bardygyny, okuw prosesinde ýa-da synpdan daşary işde onuň nähili orun eýeleýändigini kesgitleýär. Şuňa baglylykda okuwçylara kesgitli ýumuşlar berilýär. Okuw gezelenjine taýýarlygyň şunuň ýaly başlangyç etabynyň talabalaýyk geçirilmegi soňraky işiň üstünlikli bolmagyna köp derejede bagly bolup durýar.

Okuwçylar bilen okuw gezelenjini taryh mugallymynyň özi geçirse, has netijeli bolýar. Sebäbi mugallym öz terbiýeleýänleriniň gyzyklanmalaryny, aýratynlyklaryny we mümkinçiliklerini oňat bilýär, hiç kim öwrenilýän tema bilen okuw gezelenjiniň maglumatlaryny taryh mugallymynyň özi ýaly baglanyşdyryp bilmeýär.

Okuw gezelenjiniň kesgitli temasy bolmaly. Okuw gezelenjiniň temasy onuň netijesinde açyp görkezmek zerur bolan aýratyn so-

raglardan düzülýär. Onuň temasy taryh boýunça okuw we synpdan daşary işleriň meýilnamasy bilen baglanyşykly saýlanylýar. Şeýle-de ol sapakda, taryhy ýa-da ölkäni öwreniş gurnagynda, mekdepde taryh dersi boýunça geçirilýän ylmy maslahatlarda we beýlekilerde saýlanylan soraglar bilen hem baglanyşykly bolup biler.

Okuw gezelenjiniň maglumatlaryny öwrenmeklik hem oňa taýýarlanmaklygyň esasy etaplarynyň biridir. Ilki okuw gezelenjiniň meselesi boýunça ýazylan kitaplaryň we makalalaryň sanawy düzülýär. Olara umumy okuwdan, gollanmalardan, maglumat beriji ýatlama we çeper edebiýatdan başga nämeleriň girýändigini kesgitlenilýär. Gerek bolan ýagdaýynda resminamalar ýygyndysy, döwürleýin metbugat öwrenilýär, käte bolsa arhiwe ýüzlenilýär.

Okuw gezelenjine taýýarlyk göründe hünärmenleriň maslahaty, wakalara gatnaşanlar we gözi bilen görenler, zähmetde tanalanlar, önümçiligiň öndebaryjylary bilen duşuşyklar, olaryň beren maglumatlary uly kömek edýär.

Okuw gezelenjini okuwçy geçirmeli bolaýanda-da, mugallymyň özi çeşmeleriň sanawyny düzmeli, zerur maglumatlary öwrenmeli.

Taryhy-ölkäni öwreniş muzeýiniň, okuw gezelençlerini gurmaga ýardam edýän guramalaryň ýok ýerlerinde okuw gezelenjine taýýarlyk has kyn bolýar. Eger mekdep uly bolmadyk ilatly ýerde ýerleşip, ol ýerde arhiw ýok bolup, kitaphanada bolsa taryh boýunça kitaplary az bolan mekdep okuwçylary bilen okuw hem-de synpdan daşary işler bilen baglanyşykly okuwçylary ölkäniň taryhy, onda soňky ýyllarda bolup geçen üýtgeşmeler, daýhan birleşikleriniň we hususy hojalyklaryň işleri bilen tanyşdyrmak üçin okuw gezelençlerini taýýarlamak we geçirmek bolýar.

Okuw gezelenjiniň guralýan ýeriniň uzaklygy we dowamlylygy, adatça, okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyk gelmeli. IV–V synp okuwçylary bilen pyýada ýöremek bilen guralýan okuw gezelenjiniň uzaklygy 2–2,5 km-den, dowamlylygy bolsa 1,5 sagat, VI–VIII synplarda 2,5–3 km-den, dowamlylygy 2–2,5 sagatdan köp bolmaly däl. Awtoýol okuw gezelenji wagty boýunça 1,5–2 sagada we 2,5–3 sagada laýyk gelmeli.

Köp maglumatlaryň toplanan ýeri bolan muzeýlere guralýan okuw gezelençleri kiçi synplar üçin 1 sagatdan 1 sagat 15 minuta, VI–VIII synplar üçin bolsa, 1 sagat 15 minutdan 1 sagat 30 minuta çenli bolmaly, şondan ýokary bolmaly däl.

Okuw gezelenjiniň guralýan ýeri kesgitlenilýän wagtda görkezilmeli ýeriň haýsy duralgada görkeziljekdigini, onuň maglumatyny, ondan-oňa geçmekligi, jemlemeleri-de kesgitlemeli. Okuw gezelenjiniň guralýan ýerini görkezmegi we ol baradaky gürrüňi meýilleşdirilen wagtda gutarmaly. Arakesme hakynda-da oýlanmaly. Arakesmäni 45 minut geçenden soň bermek bolýar. Sebäbi muňa okuwçylar mekdepde endik edýärler.

Okuw gezelenjinde peýdalanyljak usullar hakynda-da oýlanmaly. Usullar okuwçylaryň bilimleri oňat özleşdirmeklerini, başarnyklary we endikleri ele almaklaryny, alan bilimlerini özbaşdak we döredijilikli peýdalanmak başarnyklaryny ösdürýän bolmaly.

Okuw gezelençlerinde peýdalanylýan esasy usullaryň hataryna aşakdakylary goşmak bolýar:

görkezmek;

gürrüň bermek;

söhbetdeşlik(sorag-jogap usuly) we ş.m.

Okuw gezelençlerini geçirmegiň usullarynyň taryhy okatmagyň usullaryndan tapawudy okuw gezelençleriniň usullarynyň hökmany suratda görkezilýän zatlar bilen baglanyşykly bolýandygyndan ybaratdyr. Okuw gezelençleriniň görnüşleri we beýlekiler bilen baglanyşyklylykda peýdalanylýan usullar üýtgeýär. Mysal üçin, binagärlik boýunça okuw gezelençlerinde gürrüň usulyna garanyňda derňew usuly uly mana eýe bolýar.

Muzeýe guralýan okuw gezelençlerinde görkezmek täri has giň ulanylýar, emma şäher, köçe, etrap boýunça guralýan gezelençde bu tär kömekçi tär hökmünde peýdalanylýar.

Okuw gezelenji guralanda okuwçylar synlamaly ýeri we mugallymy – beledi görerleri ýaly toparlara bölmek gerek. Mugallym – bet, birinjiden, öz görkezýänlerini okuwçylaryň ählisi görerleri ýaly, ikinjiden, mugallymyň diňe bir görülmeli ýeri däl, eýsem okuwçylary hem görer ýaly ýagdaýlary göz önünde tutmaly.

Köplenç, okuw gezelenjine gatnaşyjylaryň mugallym – belediň töweregine halkalaýyn aýlanyp, mugallymyň bolsa olaryň ortasynda durup görkezmäge ýykgyň edýän wagtlaryna gabat gelinýär. Beýle edilende mugallyma görkezilýän ýeri, zady görkezmek kyn düşýär, okuwçylara bolsa görmek kyn düşýär. Şeýle ýagdaýda mugallym köp okuwçylary görüp bilmeýär, netijede bolsa, mugallym bilen okuwçylaryň arasyndaky baglanyşyk bozulýar.

Eger okuwçylaryň sany 40-dan köp bolsa, olary talabalaýyk toparlara bölmek başartmaýar. Okuwçylar mugallymyň berýän maglumatlaryny oňat kabul edip ýetişmeýärler we onuň hereketlerini doly görüp bilmeýärler. Şonuň üçin olar özlere amatly, hemmetaraplaýyn oňat görünýän ýerde ýerleşmeklige çalyşýarlar. Öz synanyşyklarynyň başa barjakdygyna göz ýetirenlerinden soň, gezelenjiň ýerine özbaşdak seretmeklige başlaýarlar. Şonuň üçin 20–25 adamdan köp bolmadyk topar bilen gezelenç guramak ýerlikli bolýar.

Okuw gezelenjiniň ýerini mugallym – belet söz we hereket bilen görkezýär. Mugallymyň gezelençdäki sözi taryh sapagyndaky sözünden düýpli tapawutlanýar. Okuw gezelenjinde mugallym okuwçylarda synlanmaly ýeri, onuň häsiýetli aýratynlyklaryny, alamatlaryny görmekligi oýarmaklyga çalyşýar. Bu ýerde bilim almagyň esasy çeşmesi mugallymyň sözi däl-de, gözegçilik etmek üçin teklipe edilýän ýer bolup durýar. Esasan, okuwçylara okuw gezelenji geçirilýän ýeri görmekligi öwretmeli. Gepleýiň derejesi we häsiýeti gezelenç geçirilýän ýere, mekdepe okuwçylarynyň joşgunlylyklaryna we akyl işlerine laýyk gelmeli. Mysal üçin, okuwçylar muzeýde sungat eserlerine seredýärler. Mugallym sözi bilen onuň gurluşynyň, çeper mazmunynyň aýratynlyklaryny açýar. Onuň gepleýişiniň derejesi okuwçylaryň görýän zatlary barada oýlanmaga mümkinçilik berýän görnüşde haýal bolmaly ýa-da beýan etmeklik dartgynly pikir etmäni talap etmeýän halatynda bolsa has çalt bolmaly. Çalt geplemeklik okuwçylaryň okuw gezelenjiniň geçirilýän ýerini gözden geçirmelerine, oýlanmaklaryna we görýän zatlaryny duýmaklyga ýetişmän galmaklaryna getirýär.

Görkezmek usuly okuw gezelenjinde möhüm usuldyr. Bilşimiz ýaly, görkezmek bilen derňew ikisi bir zat dälendir. Okuw gezelenjiniň

temasyna we maksadyna laýyklykda birnäçe zatlar görkezilýär, derňew edilýär. Mugallym üçin mekdep okuwçylarynyň ol hakynda umumy göz önüne getirme almaklary möhüm. Käte görkezmekligiň derňewiň başlangyjy, onuň taýýarlyk etaby bolýan ýagdaýlary-da bolýar. Okuw gezelenjinde sungat eserleriniň çeper obrazlaryny, onuň aýratyn häsiýetlerini we aýratynlyklaryny açýan çeper derňew aýratyn orny eýeleýär. Okuw gezelenji geçirilýän ýeriň derňewiniň gidişinde mekdep okuwçylary onuň umumy gurluşyndan kesgitli alamatlara, hillere, gatnaşyklara, arabaglanyşyklara akyl ýetirmeklige geçýärler. Gezelençde görkezilmeli ýeri görkezmek usuly beýleki usullar we tärlar bilen utgaşdyrylyp ulanylýar.

Okuw gezelenji geçirilýän ýeri derňew etmek maksada laýyk bolmaly. Mugallym önünden derňew etmekligiň yzygiderliligi hakynda oýlanmaly, okuwçylaryň düzümini, olaryň ýaşlaryny, bilimlerini, gyzyklanmalaryny hasaba almagy.

Okuw gezelenjini geçirmek okuwçylar gözegçilik etmekligiň meselelerine açyk akyl ýetirenlerinde öz maksadyna ýetýär. Şeýle bolmasa olar zatlara seredýärler, ýöne iň esasy zady görmeýärler. Dogry guralan okuw gezelenjiniň ýerini görkezmeklik gezelenç edijileriň gözegçilik etmek başarnyklaryny ösdürmäge ýardam edýär, olaryň akyl işlerini işjeňleşdirýär.

Gözegçilik etmekligiň gidişinde okuwçylaryň özlerinde galan täsirleri, gyzyklanmalaryny aýtmaklaryny, baha bermeklerini hem gazanmaly.

Taryhy okuw gezelençlerini geçirmegiň tejribesinde görkezmek usulynyň üç derejesi peýdalanylýar. Birinji derejesi başlangyç gözden geçiriliş, ikinji we üçünji derejeleri okuw gezelenjinde öwrenilýän zady görkezmek we derňew etmektir.

Görkezmek täri muzeýe guralýan okuw gezelençlerinde-de mugallym tarapyndan giňden peýdalanylýar.

Derňew edilende görkezilýän zadyň görnüşini göz önüne getirmek täri-de ulanylýar. Mysal üçin, muzeýde mugallym gönüden-göni söz arkaly Ikinji jahan urşunyň esgeriniň geýimini we ýaragyny görkezip, olaryň keşbini döredýär. Keşbiň beýle döredilişi gadymy

zatlaryň ýeterlik sanyny talap edýär we V–VI synp okuwçylary üçin has peýdaly.

Okuw gezelenjinde görkezilýän ýer (zat) derňew edilende deňşdirmek usuly giňden peýdalanylýar. Şeýle-de görkezilýän ýeri (zady) derňew etmeklik mugallym – belediň sözi bilen utgaşdyrylýar. Mugallym sözüň kömegi bilen diňe bir görkezilýän ýeri (zady) derňew etmek bilen çäklenmän, okuwçylarda oňa gözegçilik etmekligi oýarýar hem-de okuw gezelenjiniň gidişinde görmek mümkin bolmadyk taryhy maglumatlary habar berýär. Söz bilim almagyň möhüm çeşmesi bolup durýar. Taryhy maglumatlary habar bermek beýan etmek we gürrüň usullarynyň kömegi bilen amala aşyrylýar. Taryh sapagynda ulanylýan dilden beýan etmek usulyndan okuw gezelenjindäki dilden beýan etmekligiň aýratynlygy gezelençde berilýän taryhy maglumatlaryň gönüden-göni görkezilýän ýer (zat) bilen baglanyşyklydygyndan ybaratdyr.

Okuw gezelenjinde görkezilýän ýer (zat) görkezilende (derňew edilende), esasan, gürrüňiň beýan etme, häsiýetnama, düşündiriş ýaly görnüşleri peýdalanylýar.

Okuw gezelenjinde resminamalaryň ulanylmagy onuň mazmunyny has çuňlaşdyrýar. Çeper edebiýatyň ulanylmagy has obrazly edýär. Okuwçylaryň gözegçilik eden ýerleri, zatlary baradaky bilimlerini, mugallymyň söz arkaly beren aýdyňlaşdyrmalaryny jemlemek üçin gezelençde peýdalanylýan möhüm usullaryň biri-de söhbetdeşlik usulydyr. Söhbetdeşlik mugallymyň we okuwçylaryň sorag-jogaplary arkaly amala aşyrylýar. Onuň dogry guralmagy okuwçylaryň işjeň pikirlenmeklerine getirýär. Ýere, zada maksada gönükdirilen gözegçilik etmekligi oýarýan soraglaryň goýulmagy netijesinde oýlanyşykly jogaplar alynýar. Şunluk bilen mugallym – belet okuwçylary taryhy faktlary anyk jemlemeklige we düşüňjeleriň kämilleşmegine alyp barýar. Söhbetdeşlik usuly mugallyma okuw gezelenjiniň mazmunyny okuwçylaryň nähili kabul edendiklerini bilmäge mümkinçilik berýär. Bu usul giriş sözünde we okuw gezelenjiniň jemlemesinde peýdalanylýar.

Okuwçylaryň maglumata oňat düşünmekleri we özleşdirmekleri üçin, aýratyn hem, taryhy kanunalaýyklyga, düşüňjelere, netijele-

re we jemlemelere düşünmekleri üçin akyl ýetirijilik ýumuşlary-da tabşyrylýar.

Ýumuş mugallym tarapyndan gezelenjiň öň ýanynda, şeýle-de onuň geçirilýän wagtynda berilýär. Onda haýsy zatlara üns berilmelidigi, nähili maglumatlary ýygnamak zerurdygy görkezilýär.

Okuwçylaryň okuw gezelenjiniň maglumatlaryny nähili derejede özleşdirendiklerini, onuň geçirilen wagtynda nähili endikleri we başarnyklary ele alandyklaryny, onuň okuwçylaryň bilimlerini anyklaşdyrmaga we çuňlaşdyrmaga nähili mümkinçilikler berendigini we ş.m. anyklamak üçin okuw gezelenjiniň maglumatlaryny jemlemek hem gerek.

Muny geçirilen okuw gezelenjiniň maglumatlaryny öwrenmek esasynda sapak guramak, okuw gezelenjiniň maglumatlary boýunça habar taýýarlatmak, okuw gezelenji bilen baglanyşykly taýýarlanylýan dürli tapmaçalary, oýunlary interaktiw tagta arkaly çözdürmek, taryh sapagynda ölkämiz baradaky maglumatlary peýdalanmak ýaly usullar arkaly amala aşyrmak bolýar.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I tom. Aşgabat, 2008.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. II tom. Aşgabat, 2009.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. III tom. Aşgabat, 2010.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. IV tom. Aşgabat, 2011.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. Aşgabat, 2007.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, Ylym, 2007.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat, 2007.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. Roman. Aşgabat, 2011.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Janly rowaýat. Aşgabat, 2011.
10. Türkmenistanyň Konstitusiýasy. Aşgabat, 2008.
11. Türkmenistanyň bilim hakyndaky Kanuny. Aşgabat, 2009.
12. «Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň Permany. «Türkmenistan» gazetiniň, 2007, 16-njy fewral.
13. «Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň karary. «Türkmenistan» gazetiniň, 2007, 5-nji mart.
14. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. Aşgabat, 2007.
15. Beýik özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-nji goýberiliş. Aşgabat, 2008.

16. Beýik özgertmeleriniň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda alyp baran işleriniň senenamasy. 2-nji goýberiliş. Aşgabat, 2009.
17. Beýik özgertmeleriniň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2009-njy ýylda alyp baran işleriniň senenamasy. 3-nji goýberiliş. – Aşgabat, 2010.
18. Orta mekdepleriň IV, VII, VIII, IX, X synplary üçin Türkmenistanyň taryhy we V, VI, VIII, IX, X synplary üçin ählumumy taryh dersleri boýunça okuw maksatnamalary. Aşgabat, 2007.
19. *Myratgeldiýew T.* Taryhyň mekdep kursy öwrenilende okuwçylar bilen özbaşdak işleri guramak we geçirmek. Aşgabat, 1990.
20. *Rejebow N.* Okatmagyň özara işjeňlik (interaktiw) usuly. Aşgabat, 2007.
21. *Tursunow J.Ş.* we başgalar. Pedagogika. Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby. Aşgabat, 2011.
22. *Çaryýew N..* Karta boýunça özbaşdak iş. // Türkmenistanyň halk magaryfy. 1972. №4.
23. Актуальные вопросы методики обучения истории в средней школе: Пособие для учителя / Под. ред. А. Г. Колоскова. М., 1984.
24. *Александров А. И.* Самостоятельная работа учащихся при изучении истории. М., 1964.
25. *Аппарович Н. И. Полторак Д. И.* Кабинет истории и обществоведения в средней школе. М., 1982.
26. *Аппарович Н. И.* Наглядные пособия по истории древнего мира и средних веков. М., 1962.
27. *Вагин А. А.* Методика преподавания истории в средней школе: Пособие для учителя. М., 1968.
28. *Вагин А. А.* Методика обучения истории в школе. Пособие для учителя. М., 1972.
29. *Вагин А. А., Сперанская Н. В.* Основные вопросы методики преподавания истории в старших классах. М., 1959.
30. Внеклассная работа по истории. М., 1963.
31. Внеклассная работа по истории. Сост. Бердникова Е. М., Озерский И. З., Хмелев И. М. Учпедгиз, 1963.
32. Внеклассная работа по истории. Краеведение. Сост. Кацюба Д. Б. М., Просвещение, 1975.
33. Внеклассная работа по истории. Под. ред. Коваленко С. С. и Шнекендорфа В. К. . М., 1962.
34. Внеклассная работа по истории. Под. ред. *Орлова В. А.* Ленинград, Учпедгиз, 1960.

35. Внеклассная работа по истории. Сб. Статей./Сост. Гусков В.П. М.,1981.
36. Внеклассная работа по истории и обществоведению. М.,1981.
37. Внеклассная работа по истории. М.,1969
38. Векслер С.И. Современные требования к уроку: Пособие для учителя. М., 1985.
39. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Теория и методика преподавания истории. Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. М., 2003.
40. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Как сегодня преподавать историю в школе. М., 1999.
41. Гончарова Т.И. Исторические вечера в школе. М.,1992.
42. Гора П.В. Повышение эффективности обучения истории в средней школе. М., 1988.
43. Гора П.В. Методические приёмы и средства наглядного обучения истории в средней школе. М.,1971.
44. Дайри Н.Г. Современные требования к уроку истории. М.,1978.
45. Дайри Н.Г. Основное усвоить на уроке. М., 1987.
46. Дайри Н.Г. Обучение в старших классах средней школы. М, 1966.
47. Дайри Н.Г. Проверка знаний и познавательная деятельность класса. Исследование в обучении истории. М.: АПН РСФСР,1960.
48. Дайри Н.Г. Приемы текущей проверки знаний учащихся по истории / Экспериментальное исследование в старших классах средней школы /. М., 1958.
49. Дрига И.И. Кабинетная система в общеобразовательной школе. М., 1986.
50. Завадьё А.С. Кабинет истории в общеобразовательной школе. М. 1986.
51. Занков Л.В. Наглядность и активизация учащихся в обучении. М.,1960.
52. Загвязинский В.И. Учитель как исследователь. М., 1980.
53. Зиновьев М.А. Очерки методики преподавания истории. М.,1955.
54. Историки читают учебники истории. Традиционные и новые концепции учебной литературы / Под ред. Карла Аймермахера и Геннадия Бордюгова. М., 2002
55. Исаева Л.В.. Педагогическая эффективность устного изложения знаний и самостоятельной работы учащихся. М.,1960.
56. Короткова М.В., Студеникин М.Т. Методика обучения истории в схемах, таблицах, описаниях. М., 1999.

57. *Короткова М. В., Студеникин М. Т.* Методика обучения истории. Теоретический курс. Книга авторизованного изложения. М., 1993.
58. *Коровкин Ф. П.* Методика опроса по истории в 7–10 классах средней школы. Алма-Ата, 1955.
59. *Кревер Г. А.* Изучение теоретического содержания курсов истории в 5–9 классах. М., 1990.
60. *Крутецкий В. А., Лукин Н. С.* Психология подростка. М., 1965.
61. *Лернер И. Я.* Проблемное обучение. М., 1974.
62. *Лернер И. Я.* Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. М., 1982.
63. *Лернер И. Я.* Учебный предмет, тема, урок. М., 1988. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. М., 1981.
64. *Лейбенгруб П. С.* Дидактические требования к уроку истории. М., 1960.
65. *Лебедева И. М.* Организация и проведение исторических олимпиад в 6–9 классах. Из опыта работы: Книга для учителя. М., 1990.
66. *Линко Г. М.* Работы с исторической картой в восьмилетней школе. М., 1962.
67. *Мерзлова В. С.* Викторины по истории древнего мира и средних веков. Минск, 1969.
68. Методика обучения истории в средней школе. В 2-х частях (отв. ред. *Ф. П. Коровкин, Н. Г. Дайри.*), М. – 1978.
69. Методика преподавания истории в средней школе: Учебное пособие для студентов пединститутов по специальности №2108 «История». М., 1986.
70. Методика обучения истории в средней школе. ч-2./ под ред. *Дайри Н. Г.* – М., 1970.
71. Методика обучения истории древнего мира и средних веков в V–VI классах. М., 1978.
72. *Никулина Н. Ю.* Методика преподавания истории в средней школе. К., 2000.
73. *Никифоров Д. Н., Скляренко С. Ф.* Наглядность в преподавании истории и обществоведения. М., Просвещение, 1978.
74. Народное образование в СССР. Сб. документов 1917–1973 гг. М., 1974.
75. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. М., 2003.
76. *Озерский И. З.* Начинаящему учителю истории. М., 1989.

77. *Озерский И.З.* Руководство внеклассному чтению по истории. М.,1979.
78. Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы. М.,1984.
79. Профессиональная деятельность молодого учителя (социально-педагогический аспект) Под.ред. *С.Г. Вершиловского, М. Лесохой.* 1982.
80. *Полторак Д.И., Анпарович Н.И., Думин С.В.* Методика использования средств обучения в преподавании истории. М., Просвещение,1987.
81. *Родин А.Ф.* Массовые формы внеклассной работы по истории. М.,1961.
82. *Родин А.Ф., Соколовский Ю.Е.* Экскурсионная работа по истории. М.,1974.
83. *Студеникин М.Т.* Методика преподавания истории в школе. Учеб. для студ. высш.учеб. заведений. М., 2002.
84. *Студеникин М.Т.* Современные технологии преподавания истории в школе. М., 2007
85. *Студеникин М.Т., Добролюбов В.И.* Методика преподавания истории в начальной школе: Метод. Пособие для учителя. М.,2004
86. *Стражев А.И.* Методика преподавания истории. М.,1964.
87. *Смирнов А.А.* Проблемы психологии памяти. М.,1966.
88. *Хмелев А.Н.* Исторический кружок в школе. М.,1960.
89. *Цирульников А.М.* История образования в портретах и документах: Учеб. пособие. М., 2001.

MAZMUNY

Giriş.....	7
------------	---

I BÖLÜM. TARYH DERSİ BOYUNÇA SYNPOKUWYNY GEÇMEĞİN USULYÝETI

§ 1. Orta mekdeplerde taryh dersini okatmagyň usullarynyň kämilleşmegi	14
§ 2. Mekdebiň taryh dersi boyunça okuw maksatnamalary	22
§ 3. Orta mekdepleriň taryh dersi boyunça okuw kitaplary	27
§ 4. Taryh dersi boyunça okuwçylaryň özbaşdak iş usuly we onuň ähmiýeti	36
§ 5. Okuwçylarda taryhy göz öňüne getirmeleri we düşüňjeleri döretmegiň hem-de kämilleşdirmegiň usullary	52

II BÖLÜM. TARYH DERSİ BOYUNÇA SYNPOKUWY

§ 1. Taryh mugallymy.....	61
§ 2. Taryh mugallymynyň sapaga taýýarlanmagy	66
§ 3. Taryh otagy we onuň abzallaşdyrylyşy	75
§ 4. Taryh sapaklarynyň görnüşleri	83
§ 5. Taryh dersi boyunça okuwçylaryň bilimlerini barlamak we bahalandyrmak.....	92
§ 6. Taryh dersi boyunça geçilenleri gaýtalamak	109

III BÖLÜM. TARYH DERSINI OKATMAGYŇ USULLARY

§ 1. Orta mekdeplerde taryhy okatmagyň usullarynyň ulgamy	117
§ 2. Taryh sapagynda häzirki zaman işjeň usullardan peýdalanmak.....	123
§ 3. Taryh okadylanda dilden beýan etmek usulyndan peýdalanmak.....	134
§ 4. Taryh okadylanda resminamalardan peýdalanmak.....	140

§ 5. Taryh okadylanda çeper edebiýatdan peýdalanmagyň usullary	152
§ 6. Orta mekdeplerde taryh dersi okadylanda peýdalanylýan okuw görkezme esbaplary, olaryň ähmiýeti, görnüşleri.....	159
§ 7. Taryh sapaklarynda şertli we çekilen –şekillendirilen okuw görkezme esbaplaryndan peýdalanmagyň usullary	168
§ 8. Sapakda taryhy kartalardan peýdalanmak	176

IV BÖLÜM. ORTA MEKDEPLERDE TARYH DERSI BOÝUNÇA SYNPDAN DAŞARY GEÇIRILÝÄN IŞLER

§ 1. Taryh dersi boýunça synpdan daşary geçirilýän işler, olaryň zerurlygy we ähmiýeti. Synpdan daşary okuw.....	183
§ 2. Taryh gurnagy we ony ýöretmegiň usullary	197
§ 3. Taryh agşamy, ony taýýarlamagyň we geçirmegiň usullary.....	209
§ 4. Taryh dersi boýunça okuw gezelençlerini guramagyň we geçirmegiň usullary.....	219
Peýdalanylan edebiýatlar	231

Ogulnabat Çaryýewa, Ogulbibi Çaryýewa

**TARYHY ÖWRETMEGIN NAZARYÝETI
WE USULYÝETI**

Ýokary okuw mekdepleriniň taryh hünäriniň
talyplary üçin okuw kitaby

Redaktor
Teh. redaktory
Neşir üçin jogapkär

*B. Orazdurdyýewa
O. Nurýagdyýewa
J. Annaorazow*

Çap etməğe rugsat edildi 2012. Ölçeği 60x90 ^{1/16}.
Ofset çap ediliş usuly Şertli çap listi Şertli reňkli ottiski
Hasap-neşir listi Çap listi Sargyt № 2892. Sany

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.